२४५ पत्रे

प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी

२२८३

१-प्र

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ निराशंसात्पूर्णादहमिति पुराभासयति यद्द्विशाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तुं निजकलाम् स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुषस्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्म निखिल
म् ॥१॥ श्रीत्र्यंबककुलसद्धाममध्यसङ्क्रामयास्थितेः श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् अनुत्तरानन्यसादित्पुरुषार्थोपायसमर्पणात् ईश्वरप्रत्यभिज्ञाख्यं यः शास्त्रं यत्सुनिर्मलम् तस्य शिष्यः करोम्येते
तस्य सूत्रविवृतिं लघुम् उद्भाभिनवगुप्तोऽहं श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः । वंश्यानान्त्वर्थसीकयानाद्दिवाः सूत्रे षेषे तेषु ग्रन्थकारेण तत्त्वम् तस्मात्तत्त्वार्थमन्दबुद्धीन्नामीत्यं समस्यात्यो सेधमभिज्ञाविविक्ते सर्वज्ञ
त्वमतोऽयदन्यथापि स्वमताद्यथि न वान्यत्रापि तत्स्वात्मन्येषास्त्वनुपकारिणी ग्रन्थकारो परोत्ता दृश्या किं का परमेश्वरतन्मयतापरो संविक्रमदिशुः स्वतादात्म्यसमर्पणमर्थं सविघ्नेन तं संपन्निमम
मानः परमेश्वरोत्कर्षप्रकटनापरामर्शीश्वरूयापरमेश्वरतादात्म्ययोग्यतापादनबुद्ध्याप्रयोजनमास्त्रयति ॐ कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञा
मुपपादयामि १ इह परमेश्वरं प्रति ये ये कायवाङ्मनसां तदेकविषयतानियोजनलक्षणं प्रह्वतासा नमस्कारस्यार्थः सा च तथा कर्तुः पुरुषविलासाप्राप्तान्ति कैसर्गं भवति यदि सर्वतो नमस्करणीयस्योत्कर्ष
पदेषु अन्यथा युक्तिमवसन्न्यास्ततो परमार्थरूपे पि नमस्कारो ग्रहतस्य सांसारिकपशुजनमध्यपातित्वमेव यथोक्तम् न विन्दन्ति परं तत्त्वं विद्यारागेण रञ्जिता इति तावति हि मायीयाशुद्धविद्यारागकलासंचार्यमाणस्य पशुत्वमेव इनरापेक्षयात कतिपयाधोजीवतया समुत्कर्षोपि स्यात तदुक्तम् कस्य नाम करोऽन्ये कृत्रिमैः पथपतस्तवविभुं तिमेतताम् विभ्रमोदवरतो पि जायते त्वाद्दृशस्य वरद
स्त निस्त्ह्वे इति श्रीमहिद्याधिपतिना एतच्चागमकाले निरूपयिष्यामः तस्मान्निरविलोत्कर्षपरामर्शनमपि तत्र स्वीकार्यम् यद्यप्यायात तद्धेश्वरेऽशक्तिपातस्य स्वयमेव यमियतीपरमशिवनृसिंहिरुक्तिन्ति
इयमोचरम् न तत्र स्वामीयः पुरुषकारः कोऽपि निर्वहति सर्वस्य तत्स्वमायामयत्वेनान्यतमस्य स्वात्मस्यः मायीयंशुद्धप्रकाशोऽस्वप्रतिबद्धहिनं प्रत्युपायतानुपपत्तेः तथापि तदेव तथाविधं तत्प्रधानभोप्यं
क्रमेण स्वात्मपरावभाससविषयभावतिगमिषया निःशेषोत्कर्षविशेषाभिधायिजयत्यादिशब्दानुवेधेन परामर्शनीयपि तिन नमस्कारे जयत्यर्थ्यालेप्यः जयपक्षेऽदीरणेपि तादृशस्य समस्तुकर्षविशेषशा
लिनिष्कामावमप्रह्वीकुर्वाणस्य तरस्यस्य परमतान्मोपकारित्वमिति समुत्कर्षविशेषाति ना एव नमस्कारेऽवुष्यमूर्ध्वं नरीकार्यं तत्र नयाधिकारात् जयनमस्कारे कतरप्रक्रमे न्यतरस्याः प्राधिक्यान्नाव
श्यमङ्गीकर्तव्या वन्दनमननस्मरणप्रध्यानप्रभृतीनामपि नमस्कारजयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादियमेव वर्तनी अत्र तु ग्रन्थकृता माहेश्वरक्रमसाक्षिमोयत्र द्वयमपीदं स्वशब्देन परामृष्टमेव एतच्च पदार्थ
व्याख्यानावसरे स्वयं स्फुटीभविष्यति स्वशब्दपरामर्शश्च सर्वजनहितत्वाद्युक्तिश्च सर्वस्यैव हि तिह्रदयंगमः अर्थात्तु प्रत्यक्षतिविदेव प्रतिस्वप्रतिभोदितत्वावकृत्वावमर्शोऽसंभवादोकत्वो
चमर्शस्यान्यस्य च प्रकाशस्याप्रकाशकल्पत्वात् एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति तदनेनाभिप्रायेण प्रसिद्धजयनमःप्रभृतिशब्दरूपशब्दैर्नोऽक्षं वृणोऽमोसरणिमनुसरति स्म ग्रन्थकारः इह यद्यपि किं विस्फुरितेन
दृश्यमाणेश्वररूपस्वात्मप्रथामात्रं तत्र रूपाद्योपेयभावप्रश्नोत्तिः कार्यकारणभावोऽपि यथा प्रकाशपरमार्थभूत एव प्रकाशस्यानपह्नवनीयत्वात् यदाह भट्टदिवाकरवत्सो विवेकाञ्जने प्रकाशश्चैव
भावानामित्यादिना शापोऽपि विलीयत इत्युक्तम् न तत्र कार्यकारणभावोऽपि किं विसर्गसिद्धिस्वातन्त्र्यलक्षणमाहेश्वर्यं नान्तरीयकोटीकृतानन्तशक्तिचक्रं विश्वभावभावि तत्प्रधानरस्येव यथा स्वकाले
सत्तु मायीयत्वेन व्यवस्थापयिष्यते तदुक्तं तेनोपाधिवारम्भे दृश्यतं संभिन्नैश्वास्तो तत्कृतश्च सर्वोऽयं निष्पाद्यनिष्पादकभावत्वाद्यापकभावाद्यवभासो लोकव्यवहारस्वरूपः यत्र तत्र शुद्धप्रथात्मकानन्तरशक्ति
शालिनिर्गलस्वात्मप्रकाशैव मायीयप्रथोत्तरथ्यवथा नैवं स्यान्निबन्धनं तत्र तस्यैव भगवतः कारणत्वम् एवं चानुग्रहलक्षणो नयः प्रेपुमः परमेश्वरः कर्मविशेषः परपुरुषार्थप्रापकः सन्निव
न्धनतान्परमार्थमोऽस्य अन्यत्र त्वोऽह्यपवर्गः कुतश्चिन्मुक्तिर्न सर्वत इति निःश्रेयसाभास इति वक्ष्यामः सोऽयं द्वितीयः कार्यकारणभावो लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकारणभावविलक्षण
त्वात्स्फुटेनरूपेण संवेद्यमानः कारविक्लिष्टं सद्भावावभासोन्मीयमानपरमार्थो तिदुर्घटकारित्वलक्षणैश्वर्यविजृम्भाभाविताद्भुतभावः प्रथमको ऽपि संभावनास्पदः को लौकिकाकारस्वप्रकाशवर
ण निराकरणमनोरथपातदुःख्याप्यत्रैवं प्रकारैः कथमाद्योतनको निपातसहितेन निरूपितः कथंचिदिति केन चित्प्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैव यथो
क्तम् सेवत्यो तीव दुर्घट इति आसाद्येति आसमन्तात्परिपूर्णरूपतया सादयित्वा स्वात्मोपभोगयोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा इयता विदितवेद्यत्वेन परार्थे शास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः अन्यथा
प्रतारकतामात्रमेव स्यात् पौर्वकाल्येन सामानाधिकरण्ये मत्र विवक्षितम् अन्यथा तासारनतारत्वप्राप्तेर्मायी यमलकलनापसंस्कारप्रत्ययेकथंपरोपदेशाःशक्यक्रियः संभवति हि मायागर्भाधिकारित्वे

स्वार्थधाव्र- आसाद्येति क्रमाद्विशायेचुत्पन्नप्रवरूढः

१-प्र-

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ निरावरणा सा त्वमसीदं इति त्रिपुराभासयति यद्धिकास्वात्मध्यान्तेन तदनु च विभंजनं निजकत्वात् स्वस्वरूपानुमेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुषं तं देवं तं वन्दे परमशिवस्वात्मानम् अखिल

१ श्रीदेवबुकसंदृश्यामध्यस्कन्दाम घास्थितेः श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् अनुत्तरानन्दसान्द्रिपुमधोपाधमध्यान ईश्वरप्रत्यभिज्ञाख्ये यः शास्त्रं यत्स्व निर्मलम् तस्य शिष्यः करोत्येत

तं स्तवचिन्तामणिं लघुम् उद्धाभिनवगुप्तो हंस्वीमल्लमस्वलग्नः । इमामानात्यर्थं सीकृत्यानहिच्चाः स्वेच्छेतेषु ग्रन्थकारेण हृद्यम् तस्मात्स्तवार्थं मन्दबुद्धीन् प्रति त्वं समन्यन्ते सोऽयमभिज्ञाविविधे स्वर्धा

त्यमने यत्तज्जापि समता धियि न वान्यत्रापि तस्यात्मनेषामस्यानुपकारित्वम् ग्रन्थकारः परीतेहृद्याकिंकाः परमेश्वर तन्मयतापरत्वं सचिकं मदिशुः स्वतादात्म्यसमर्पणप्रर्वमविघ्नेन तं संपन्निमप्

मानः परमेश्वरोत्कर्षप्रकाशनापरामर्शी शोभनायापरमेश्वरतादात्म्ययोग्यतापादनवुद्ध्या प्रयोजनमास्तुवयति ॐ कयं चिदामादुत्र स्वस्य तादात्म्यं जनयस्माप्य प्रकाश मिकुन्द समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं नमस्

भिन्नानुपपादयामि १ इह परमेश्वरं प्रति येयं कायवाङ्मनसां तदेकविषयतानियोजनलक्षणप्रह्वतासा नमस्कारस्यार्थः सा च तथा कर्तुं विलासमात्रिकं सा भवति यदि सर्वतो नमस्करणीयस्योत्कर्ष

प्रत्ययेन अन्यथा पुरुषमयमस्य लोके परमार्थरूपे पि नमस्कारेऽपि तस्य सांसारिकपश्जनमध्यपातित्वमेव यथोक्तम् न विन्दन्ति परं तत्त्वं विद्यारागेण रञ्जिताः इति तावतिहिमा पीयाः शुद्धविद्यारागं

कलासंचार्यमाणस्य पशुत्वमेव इत्यतापेत्तयातकतिपयाध्योज्ञीनतया समुत्कर्षोपिस्मात तदुक्तम् कस्यचिन्नामकरणेरकृत्रिमैः पश्यतस्तव विभूतिमदितामुः विभ्रमादवरतोपि जायते तावदस्य वरद

स्तुतिस्पृहेति श्रीमद्विद्याधिपतिना एतच्चाग्रमूक्ताणे निरूपयिष्यामः तस्मान्निखिललोकर्षपरामर्शनमपि तत्र स्वीकार्यम् यद्यप्यायानदहेश्वरशक्तिपातस्य स्वयमेवेयमियती परमशिवस्तुतिस्पृहेति

दृग्गोचरस्य नतत्र स्वामीयः पुरुषकारः कोऽपि निर्वहति सर्वस्यैव तस्य मायामयत्वेनान्यतमसप्रत्ययस्यः मायीयं शुद्धप्रकाशं स्वप्रतिहन्तुं हितं अनुपायतानुपपत्तेः तथापि तदेवं तथाविधं स्वप्रकाशोपायं

क्षेमेण स्वात्मपराबभासविषयभावनिगमिषयातिःशेषोत्कर्षविशेषाभिधायिजयत्यादिशब्दानुवेधेन परामर्शनीयमिति नमस्कारे जयत्यर्थत्वात्येवः जयपदेऽपीरणेपि तदिदं शब्दमुत्कर्षाविशयशा

लिनिस्वात्मावमर्शी कुर्वाणस्य तदस्यस्य परमनात्मोपकारित्वमिति समुत्कर्षविशेषाभिधायिनमस्कारे बुद्धमृत्यर्थं कार्यम् न याशुक्ताजयनमस्कारे कृतरपक्रमे न्यतरस्यापि पाल्तिन्नाव

प्रथमकृतीकर्तव्या वन्दननमनस्मरणप्रध्यानप्रभृतीनामपि नमस्कारजयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादियमेव वर्णनी अत्र तुनर्थं ग्रहणनाहकक्रमशास्त्रियोयत्रद्वयमपीदं स्वशब्दपरामृष्टमेव एतच्चपदार्थ

व्याख्यानावसरएव वशकरीभविष्यति स्वशब्दपरामर्शस्य सर्वजनहितत्वाद्युक्तिमुक्तः स हि सर्वस्यैव स्फुटितहृदयंगमः अर्थाहितसत्त्वकृतिविदेव प्रतिस्वप्रतिभोदितवाक्यत्वावमर्शात्संभवादकृत्ता

चमर्शस्यत्वस्य च प्रकाशस्याप्रकाशकत्वात् एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति तदनेनाभिप्रायेण प्रसिद्धजयनमःप्रभृतिशब्दशाख्यो नोक्तो वृणो मोसरणिमनुसरति स्म ग्रन्थकारः इह यद्यपि किंविनस्फुरितिम

नु स्वमाणेश्वररूपस्वात्मप्रथामात्रं तत्र रूपा घोपेयभावप्रथेति कार्यकारणभावोपि यथा प्रकाशपरमार्थभूत एव प्रकाशस्यानपह्नवनीयत्वात् यदाहभट्टदिवाकरवत्सो विवेकाञ्जने प्रकाशरूपे

भावानामित्यादि नशापोस्याविलीयतरूपतम् तत्र तत्कार्यकौशलेऽप्यावेपिकृविसृष्टिरिणस्वात्मत्रलक्षणमाहेश्वर्यनान्तरीयकोऽप्याकोडीकृतानन्तशक्तिचक्रर्वविनाभाविभावितं प्रयोगान्तरव्यवायानेककाशि

सत्वमायीयत्वेनव्यवस्थापयिष्यते तदुक्तेननोद्यवानारभेदप्रत्यासंभिन्नेश्चासो तत्त्वतस्य सर्वार्थनिष्पादितनिष्पादकभावज्ञापकभावावभासेलोकव्यवहारस्वरूपः यत्र तच्छुद्धप्रथात्मकानन्तरशक्ति

शालिनिर्गलस्वात्मप्रकाशाएव मायीयप्रथान्तरव्यवधानेर्वर्ण्यो निवन्धनं तत्र स्वैव भगवतः कारणत्वम् एष चानुग्रहलक्षणोऽस्य पंचमः परमेश्वरः कृत्यविशेषः परपुरुषार्थप्रापकत्वन्निव

न्धनत्वात्परमार्थमोक्षस्य अन्यत्र त्वोऽस्यापवर्गः कुतश्चिन्मुक्तिर्नसर्वत इति निःश्रेयसाभासइति वक्ष्यामः संचीयं द्वितीयः कार्यकारणभावोलौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकारणभावविलक्षण

त्वात्स्फुटेनरूपेण संचेतमानः कारा चित्कैवर्तत्सद्भावावभासेन्नीयमानपरमार्थोऽतिदुर्हरकारिवलक्षणेश्वर्यविजृंभाभावितादृत भावः प्रथमकोटिसंभावनास्पदन्यःकौलिकाकारस्वप्रकाशवर

णनिराकरणमनोरथपानदुष्ठा पदेनैवं प्रकारैः कथमाद्योनकनिपातसहितेनत निरूपितः कथंचिदिति केनचित्स्वकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमाराधनेन परमेश्वरद्यहितेनैव यथो

क्तम् सेवत्योतीवदुर्हरइति आसाद्येति आसमन्तात्परिपूर्णरूपतया सादयित्वा स्वात्मोपभोगयोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा इयता विदितवेद्यत्वे न पराऽर्थे शास्त्रकरणेऽधिकारोदर्शितः अन्यथा

प्रतारकतामात्रमेव स्यात् पौर्वकाल्येन समानं तर्यमत्रविवक्षितम् अन्यथा ह्यासारतनारकेण प्राप्तो मायीयमलकलापसंस्कारप्रत्ययेकर्तृपदेशः शक्यक्रियः संभवति हि मायागर्भाधिकारिणो

स्वार्थेत्यत्र — आसाद्येति — क्रमाभिप्रायेणैवमुत्पन्नप्ररूढः

शुद्धविद्यायाश्च पश्चात्माया यायाश्चोपरि महामाया नाम तत्त्वमिति संप्रदायः यस्मिन्सुप्तप्रमाणाम नव उच्यते

अशुद्ध = विश्वविरचनाद्यास्तु तन्त्रोर्ल्लेप अपि महामायाधिकृताः शुद्धाशुद्धा मंत्रतदीशानमहेशानात्मानः शुद्धाश्च अपि श्रीसदाशिवप्रभृतयस्ते तदीयैश्वर्यविप्रुड्भिरीश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यमित्यनेन तत्प्रत्यभिज्ञोपपादनस्य महाफलत्वमासूत्रयति दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः तस्य भावस्तत्त्वेन परमेश्वररूपस्वातन्त्र्यपात्रतोक्ता जनस्येति यः कश्चिज्जायमानस्तस्मै त्वनेनाधिकारिविषयो नात्र कश्चिन्नियम इति दर्शयति यस्य यस्य हीदं स्वरूपप्रथनं तस्य तस्य महाफलम् प्रथनस्यैव परमार्थफलत्वात् तस्य च प्रतिबंधकं समन्तेर प्रतिवध्नीयत्वात् न हि प्रथितमप्रथितं विविन्त्या यात् तदुक्तम् नैतादृङ्क्रमे नाशोऽस्ति प्रतवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादिति परमगुरुपादैरपि शिवदृष्टौ एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना करणेन नास्ति कार्यं न ध्यानेन न भावनेत्यादि सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं भावनाकरणादिना सर्वदापि हि मात्रादि तत्पदार्थे न सम्यते इति जनस्य न वक्तव्यं जननमरणापीडितस्येत्यनेन कृपास्पदतयोपकरणीयत्वमाह अपि शब्दः स्वात्मनस्तेभ्यो भिन्नतामौचित्यं वदन्नात्मनि परार्थसंपत्तिरिति क्रमप्रयोजनतात्रावकाशं पराकरोति परार्थप्रयोजनमेव त्वेवं तल्लक्षणयोगात् तत्स्वयं देवशापः स्वार्थेऽप्रयोजनं न परार्थ इति तेन कार्यं तल्लक्षणयोगीति ससितिं अप्रयोजनत्वात् संपाद्यत्वेनाभिसंहितं यत्तत्प्रयोजनं याति न तत्र वक्तियासु योजकं नत्प्रयोजनम् अतएव महेश्वरस्य स्वेच्छादिकरणेऽपरार्थप्रयोजनम् इति दर्शयितुम् न्यायनिर्माणेऽपि तत्र यदर्थमपि के स्वपुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति इच्छेति इच्छाविषयीकृतस्य फलस्य प्रत्यक्षत्वं शास्त्रादर्शयति इच्छा शक्तिश्चात्र परस्य सनस्यभावतया क्रियाशक्तिपर्यन्ती भवतीति दर्शयिष्यामः उपशब्दः समीपार्थः तेन जनस्य परमेश्वरधर्मसमीपत्वाकरणमत्र फलम् नतएवाह समस्तेति परमेश्वरतालाभे हि समस्ताः संपदस्तन्निष्ठा एव यथा संपन्नाप्तवृत्ते एवं लाभे रत्नसंपद इव प्रमथितस्य लाभे कृतार्थस्य हि किमन्यत्तैलेन तैलेन्द्रां परमार्थरूपापितदन्ये लभ्या लिप्सितव्या अपि यदुक्तं श्रेयस्तेनैव भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितमिति षष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तम् वक्ष्यति हि लतापायः समस्तस्य भावाभावरूपस्य वास्तवं तस्य नीलसुखादेर्यो संपत्तिः सिद्धिः सा तथा प्रकाशस्तस्याः समवायो विमर्शरूपः सैव हेतुर्यस्यात्मप्रत्यभिज्ञायाः तथा हि स्फुटतरभासमाननीलसुखादिप्रमाणानां स्वलक्षणद्वारेण वा पारमार्थिकप्रमातृलाभहेतोरुपदिश्यते यदा हान्येत्र इत्यभिन्नस्याविच्छिन्नविमर्शस्यकृतार्थता यासः स्वस्यैव विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययमिति तथा तत्रैव प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरभावोऽहं कीर्तितः उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि चेति इयता चोपायः तिद्वरेतावायां कापरा हेतुता यदेतेनिरूपयिष्यामि स्वहेतुरेष भागो न वक्तव्यमिति तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमात्माभिमुख्येन ज्ञानं प्रकाशः प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमिति स्वात्मावभासो हि नानूतस्सर्वोऽविच्छिन्नरूपानुलासस्य मूर्तेर्विश्वव्योमवृत्तिविकल्पितस्वलक्षणेरतिवद्यते प्रत्यभिज्ञावश्यं तेनोक्तासमानरूपानुसंधानात्मिका सपदार्थे चैव इति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूतेवस्तुनि ज्ञानम् लोकेऽपि तत्रेष एव गुणविरूपकृतस्य वं वा श्रुतेनोविधैर्मानात्मना ज्ञातस्य पुनरभिमुखीभावावसरे प्रतिसंधितप्रागिति मेवज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति ख्यवह्रियते तत्रापि प्रत्यभिज्ञापितोऽयमिति सोऽयं तद्विप्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमानादिविदितपूर्णशक्तिस्वभावे ईश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तत्प्रतिसंधानेन ज्ञानमुदेति नूनं सएवेश्वरोऽहमिति तामेतामुपपादयामीति उपपत्तिः संभवस्तां संभवं नीतस्य समर्थाचरणेन प्रयुञ्जन्कुर्याम् तेनापाद्य आमि तथाहि संभवति ता वदसावविच्छिन्नप्रकाशत्वात् निरोधिकामि मतमीयार्थशक्तिसमपसारणमात्रमेव तत्रोपपादनम् प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ स्वपरविभागाभावेन दर्पेऽहं कर्ता भिशयोः संभावितमिति परस्येष्टप्रयोगः अथ चास्य श्लोकयोजना महेश्वरस्य दास्यं समस्तसंपल्लाभहेतुं कथंचिदासाद्य जनस्यापि कथंचित्तत्प्रत्यभिज्ञामासाद्यापयत्य उपकारं समस्तसंपल्लाभहेतुं तस्मात् महेश्वरदास्यात्मकमिच्छन्तां तत्र समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि आसाद्येति आहतिर्योजनेत्यालिङ्गत्वेऽयति च व्याख्यानेऽपि नितरां भरेण नस्तान्तर्यव्याख्यानात् यदुक्तं संहतसौत्रनिर्देशाविहतिमात्रव्यापारायामिति टीकाकारेणापि हरिमात्रं व्याख्यातम् अपितेन नेदं सूत्रम् अस्मात्कृतसत्त्वव्याख्यानवबोधमतिविभज्य व्याख्यानम् एवं सर्वत्र एवमनेन श्लोकेनाभिधेयप्रयोजनं तत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनं मेयं किरित्तिरूपणं गुरुपर्वक्रमः संबन्धस्तिर्दर्शितम् तथा हि समस्तसंपल्लक्षणं व्याख्यातोऽयोर्थः स्वतं शुद्धपापाद्यो संसारमूलकारणहेतुः स एव प्रत्यभिज्ञायते इति करणं स्यात् स्वपायः इह लोकोत्तरमार्गप्रतिनिर्णीतं तस्मात् इदं टकारितलक्षणमेव सूर्यमार्गोन्नवज्रतिप्राप्तं तेन निरूपयिष्यमाणं स्वचयतोपायः प्रदर्शितः अभिधेयत्वेन अतएव तथा हि उपक्रमसर्वश्लोकान्तरं विषयविनिःशयोजनं च प्रत्यभिज्ञोपाया

प्रतीपं ज्ञातस्यापि विस्मृतस्येव वह्वा पितस्येव पुनराभिमुख्येनं तत्समर्थमालतयाः पितस्फुरनेन प्रत्यभिज्ञानम् स इत्यनुभवानूढा सामानाधिकरण्यधीः संस्कारेन्द्रियजन्या च प्रत्यभिज्ञा प्रकीर्तिता =१ = इदं देहलीदीपन्यायेन युगपदुपकारकत्वेन तत् सहभो तिना से कपात न्यायेन क्रमेणोपकारकत्वं न इह न्याय तत्र भुक्त अथ सर्वे सा संजीवनी तल्लीनवादि नानम् = २ जडभूतानां प्रतिभानाक्षिदात्मा यतेर्ति = १ प्रत्यभिज्ञायाने ततर्वादि प्रकाशात्मकसत्यसोपायेनज्ञातं = १

संहितसूत्रनिर्देशेटीकामात्रव्यापारायां हेतौ सहतो यथास्थितत्ते नान्यथा कृतोऽयं सूत्रतो निर्दिष्टमानेर्य तस्य यावि हरिभञ्जतानेन व्याप्तारा यं संहताताम् =

अशुद्ध (margin): इह निष्कामकर्मेति ईश्वरोद्देशेन विश्वे वै उपदेशसंभवात् = प्रत्यभिज्ञाया तस्योपकारस्य समस्तसर्वज्ञता दयः = उपेत्य समीपे = अचल विमर्श दोह = सोऽयं विमर्शोऽस्ति मिति भवति = मायापतन्मात्ता स्वरूपया ममायं सात्माव भासरूमित तयाविकल्पितइवत्त तः परप्रकाशपूर्व सदा स्फुरतीति = चुरादित्वाच् हेतुमति णिच् = कथंचित्=२ प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः = २

(margin, right): ज्ञात्वादिभिः = इह लतताहेतोः कियायाः इति सूत्रेण कियाहेतावर्थो = प्रमाणफलमप्रमाणमनुभवः = वक्तीत्यागम तेन = उपपत्त्यासंभव निरूपणेन = सपत्नावपेतेन = तनस्येति

मूर्द्धादिन्यायेन सोऽयं संवेद्यमपवेद्यं चेति द्विविधं सुखं [illegible] मिति
संवेद्यं मयानकिंचिद्वेदितमित्यपवेद्यम् अद्वैतयोर्थग्रहः [illegible]
अभिधेयादिप्रतिज्ञार्थपिंडं गोलकं=१ आदिनोदाहरणोपनयौ=२। दिनिकथ्यते यत्रैर्विनार्थस्मरणं मनसा स्वप्रसंज्ञितम् यत्रार्थ

ई-प्र-
२

नं तस्य प्रयोजनं प्रत्यभिज्ञानेन तस्यापि प्रयोजनं समस्तसंपल्लाभलक्षणं पारमेश्वर्यैकरूपप्रथनेन ततः परं तन्नास्त्येव तस्य सर्वपर्यन्तफलत्वात् दर्शितापि कयापि यद्वक्ष्यमये वस्तोत्रे फलं क्रियाणामप्यवाविथीनापर्यन्तनत्त्वन्य
यत्नेवदेव फलेषु वोयेष्वनरत्नेषामूहास्थितिः स्यादनवस्थयैवेति एतद्वक्ष्यति तदत्र निदर्शनमिति पादद्वयेन तत्स्यान्येनाधिकारी दर्शितः यन्निगमयिष्यति अनिशमाविशन्निति कथं चिदिति अनेन गुरुपर्वद्व
मोवत्स्यति महागुरुभिरुच्यते स्मशिवदृष्टिशास्त्रे यथेति एवं प्रतिज्ञातव्यसमस्तवस्तुसंग्रहेलेशेनाकामुदेशत्वं प्रतिज्ञापिंडोलकं च मध्यांत्रयस्तु हेत्वादिनिरूपकं इति प्रकटितं इति चोयस्मोकोनिगमनप्रथयत्वं
पंचावयवात्मकमिदंशास्त्रं परस्मप्रतिपत्तम् नैयायिकक्रमसेवमौयायादेर्यारमार्थिकत्वमिति ग्रंथकारस्याभिप्रायः क्रियासंबंधसामान्यमादिश्यदेशेषु प्रकटीभविष्यति इति तावद्रूप्यस्वतात्पर्यम् सजनस्येति
केश्वरपशिवितईश्वरविषयेजनमस्त्री विशुलामपपत्नंप्रकाशयति जनविषयेचाभिगामिकादिगुणगणसंपन्नमीश्वरं प्रकाशयति इतीयानर्थः सामान्येनषष्ठीसमासेन दर्शितः तस्य प्रत्यभिज्ञेति एतच्छ्लोकोक्ति
र्तेन समयेच शिष्याणामेतदर्थसंक्रमणक्रमेणपरमेश्वरतादात्म्यमेवोपजायतेतावत् तथाहि जनस्य मायाकालिनाहृदये तेजननमरणपीडितस्य अपर्युदस्तहृत्तयस्य अस्माकमयमुपकारमिच्छन्नमस्येश्वरस्य परस्य
मासाद्य समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तस्य प्रत्यभिज्ञामुपपादयति ततश्च प्रत्यभिज्ञामेवंभूतावयंप्राप्त एवेति इत्यमेव ह्यधिकारिणि शास्त्रार्थस्यार्चिवप्रतिविंबत्वसंक्रान्तिर्लोकेऽपि उदासीनो विषयीभवतीतिप्रथमभूक्
यार्थं उत्तमपुरुषार्थपर्यवस्यति ततस्तास्येवाधिकार्ये नधिकारिणः प्रतिपत्तौ विशेषाभावप्रसंगात् आरोग्यकामाः शिवासेवंतां सेवधमितिवाक्यार्थस्य सेवामहेश्वरं सेवेनूपेण्णधिकारिणि हितौ यकस्या संक्रा
न्तोऽत्ती यक्तयाये वरभाविकोऽपि तिनामविरूपार्थसंपत्तिमकालकलितस्वरूपानुप्रवेशेनस्वात्मीकृताभूमिमन्यमानेन तत्तद्विततवितनसे विस्रंदरूपसामर्थ्यं प्रकटिताभिमानप्रतिलभादन्याप्यतेनैवं रूपत्वेनैवाधि
कारितानास्यप्राणेनितत्कालमवलंबमेतदितिगतनेत्रे तिस्थितमेतत् एतेनश्लोकेनेश्वरसंमुखीभवितेयानोऽप्रयोजनादि प्रतिपादनं च क्रियत इति १ अनेन तमीवसंभारभासने संपूर्णपरम् उपोद्घातायते
यस्मात्ता मनः सर्वदाशिवम्। ननुसीश्वरस्य सिद्धिरेवकर्तव्याकेयंसिद्धिः नतावदुत्पत्तिः नित्यसिद्धत्वात् नापीश्वरसिद्धिकारणादयस्तस्यासौ ज्ञप्तिः सिद्धिरिति चेत् अनवछिन्नप्रकाशस्य प्रमाणव्यापा
रोपादेयप्रकाशात्मकसिद्धावनुपयोग एव ननु अनवछिन्नस्तदीयः प्रकाश इति कथमेतत् वदेशकाला दिप्रकाशेऽपि नत्प्रकाशः कृत सिद्धप्रकाशो विसमभूर्तादौ नितरां स्वप्रकाशे विश्वेश्वरप्रमातृणा किं संधेवा
यांप्रमाणव्यापारानुपयोगदत्वाशंक्याह कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धेमहेश्वरे अजडात्मानिषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः २ कईश्वरेकीदृशोकीदृशेनप्रमाणेनास्तीतिज्ञानलक्षणं सिद्धिं नास्तीति
ज्ञानलक्षणं वानिषेधं कुर्यात् प्रमातेति चेत्स एवकः देहादिर्जडः तत्तदन्यो वा कश्चित् अनादिशरण्वा यः सोऽपि स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा देहादिर्जड इति चेत् स एव स्वात्मन्यसिद्धः परत्र कासिद्धिं कुर्यात् अ
न्यापि स्वप्रकाशोजडएवतत्तुल्ययोगक्षेमः स्वप्रकाशस्वभाव इति चेत् कीदृशो नस्वेनस्वेनाभाति यदि परिनिष्ठितसंविन्मात्ररूपेण तत्संविदा भेदनेभेदितान्नात्वावनुसंधानेनाभेदनेन स्यात् तेनस्वतंत्रस्वप्र
काशात्मतया तावत्स्वभासते तर्थाभासमानस्य कीदृशामीश्वरे साध्ये निषेधेहा कर्तृज्ञातृस्वभावमितिचेत् ननु संप्रमातेवतथा भूत इति कोऽन्यः सः ननु सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वे प्रमातर्नस्तः ननु तुल्यसर्वशब्दार्थो ज्ञाः
कर्तृत्वयोः स्वरूपं भिनत्ति मेदं दर्शेनेपीश्वरत्वानविकीर्णायत्नादेनित्यस्य विषये ण्णकारणम्भूतेनानाथियतिशायत्वात् प्रकाशमानतानयनमेवविषयत्वमितिचेत् अप्रकाशस्वभावस्यतथात्वमनुचितमितिव
क्ष्यामः प्रकाशमानस्वभावत्वे विषयोऽपि सर्वात्मनाप्रकाशएवनिमग्न इतिप्रकाशः प्रकाशतेस्तेतावन्मात्रपरमार्थत्वेकः सर्वज्ञासर्वज्ञविभागः प्रमाणमप्येवं सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यांपर्यनुयोज्यम् एवंसिद्धिरपि
तस्माद्विधाभिमतवस्तुशरीरेतयाऽवहीताताववित्तिर्भासमानआत्मैवप्रकाशतेविच्छेदस्वस्य सेष्टमपिप्रतिप्रकाशनएव अन्यथा सत्ययोगात् प्रकाशस्य च नित्यत्वादिछेददेहेतोरभावेनात्यप्रमात्रपेक्षयाच
प्रकाशमानत्वात् स्वपरप्रमातृविभागस्यतत्स्वरूपसमायोयत्वेनवक्ष्यमाणत्वात् सचायं स्वतंत्रः स्यात् अन्यथास्याभेदेभेदनंभेदितेन्ततरनुसंधानेनाभेदनमितिवक्ष्यमाणप्रकारं वक्ष्यामः तदेवास्यपारमेश्वर्यमुक्तमानंद्य
येरूपमिति एवं च पाकर्तृत्वरीति तदेवदृष्टीत्वं विभन्यवक्तुं ज्ञानतिषयाद्वित्वं ज्ञानपक्षवस्वभावेवक्रियेतिवक्ष्यते तेनसर्वक्रियासत्वेसर्वशक्तिकेरतियावद्भवेत्तावदेवकर्तृत्वतीति इयमेवचस्
विल्लभावता संविदिति तत्र व्यामानाविकल्पत्वेन प्रमेयतौ सैशातीस्वतत्वानुपरमार्थसंविदितिवक्ष्यामः कर्ता ज्ञाता च महेश्वरः स्वमिथानेऽपि सएवप्रकारस्त्रापतेहिति यथायथाप्रमेयभूमिकापादनेनसकृ
रकलंकपरिहारः प्रकृतव्यवास्तथायावकृतियतितत्वमितिश्रुतविभक्तानिर्दिशः कृतः उपदेशावसरेऽपि सर्वात्मनातात्म्याप्रमेयतायाप विरूद्धमशक्या स्वात्मनीति स्वसिद्धनपाधि रूपेस्वभावरूपेणेनुवे
शेषिकाद्यभिमतजडात्मवादनिरासः आदिसिद्धइत्यविच्छिन्नप्रकाशत्वस्यैव महेश्वर इति एतदेव माहेश्वर्यं यदनवच्छिन्नप्रकाशत्वेन ज्ञातृकर्तृतथाशेषात्रे अजडात्मेति यस्य तत्वेशेषिकादेर्जडात्मासांविदिक
तोऽतीश्वरविषया अन्यस्यात्मनोऽपि आहि निषेधं सात्माऽपि विषयावभासनरूपज्ञानं बुद्धिधर्म इति नात्मा नरस्तनोजडः मे वोपेति न च जडात्मास्वात्मन्यपि तुलभप्रकाशत्वात्तत्प्रलेपाः किंचित्साधयितुं निषेद्धुं वाप्रभविष्णुः पा

प्रमाणं चेत्प्रकाशानां तर्गतं सिद्धं प्रकाशयत्वमः स्वात्मनः सिद्धिनि षेधौ किमर्थं कुर्यात् अप्रसिद्धं वेद्यप्रकाशस्वभावस्यवपरस्यात्मनः सिद्धिः=८ माहेश्वरोऽस्मात् संस्तवमस्ता सामित्यादिकास्मृतिः=७

परत्वप्रतिपादनं समीपगमनमर्ह ति आदिपदेन दाहत्वादिः=५
अप्रमतमन्तर मनन्तरमथोर जोऽप्रकारशक्ति चक्रगतश्चोप्रम नस्यपदनिह्वृत्ति प्रथमोपोद्घात कं वेदे=
संकुचित=
महाप्रत्ययादे तदभावः स्यात्=
कर्तृमर्कमन्यथ पाकर्तृत्वकः=९
स्वातंत्र्यरूपा तदेवतत्स्वरूप पेण पिशुनं तत् वस्तु तत्र प्रमे यमितिपर्या यः=४

स्मरणेनस्मत सोऽयुमित्यपि नम [illegible] योऽर्थः [illegible] तर्थता=१२
तत्कृतिकात कर्मिका=५
विज्ञातविति वेयया [illegible] कोऽर्थ
नत्स्यात्
प्रारंभाये
प्रत्यंताहि अतिप्रये नतरा
कालादे
कर्तृ विज्ञाति रीति विषया
२

प्रत्ययाकल

अप्रकाशात्मनां जडरूपतया स्फुरत्तात्मता १ सर्वथा प्रकाशात्मनां शिवात्मना २ सर्वस्य व्यतिरेकेण पशुप्रमातृरूपेण ३ सर्वस्याव्यतिरेकेण मन्त्रमहेश्वरादिरूपेण ४ कतिपयस्य व्यतिरेकेण विद्येशरूपेण तेषां स्वात्मनि विपर्यासभावेपि स्वतो भिन्नवेद्यप्रपंचः ५ कतिपयस्य व्यतिरेकेण विज्ञानकेवलरूपेण तेषां स्वात्मभेदस्य पापिते वेद्यशून्यबोधात्मकस्वतो भेदस्य तस्य मेव पश्यन्ति ६ उक्तप्रकारे सुप्रदर्शितया परमशिवात्मस्थायी ७

एतदेव नचाजडात्मनोऽप्येतद्युचितम् तथाहि स्वात्मनि सिद्धिमिच्छं कुर्यात् यद्यस्य स्वतो भिन्नवत्तेन भासमानः सर्वेन भासते अनाभासनं चैतज्जडस्यैव निषेधं चेन्न विद्यमानं यदि सन्प्रकाशते तथा चाज
डः नचजडस्यैतद्युक्तमित्युक्तं नापि जडस्य तस्मात्संविन्मकाशात्ववत्तरादिप्रकाशः न तत्स्वतंत्रः कश्चिदन्यस्य वः प्रकाशः एव चात्मा ननु तत्र कारकव्यापार एव प्रमाणव्यापारोऽपि नित्यत्वं तस्य प्रकाशस्वात्मा
पितत्र भावात् २। ननु कारकव्यापारः प्रमाणव्यापारश्चाप्रयद्यीश्वरेन संभवति न हि प्रत्यभिज्ञापयामीति यो व्यापारः उक्तः स कथं मोऽव्यापार इत्याशंक्याह। किं तु मोहवशादस्मिन्नीश्वरेऽप्यनुपलक्षिते शक्त्याविष्क
रणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते। महेश्वरस्य भावस्यात्मप्रकाशने तावत् तत्र चास्य स्वातन्त्र्यमिति न केनचिद्दृष्टान्तप्रकाशने नाप्रकाशात्मना नापि प्रकाशते प्रकाशनात्मनापि नत्रापि प्रकाशात्म निसर्वथाप्र
काशात्मनात्र कोऽशोऽभागोऽवाभागः प्रकाशने सर्वस्य व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण वा कतिपयस्य व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण वा उक्तप्रकारप्रदर्शनया वा तदमी सप्त प्रकाराः तत्र प्रथमः प्रकाशो जडो ज्ञानः
अन्त्यः परमशिवात्मा मध्यमा जीवाभासाः सैव भगवतो मायाविमोहिनी नाम शक्तिः तद्वशात्प्रकाशात्मतया सततमेव भासमानेऽप्यात्मनि भागेनाप्रकाशनवशाद्दनुपलक्षिते सर्वथा हृदयंगमीभावमप्रा
प्तेऽत एव दृष्टतावभासनसाध्यामर्थक्रियामकुर्वति तत्सदृशतावभासनात्मकाभिमानविशेषसिद्धये प्रत्यभिज्ञा स्यात् तदुपदर्श्यते। कथं शक्तेरीश्वरनिष्ठत्वेन प्रसिद्धायास्तद्व्याप्तिकायाश्चाविष्कर
णेन प्रदर्शिते नाभिमानसाध्यार्थक्रिया तदभिमानसिद्ध्या विनाऽसिद्धेः तथा च दृष्टान्तं दर्शयति तैस्तैरप्युपयाचितैरिति एतदुक्तं भवति न कारकव्यापारो भगवति नापि ज्ञापकव्यापारोऽयमपि तु मोहाप
सरणमात्रमेतत् व्यवहारसाधनानां प्रमाणानां तावत्येव विश्रान्तेः दृष्टोऽयमर्थः प्रत्यक्षतादृशेन न हि न दृष्टो ज्ञायते प्रत्यक्षे लोकप्रकाशमानमपि प्रत्यभिज्ञापदे न सिद्धेः केवलं मोहसारे प्रत्यभि
ते यश्चायं मोहस्तदपसारणं च यत्तदुभयमपि भगवत एव विजृम्भामात्रं न त्वधिकं किंचिदित्युक्तं वक्ष्यते च ३ ननु परिदृश्यमाने भावराशौ ते किं नीयापाक्रियाविः क्रियते केन च प्रतीतिः जडात्मनावत्
तूनामामिकाशक्तिरस्ति क्रियाशक्तिकापि स्वातंत्र्यप्रमाणोऽस्यानंतरपगमादसंभावनाभ्युपेव तथा चरथो गच्छतीत्यादावुपचारे कृचनप्रतिपत्तः नचनजडात्प्रतिव्यवहारसाधनस्थितिवक्षिणाज
इत्ती वजुनताधिकारे लोऽभयमि पितहि सर्वस्य स्वात्मामहेश्वरे इति हृदनन्तरविप्रकर्षितात्प्रयाशान्तदे तदाशं कथनिरूपयति तथाहि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां
जीवनं मतम् ४ तथा हीति युक्त्युपक्रमं द्योतयति दृश्यमानाः किलेमेऽर्थाः तथैव तेन सोऽयं स्वरूपेण तेहि नाद्य तरित्यन्ये प्रकृते साध्ये हेतु सिद्धाय तन्मयपक्षस्य तत्स्वरूपं तेनेति द्विविधिना तैरेवं समर्थमाले
नयेयन वर्ति विधिमातोन प्रकारेण यस्मात्सर्वमेतद्युक्तमिति तथाहीति ग्रहस्यार्थः इदं तावद्भावराशिर्यथा विमृश्यते तथास्ति प्रतिनिप्रकाशशक्तौ कृतः प्रकाशप्राप्तिनिरदृशीयविमर्श
मात्रिमसमुन्मेषात् अविमृष्टे हि यदि च स्तनन्नीलवर्णी नन्तु सन्तासतीति कुत इति पर्यनुयोगे किञ्च तत्स्थान् तेन यथा भाति यदवतापि तं विमृश्येत तथा नावबुध्यन्ते नैनपवद्देशकालाकारविनताभा
नो पि द्रव्य क्रियासंबंधादयपृथक्तेन परमार्थसन्तः तिवत्स्यते क्रियासंबंधेन्याहिना तत्स्थवित्तमपीदं विश्वं संक्षेपविमर्शरूपापि रोहेत जडे जीवस्सन्नेतावत्प्राधान्य येपेणास्ति तत्र जडा अपि विमृश्यमाना
नस्वतंत्रा भवंति विमृश्यमानता हि तेषां न स्वशरीरविश्रान्तः कोपि धर्मः जडत्वाभावप्रसंगात् मम नीलं भाति मया नीलं ज्ञायते इति तेषां जडभूतानां विमयतेपि मायाख्ये वेद्यप्रकाश्यतां ज्ञातृप्रमाणपित्तानां जी
वतं प्रमातारमाश्रित्य प्रतिष्ठा न आत्माभिमुख्येनावस्थानं ततो जडानामन्यत्र कस्तंति यथोक्तं ग्रंथकृतैव एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी जडाः इति सम्पवादि स्वात्मना सन्तः कथायस्था
न्या तुपदि नेरूपंच कास्ति न च भारूपानुपदि तेन जडनाम किंचित तेन जडानां हि शक्तिर्याविक्रियये न जडानाम्नीत्यान्नाव न्निर्दिष्टौ न मेवं यत्र स्युजडे भ्यो जीवं त इति नाम प्रसिद्धत्वेपुमापि शरीरमा
लापुर्यहकस्य त्याकारास्तावज्जडाएवेति ते षामपि किंचिदाने एवं तत्र शरीरप्राणसदवतं भावरूपं संपीडितं भाति न देव जीवरूपभूतं समयं तं पाने घटपि विदृत्वं भाति तथापि तेंजडात्मकत्वे घटा
सीरलघुपाधेः ततस्तदपारमार्थिकमन्योन्याश्रयात् जीवा हि जडभेदाद्देहभागिनो जडाश्च जीवभेदात् एतदेहाय मेन देघो यथिति मेदमुपेयुः नीलपीतादिभेदस्तु प्रमातसंतूनं तथाः भेदश्च मिमेवपरमा
र्थ इहार इति किं तेन तदंयजीवानाम भेदएव संपन्न इति जीवनं प्रमातेति ज्ञातम् जीवनं च जीवनकर्तृत्वं तत्तज्ज्ञानक्रियात्मकं घोरितृतानाति चकर्तृत्वं सजीवतीत्युच्यते मेदंश मानाज्ञानक्रियाश
क्रियोगाहीश्वरइति व्यवहारः तेष्वः पुराणगमप्रसिद्धेश्वरवत् तदेव सिद्धावपि सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमेवेश्वर्यं तेनांगीवं पित्यादेवसिद्धं तदपिचकल्पितेश्वरतादाश्रेतथावा
मिगृहस्यात योयावतिज्ञानाकर्तोचसतावतीश्वरोराजेव अनीश्वरस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वे स्वभावविरुद्धे यतः आत्मा च विश्वज्ञाता कर्ता चेति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा ज्ञानक्रियाशक्ती एव हि स्वाभाविकी
अप्रकृहमेदो ते षेसराशिवेश्वरो भेदस्य सामान्यतः प्रोक्तो हे विपाकेन विशेषतः प्रोक्ते हि बुद्धिकर्मेन्द्रियगणइति विषयति जडाः इत्याः जीवंतोः येच जीवं तत्स्वापानेतावद्यति न तसविद्यापानेआ
ति जीवनामिति जगमापवामीत्यनिर्दिष्टः ४ ननु ज्ञानक्रियेपवृकंप्ये सिद्धे यते वेश्वर्यवर्तः प्रसाध्येति नित्यं कायामविलमाद तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रियाकायाश्रयासती परैरप्युपलक्ष्येतत
यान्यज्ञानस्यहते ५ अहंज्ञानामिमयाज्ञानं तत्स्वतेचमेव प्रकाशरूपतामर्शपरिनिष्ठितमेवेदं ज्ञानं नाम किं तत्रास्य हि वार्यते न तदप्रकाशे हि विश्वमेपतम संस्थारतदपि वानस्थान वालो पिहि सका
तथा वदे इति मम स्फुरति इति कोर्थः मदीयं स्फुरत्तास्पंदनमाविष्टः सद्रूपतामापन्न पर्वदि लल्लतं जडाद्धित्तणोवाथोयन्नो नपरिमीयते = ९ शत्ताविष्कारणेन = ७
क्रियया = १ त्रैकालिकव्यवहारे = १
अहंप्रकाशाभावे = १ अप्रसिद्धो व प्रकाशस्य को हर्किं तेन मोहितिकं नकिं विद्यपि वाकिं स्यात्तत्रोसिद्धि वाकथम् = ३

अजडजीवज्ञान साक्षात्क्रिया दि क्रियतेः जड जीवज्ञानं प्रति = ईश्वरप्रत्यभिज्ञाने

अन्यापि विपिहि पंचतन्मात्राणि मनोबुद्ध्यहंकाराः = तेपि तनु उपलक्ष्य तत्पर्थः = प्रकाशविमर्शात्मकं = ६ किंचिज्ज्ञातृत्वविद्या किंचित्कर्तृत्वकला = २

बुद्धिवर्त्तितात्

पुनः किरजनगवत् = जडाजडयोर्मध्ये विचार्यमाणाः विषयः प्रतिषेधा शुद्धभावो विधि नाम्नाम नियाम कास्तुमहेवतं चौपाणमितवृष्ट रेला = पेक्षार्थं = ५

तत्र ज्ञानक्रिया धोमध्यो = तम नादि क्रिया = प्रमातरमिति

भगवान् सदाशिवः करोतीत्यतः प्रभृतिक्रिभिर् विकरोतीत्यन्तम् = ६ चिंतां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते प्रसक्तानुप्रसक्तादिप्रस्तावादुपजायते = ९ आनन्दममृतपूर्णास्मरसेपरपदेपरंस्तम्भ हरितु... हिमाञ्जशिवं वन्दे = ९

नैयायिकमते = ३

६ प्र ३ प्राविक्षोतीति मेव संवेदयते तदुक्तम् विज्ञातारमरे केन विजानीयात् न चित्क्रूचेत्कः प्रष्टा किमुत्तरं चास्यादिति तत्त्वज्ञानामीश्वरः संरंभ यो गोचि भाति येनेश्वरक्षादेर्गुणत्वं तज्जडाज्ज्ञानामीति वशः

चित्स्वभावतामभ्येति सच संरंभो विमर्शः क्रियाशक्तिरुच्यते यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादैः तदा शिवरूकाले विचरं ज्ञानाति सा क्रियेति तेनान्तरीय क्रियाशक्तिर्ज्ञानवदेव स्वतः सिद्धा स्वप्रकाशा ज्ञानामीति

सेवतस्वाशक्ता प्राणपूर्यष्टकक्रमेण प्राणशरीरमपि संचरमाना स्पन्दनरूपा सती ... कालिकामपि यापदे वि प्रमातृस्वप्रमस्तादेर्वि पुत्र्यः सा च परशरीरादिस्वादितो ना... स्वस्वभावं ज्ञानानमयमय

ति न च ज्ञानस्वरूपं तथा भाति इदं ताह्य ज्ञानत्वे तथा स्यत्स्वेन वपुषा भाते भाते भवेत् तेज्ज्ञाने भासे वपरम् भाति च यत्र देवात् मितस्वस्वपुष्टितिपरज्ञानमपि स्वात्मेव परत्वे केवलमपाये देहादेः स चापि वि(

चापि तोयावेज्ञीयं इति विश्वः प्रमातृवर्गः परमार्थतत्त्वकः प्रमाता स एव चास्ति यदुक्तम् प्रकाशस्य चास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति ततश्च भगवान् सदाशिवो जानातीत्यतः प्रभृतिक्रिभिरपि जाना

तीत्यन्तमेक एव प्रमाता निष्कलतः सर्वज्ञत्वे प्रमातः एवेकं ... यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः शिवदृष्टौ ... सदाशिवात्मना वेत्ति ... सदाशिवात्मना वेत्ति ... सदाशिवात्मनेता

दि ऊहा तेरस्य ते न ज्ञानस्य प्रमेयत्वं न निर्वहतीति निर्दर्शयति अन्यथा त्वनुमीयत इति ब्रूयात् तदेवं येषां नास्ति कश्चापि ... स्वपातद्भूसरीभावो न ह्यतो स्मिन्संवेदनपक्षे तदृ यतैवा ज्ञानमीश्वरो वि

सो वरशरीर स्वात्मस्वत्वतदभावो तत्त्वैव निमज्जयन्नीश्वरसमाविशत्वमवर्ति तत्रोपसंहरति उपेत्यात्मनः समीपे कचदीश्वराभिज्ञानलक्षणत्वकर्षोऽस्य त्वेनेति विश्राम्यते येन एतावदेव च ये गत्वर्थास्ते ज्ञानार्थाः

स्वयं प्रत्यक्षतात्वर्थमिति तत्रोपसंहरति उपाश्रुत्य विमृश्य कृत्वा उदिति स्वप्नो ... एवं हृत्येन प्रसार्य प्रमेयविषयोद्यामोन्मेष्ये येनेति ... ततः ज्ञातव्यः प्रमेयो येन

ति के चित्त गतिं ... यामेव ... स्वार्थः मात्रः एवं श्लोकचतुष्टयभावनादार्ढ्यादेवलभ्यते परमशिवतातिशिवम् इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तविरचितायां श्रीमदाचार्योत्पलदेव

प्रत्यभिज्ञोपदेशश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां ज्ञानाधिकारे प्रथममाह्निकम् येन सर्वे पततया येन विश्वमाभास्यमेदतः अभेदेनावभासेनप्रकीयते नमः शिवम्।

इत्यत्र परमार्थरूपं तदा ... प्रतिपक्षप्रतिक्षेपेण निरूपयितुमाक्षेपसूत्रमाह यदा रूपभेदताप्रायेण नमस्तेभव संभ्रमात्माभिसङ्गावभिदे ज्ञाना नंद च निर्दिष्टदेवतानि

वृत्ते तत्र ज्ञानमनीश्वरवादिनां भ्रांतिरिति तत्परमार्थं विवरीष्यन् तदुद्भावनं तावत्कारिकाद्वयेन श्लोकेः कुरुते ननु स्वलक्षणाभासमित्यादि ... इतिः नत्र श्लोके इये

नाम नोक्त स्व स्वरूपानुपलब्धिभावः प्रत्यक्षवादिनः प्रति नत्रश्लोके इत्यस्य ... संस्कारात्सिद्धमित्यपदा सिद्धत्वात् ज्ञानमात्रातयत्वर्थाभासिति ... वादिनः प्र

ति तत्रश्लोके नत्वानादिवलेशु ... निपतति ... निरस्तम् एवमात्माने निराकृत्य ततो ज्ञानक्रियाशक्तिसंबंधरूपमैश्वर्यमिराकर्तुं ज्ञानस्य स्वरूपमेव व्याविवि... मतेस्मात्म ...

ज्यमानमिति नित्यपिति श्लोकद्वयेन ततएकत्र ज्ञानाग्रानमनकापि ... स्तीति कथितं तत्र साधकं प्रतिति ... एवा ... अतः संबंधस्य श्लोके ... प्रतिपादितं प्रमाणाभावं

वक्तृता श्लोके नैव तत्र वाधकप्रमाणं सूत्रको नाम्ना स्थिरो नापि ... स्वयं ... रूपं स्वस्वपत ... तिमर्थं ... अधृतार्थाः अच्युतार्थो आत्मा ... तत्त्वस्वलक्षणाभा ... उक्तस्यसिद्धं सान्तिरमाप्यमात्रः

सभित्वाहिता ... ननु स्वलक्षणाभासं ज्ञानमेकं परं पुनः सामिलापविकल्पात्वेऽवग्रहात्मापितत्त्वयम् नित्यस्य ... प्रकाशते ... अहं प्रतीतिरेवामात्मारीरता ... न विकल्प्यते ३ विमर्शरूपं मेयप्रमाणाद्यं इयजर्णजायते = ८

हात्मानं विमृशभावः स्थिर इति नावदयुक्तम् स्थिरस्य स्वप्रकाशस्याप्रकाशनात् तथा हि वर प्रकाशो ... विकल्प्यो ... नितिः ... नान्यत्र प्रकाशते ... भिन्नकालीन भिन्न

विषयाणि भिन्नाकाराणि च तैर्नीलप्रकाशः स्वलक्षणाभासं ज्ञानं स्वपस्तान्तुयापि स्वरूपसंकोचभाभिल ... देशकालाकाररूपथं ... स्वाभासः प्रकाशनमंग ... नीली प्राक्ष्यकाः

नस्वरूपथा इति ज्ञानं तदविकल्पकम् विषयभेदेऽप्येकजातीयस्वरूपेणैव चित्रकारणाभावात् विकल्प्ये हि ... प्रकारणामभिलापः सच्चात्र नास्ति न ह्यभिलापो नील ... न च तेषां ... अनुक्तमेतत्म

नतो सोऽपि श्लोकः स्मर्यते च अप्रबुद्धेचसंस्कारेन स्मृतिः ... दर्शनोऽस्थिर ... तत्र ... नास्ति ततः परं विकल्पकं ज्ञानं सर्वं सविकल्पस्य सामान्यपर्यवसानं नत्पिदिरूपगाहर

वानिर्विकल्पमुक्तं तत्र ... सामान्यतो विषयः स्वलक्षणेति संकोचिनि विततविकल्पस्य ... व्यावहारिकस्योपदेशिकस्य वासंकेतस्य कर्तृमाश्रितत्वात् हृत(स्येत्रिपरस्येति =

स्यापि वेद्यपर्याप्ते ... नानक्षत्रवह ... अन्यवकृ भेदम् यतस्तदभिलापेनसंजल्पात्मना शब्दमानरूपे ... तिमर्थं ... अनुभवविक ल्पपरं ... परा=

वक्रूपाभिधते ... विषयपदेवर्जते ... तस्य विकल्पस्य स्वरूपमेव विचित्रीकृत्य निभातीति विकल्पावक्रभेदः एवमनुभवविकल्पपरंपरा ... प्रकाशते न भाति स्यादेतत यहोत्ता

सोऽपरे परोऽसोऽपि भातीति न च यतो द्वयमपि तदविकल्पके तु रूपं नान्यस्य कस्यचिदेतदतिरिक्तस्य ... भवितः संवेदि ... ग्रहणे तः यतस्तस्य दृष्टयः तरव प्रमाताः

संवित्स्वभावतोपगमात् स्वप्रकाशतायोग्यत्वादपन्नोपलब्धिलक्षणप्राप्तेः अत्रैतदुपदृश्यमथोनास्यावभासः ... तत्स्वभाव भासः ... ह्यपानुपलब्धिः तथा ... नोपिस्मरा

अभिलापत्वे भाविनः ... विषयपरवशतानात्यागेन वाच्यत्वं ... अभिलापसंतरशब्दलक्षणः संजल्पः यदाकुर्भटहरियादाः सोऽयमितामिसंबंधात्कृपमेवीकृतयदाशब्दस्यार्थेन सह

संभिजल्पवदते तेन स्वरूपेणत्वं ... संबंधात्मकसंकेतव्युत्पत्तिकालव्यवहारकालानुग... © Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri ... शब्दाभिन्नक्रमः द्वयमपि तन्न नित्यस्य कस्यचिद् दृष्टशब्दवाच्यस्यपरेहपगतस्य संबंधत्वे नत्रक्ता तस्यनित्यत्वानज्ञान

इति द्वयमप्यात्मनि सति ... प्रकाशताभ्युपगत प्रकाशाभावयोग्यस्याप्रकाशनात् तद्दीतिवज्ञानदृश्यस्यात्मन्यांधारेवभासात् स्वतंत्रत्वेदतज्ज्ञानद्वयेभातीति न तत्का चिन्निते ... मतिः सर्पः = ९

तितस्मा वाभासस्थायी स्वप्नाकारोऽयमितोने तदेवम् = ८ एवभित्यस्यार्थं तरम स्वरूपं = ५

एवं सिद्धांतिमतं संभाव्य दर्शितम् अथ नैतन्निराकरणप्रकारं स्वयमेवार्यं वक्ष्यतीत्याशयेन सिद्धांतिनं पूर्वपक्षवादी पृच्छति सत्यपामनीत्यादिना केनेत्यंतेन = साहग्नुभवएव द्वारं उपायो यस्याः सा स्मृतिः = केनेति केन प्रकारेण न कश्चिदसौ प्रकारोऽस्ति
येन साध्यात् = अथ सिद्धांती नोत्तचनेन हृदयस्थं संभावनयोपन्यस्यति अथ यद्येति = २ तस्य दाम्पर्यमाणं यदं विषयो यस्याः = २

सोऽनंतमतो सर्वस्य तत्क्षणिकत्वाभ्युपगमात् = २ प्रकाशकत्वे ...

मीदमिति विदादिप्रकृत्यर्थरूपात् ज्ञानस्य त्यादेरिदमिति व कर्मरूपाद्विषयात् तिरिक्तमेवाहमित्यनुयायि निप्रकाशेऽनुयायिरूपं भाति कथमेकमहं भातीति अनेन सविकल्पकं अहमिति शाहानुविद्धो वि
कल्पत्वमन्वयः नचतथापि किमनेन विकल्पाते शरीरसंतानो वा कृशोऽहं भिन्नादिप्रत्ययात् ज्ञानसंतानो वा सुख्यहं भिन्नादिप्रतीतेः मैत्रो धीयंश्च संतानमेव स्पृशति नातिरिक्तं तदेतदुक्तमहंप्रतीतिरपि
तिशरीरमादिग्रहणं ज्ञानमवस्यति संतानरूपतया विकल्पयत्यवपुषम् सहशापरापरभावभेदग्रहणासामर्थ्याद्वा सना विशेषात् इति पश्चेतिनास्मादभिर्निकृता सा भिन्नापि विकल्पात् भिन्नत्वे न संग्र
हीतत्वात् एतदुक्तं भवति अहंप्रतीतिरेव तावत् नास्मा तस्यापि विकल्परूपत्वात्स्थैर्याद्य एतत्प्रतीतिग्रन्थो पिनाल्पन्यः शरीरादेः भवन्नपि वा वेद्यप्रपत्तिः स्यादिति तथापि संवित्संवेद्यव्य
तिरिक्तस्यात्मनो न सिद्धिरिति तद्विषाहंबन्धोत्तिनम् एवं नात्मनामासंविनसंवेद्यव्यतिरिक्तो दृश्यस्यानुपलब्धेरिति अत्रात्मवाधनमानस्याप्ययितमाह अथानुभवविध्वंसे स्मृतिस्तदनुरो
धिनी कथं भवेन्नित्यः स्यात् आत्मायद्यनुभावकः १२ स्मृतिकाले सुस्थिरो वानुभवध्वंसता वेति किमनेन अनुभवस्तावन्नस्तस्य सर्वस्याविवादः तेमेवचानुरूपा नास्मृतिर्जायते तथा
हि स्मृतेरर्थस्य प्रकाशः नार्थस्वीयः नाप्यनुभवस्यार्थस्यतागलीदूयवेत नाप्यनुभवविशिष्टस्यार्थस्य ... किंतु अनुभवप्रकाशएव स्मृतेः प्रधानम् अनु
भवस्यार्थप्रकाशात्मकत्वादनुभवप्रकाशात्तरीयकोऽर्थावभास इति सर्वेषामयमनुभवबोधस्तत्तदा प्रकाशरूपा कथं स्मृतिर्लिङ्गाद्यनुभवार्थविषया स्यात् तेषां च सर्वेषामपि अनुभवकारणात् क्रियमाणो हेतु
गृहीतो स्वरूपेण न पदकृत्वनीया सत्यमनुभवस्यनाशे किंचिददविनष्टमावेदयति तदेव चानुभवकर्तृ अनुभवितृरूपमात्मानुभावको नित्य इति यदेव चात्मसिद्धेऽविनाशे तत्रैनाधिकमिदं वोध्यमिति न
माचार्येण वक्तव्यशेषविविदधानुवर्तयतो मा तावत्सामापदित्याशयेन कथं भवेदिति अर्थस्तावत्तत्स्यापि किंचित्करः अनुभवस्य ध्वस्तत्वादिति न चेनचित्प्रकारेण स्मृतिः स्यात् तदभावे च संकेतका
हस्मृत्यनुयायत्वात् ग्रस्तं गताः सर्वे विकल्पाः निर्विकल्पचान्यव्यधिरम् कप्रायमिति तन्निराकं दमवसीदेहिश्यमिति १३ कार्यहानिरेकेन ताहक्कल्पनीयं यत्कार्यासिद्धये पर्याप्नोति न चैव
मात्मा नैकौ हितावत्सर्वं न सचानुभवप्रकाशायुक्तेनाऽनुभवसंबन्धस्तरस्मृत्वम् यद्यात्मा कश्चिदस्ति किं तेन एतदपि हिर्वेक्षव्यमाकाशमप्यस्तीति अथोच्यते न केवलेनात्मनैनस्मिन्स्यति अ
पि त्वनुभवसंस्कारोपपत्योगीतितर्हि सएवास्तु किमात्मना एतद्दर्शयति सत्त्वप्यात्मनि हन्ताप्यनहारादृष्टवस्तुषु स्मृतिः केनायथयथैवानुभवस्तिष्ठदेवसा १४ दृष्टेष्वनन्वितेषु वस्तुष्वा
स्मृतिस्तत्स्यामत्र भवेद् गात्मा हेतुर्यथा सम्पर्शो सच सन्त्यपात्मनि नष्टोऽनुभवस्तत् स्वहेतु नाशेऽस्मित्तेत्यपवातुहितः प्रकाश इति कास्मृतिस्तदनभिविताकिंस्मृतेः कार्यादिति यद्येवं विषये
नुभवोऽदृष्टस्तदेवनस्याः स्मृतेः परं स्मार्यमाणम् तस्मादेति वदूढीहि सेतिस्मृतिः न तु सानोनं तरस्य विषये एकुर्यनस्याविषयतापि मानरूपा प्रकारात यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारात्स्मृतिसंभवः
अनुभवेन हि संस्कारोजन्यते स्वोचितः संस्कारश्चाकृतरूपास्थितिस्थापयति आत्मारूपस्यादेसुरिसत्वनित्यविवर्यमानस्य जीदेः तेनात्मापि संस्कारत्वात्स्मृतिपूर्वानुभवानुकारी कारोनी
तिन द्विषयएव स्मृतेर्विषयः यद्येवमनतर्गडुनोकार्यः स्यात्स्यादिनात्मना एवं नह्यन्तर्गडुयथा ११ यासायपरं नहृदात्मा स्थिरः कल्पना यासमात्रफलमुक्तिं किंतेन सर्वहि संस्कारेण जन
न्यावहारक्रुद्धक्षकृतकरावर्तनमिति ५ नन्वतस्यैव संस्कारस्याश्रयोत्क्षेत्यः सद्दिवृएतारायायमयेत्तते यश्चाश्रयः स आत्मास्याहित्याशंकाह नैतापितेद्व पूर्वदृष्टे तत्स्वरूपाविशे
षतः संस्कारात्स्मृतिसिद्धेश्च स्यात्स्मर्तीद्रष्टैव कल्पितः १५ संस्कारेणायमानेय यथात्मनोविशेषः स न हि अंति निश्चितिन निन्ययात्मास्यात् अथ न कश्चित् दस्य विशेषस्तो न तदिकिम अथ्यसंस्का
रएव आस्य विशेषस्तहिं न व्यतिरिक्तो स्याविति पूर्वरूपानित्येज्ञाने संस्कारश्रयोत्तम् अनुभवाद्धिशिष्टे विशिष्टस्याव्यापत्कार्यकारित्वाने परंपरयाजायते इतीयानेव संस्कारार्थः अथ संस्कारात्मा
तिरिक्तो विशेषस्तस्यनहिं किमसौ संबंधस्य तिरिक्तो निराकरिष्यते एवं ज्ञानस्य खेडः खेदाहेयमयत्नधर्माधर्मौ अपि विकल्पनीयाः एतदाह्तन इति आत्मनो भिन्नैश्च धर्मैर्युक्तिक्रियमाणेषु
तेषु सत्स्वात्मनः स्वरूपेविशेषाभावासनावसात्मा स्मृतेनताधियते अस्मर्तृरूपसंस्कृतरूपा दिशा चयरूपानपायाहेति संस्कारादेवस्मृतेः सिद्धिरिति अहं स्मरामीतियः स्मर्ता सोपि शरीरसंतानो ज्ञान
संतानश्वापरवसीयते यथादृष्टा पूर्वं हि अहं प्रतीतिरपेषाशरीराद्यवसायिनीति १६ एवमात्मनि साधकं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं चपराकृतं बाधकं च स्मृतिम् धर्मयोगे नित्यतानास्तिनाम
त्माकिंतेन तदुक्तम् वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समम् इति अन्यस्मात्मा नं निराकृत्य तस्येसर्वथैवमपि निराकर्तुं तान् नेहनौ मेवपरादिन
मारु ज्ञानेवचित्स्तरूपेचेत् दनित्यं किमात्मवत्तु अथापि जड एतस्य कथमर्थप्रकाशना एतद्भुपगमेनप्रसंगापादनमेतत्सर्वपक्षेवादी करोति प्रसंगविपर्ययं तावो मेभविष्यतीति तत्रात्मवादीनि
त्यत्वमात्मनइष्यं चेत् १७ कालो नामकृदेवविशिष्टस्य विशेषणानामबलवृत्तावुक्तिविशिष्टीकर्तुं कालोकोचोदनिसंपादयति आत्मनश्चचित्स्वभावतादिरस्मिति विद्ययानाभावेन विशेषणतेनास्ति
विशेषणविशेषाभावोहियोजकायत्तः नवस्य प्रकाशायोजकानरमस्ति शेषस्य अनुवालः पर्यनुयुज्यते ज्ञानमपिनर्हि स्वप्रकाशमिति तत्राप्येषचवार्जेति तदपि कस्मादनित्यमनन्देदयोति

इत्युक्तेन पूर्वयोजना किंप्राहेन कांकानिषेधोनिपीयते आत्मवादिकिमनित्यमात्मवत्वानित्यमितियावत् ... तेनत्पथा ...
नपर्यनुयोगमात्रमिति यदिवासमस्त एवाकारोनन्नर्थः प्रसज्यप्रतिषेधेपिवा अकर्तरीतत्रकार ... आत्मवन्नित्यकस्मान्नभवतीति चित्स्वरूपत्वेनतुल्यत्वात् = अप्राप्तं विषयत्रप्रतिषेधप्रधा
नता प्रसज्यप्रतिषेधोसौ क्रियया सहयत्रनञ् = २ योजयतीतियोजकः प्रमाता = १

अवयवपक्षाय मल्पवार्तिनिः = २

स्मृतिरितःवि त्यादि = ६

अविकल्पकं समयमरूपतया प्रकाश = ७

स्मृतिः = ८

सनीविषयमानात स्मृतिः = ९ अनु भवविनासंस्मृतिम नाद्यन्तमसमर्थः = २

अनुभवस्य = संवर्तितास्वसं कृतिन विवर्ण मानस्यविकामि तस्स = अनुभ वविषय = एवे न नुभवत्वाद बल्वद्यतिनि =

चकारः सिद्धांति नेयत्राननुभव्यं त रेसचतति =

अनुभवं प्रधानोपसर्जे नभावेन = १६ स्मृ तोत्तरो यमिति =

अभिन्नात्मरूप लक्ष्यायानां = १

पितादो

प्रकृतविषये =

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ई-प्र- ४

५

चिद्रूपमचिद्रूपं वा ज्ञानं मा भूदुक्तदोषात् । चिदचिद्रूपं तु भविष्यतीति आशंक्याह तमात्मवादि पदं पूर्वपक्षवादी दूषयति स्वत्रे त्वात् । अथेति परसंभावनां द्योतयति बुद्धिः कर्त्री अर्थस्फूर्त्यादेः संबन्धिरूपं प्रतिबिम्बात्मकं यन्न प्रकारेण स्वच्छतात्मना सत्त्वा

तिष्ठायकं तेन यज्ज्ञापयति तेनैव स्वच्छत्वप्रकारेण आत्मनः पुरुषस्य संबन्धि चैतन्यं प्रतिबिम्बात्मनापन्ने अर्थे स्थिरं तेः स्वच्छत्वादिति सांख्योर्थः संभाव्यते ॥ अन्यापत्तिः परिणाम परिणामो हि [illegible] स्वभाव [illegible] नेनैव यथा [illegible] कपालादि

[illegible] ॥ तेनैव [illegible] अविगलित [illegible]

तयोः कश्चित्संबंधः कार्यकारणभावो ह्यसो नास्ति तत्रात्मनो ज्ञाने शक्ति [illegible] अथ न स्वप्रकाशं ज्ञानं न हि परस्यार्थस्य प्रकाशः स्वप्रकाशरूपावेशात् [illegible] ततः स्व

परप्रकाशकत्वात् नासावर्थस्य प्रकाशः स्यात् [illegible] विषयमर्थं स्वप्रकाशो भविष्यतीति सांख्यमतमाशंक्य अर्थावर्थस्य यथा [illegible] ज्ञानावदर्थं जानाति [illegible]

व्यवहारः तत्रार्थस्य प्रकाशः स्यात् तान्यार्थः तत्रार्थस्य स्वरूपमर्थं प्रति तथा तत्प्रसंगात् न केचिदस्ति [illegible] ना व्यर्थं [illegible] स्यात् तत्र [illegible]

[illegible] तत्राधिकमर्थं स्वप्रकाशः स्यादिति न तेन [illegible] प्रतिबिंबेनोपसंक्रामति तन्न [illegible] प्रधानत्वात् प्रतिबिंबोपग्रहयोग्यम् [illegible] प्रतिबिंबनतो [illegible]

[illegible] किंचिदेव प्रतिबिंबं [illegible] तदेव बुद्धितत्त्वस्य [illegible] अर्थप्रतिबिंबोपसंक्रम [illegible] परिणामविनत [illegible] परिणति विशेषात्मकम् एवमर्थस्य

[illegible] बुद्धिर्धारयति इयत्सुसत्त्वादीनां सत्वे दुःखमोहत्वयाभोग्यत्वाजुष्टमिति तदर्पणवत्प्रकाशम् न च भोग्यस्यात्र प्रकाशस्य न हि रुद्धभोक्तृत्वात् प्रकाशात्मक स्वभावसंभवोपपत्तिः [illegible]

भोक्तृभवितव्यम् सैव प्रकाशरूपेण [illegible] भावः स्वभावो [illegible] प्रकाशरूपं भोग्यं कथं भोक्तुः स्वभावत्वात् [illegible] स च प्रकाशमात्रस्वभावत्वेनैव यदि [illegible] स्वप्रकाशरूपं [illegible] प्रकाशेन [illegible]

[illegible] परप्रकाशः स्यादिति [illegible] प्रतिबिंबाद् [illegible] कथमर्थस्य प्रकाशः स्यात् [illegible] बुद्धिरेव स्वच्छत्वात्प्रकाशत्व [illegible] ततः प्रका

[illegible] प्रतिबिंबपरिग्रह [illegible] प्रकाशावेशाद् बुद्धितत्त्वावेशित प्रतिबिंबकनीलाद्यर्थवर्धनसंक्रान्तेः प्रकाशावेशस्यार्थः प्रकाशत इति सिद्धो व्यवहारः तदेवं ज्ञानेन [illegible] बुद्धितत्त्वाव्यतिरेकाज्जडमपि चि

[illegible] प्रतिबिंबयोगाद्विषयस्य प्रकाश इति । [illegible] प्रतिबिंबमर्पयति समानगुणे बिंबकापेक्षया च विमले प्रतिबिंबसंक्रान्तिदर्शनात् [illegible] प्रतिबिं

[illegible] तथा च न बुद्धिर्विमला [illegible] प्रतिबिंबवादेनापि न किंचित्प्रतिसमाधिः [illegible] प्रदर्शयति [illegible] प्रकाश

ता चैतन्यप्रतिबिंबयोगे यदि तावत् [illegible] प्रतिबिंबकमपि [illegible] प्रकाशरूपमेव [illegible] भवति तेनापि न किंचित् [illegible] स्यात् [illegible] अथ [illegible] प्रकाशरूप [illegible] प्रतिबिं

[illegible] प्रकाशरूपैव बुद्धिः [illegible] मतिरेव [illegible] प्रवक्त

प्रतिबिंबकवाशेनार्थमयीत्यपाया [illegible] वादः ॥ [illegible] सर्वकारणपरंपरा [illegible] प्रसंगः न चेत् [illegible] मात्रमान [illegible]

[illegible] स्यात् इति ज्ञानमात्र [illegible] अर्थप्रकाशरूपो [illegible] विकल्पः [illegible] विपर्ययलाभेन ज्ञानेन च [illegible] लोकव्यवहार [illegible]

८ एवं ज्ञानं परीक्ष्य क्रियां परीक्षते क्रियापदार्थस्य कार्यादेस्तत्तद्देशादिज्ञानता नान्यात् इत्यपि [illegible] प्रतिभासगोचरः [illegible] स्वरूपमिव

[illegible] क्रियाप्रतीमः देवदत्तो हि [illegible] प्रभानकालावि [illegible] ततः [illegible] कालादि [illegible] स्वरूपमिवाभाति [illegible]

[illegible] स्वरूपं [illegible] स्वरूपमिवाभाति एवं तद्देश तथा तत्काल तथा तदाकार तथा [illegible] एवं भाति [illegible] देशकालाकार [illegible] कालासमवर्णं भाति

देशकाला [illegible] कालभेदे च स्वरूपभेदाद्देशकालाकारान् आकारं च व्ययपि [illegible] तथा [illegible] भेद इति [illegible] नाव्ययम् [illegible]

चित् क्रिया [illegible] अनुमानेन कार्यवद्ग्रामप्राप्त्यादि [illegible] इति कार्य [illegible] साधकप्रमाणाभाव

उक्तः बाधकमप्याह नत्वेककाक्रमिके कस्य चोचिता तत्र पूर्वापररूपता [illegible] किंचित्सर्वमपरं वा वस्तुमात्रं हि तत्र [illegible] विकल्प [illegible] क्रमरूपता क्रियात्वस्य न वस्ति

किंचिदस्ति [illegible] रूपा विष्ट इति कथमेका क्रिया क्रमो हि भेदेन व्याप्तः अभिन्ने तदभावात् [illegible] विरुद्धमेकत्वं [illegible] अथैका [illegible] नादे कालना

[illegible] भिन्नदेशकालाकारैः क्रियात्वेन [illegible] कथमेकः स्यात् [illegible] सपक्षमाप्त [illegible]

[illegible] अपि तन्मूलम् ॥ एवं ज्ञाने क्रियां च परीक्ष्य यस्मिन्स्ति संबंधे [illegible] प्रसाधना [illegible] प्रमाणाभावे नावहा

९ ननु [illegible] नान्य [illegible] संबन्धः कार्यकारणभावः [illegible] परिशिष्टो [illegible] न वास्ति [illegible] भावत्व [illegible] किंचित् [illegible]

ते नाप्यनुमानेन [illegible] क्रियायामिव वाच्यम् [illegible] स्यात् [illegible] इति अयमेव च भावो भावान्तरेण [illegible]

[illegible] विकल्पेन [illegible] क्रियमाणः कार्यकारणभाव [illegible] न चज्ञाता न क्रिया [illegible] कार्यकारणभावः [illegible]

पूर्वत्र संभावितस्सांख्योक्तो दूषणमाह अजडात्सेयमिति एवं चेतनस्य प्रतिबिंबेन जडात् [illegible] तत्स्वरूपज्ञानात्मिका [illegible] नित्यत्वाद्यापित्वादिदोषेः सांख्यदर्शनोचितद्

[illegible] करणे [illegible] प्रतिबिंबे [illegible] अस्मिन्प्रतिबिंबे पिदर्पणसदृश [illegible] तर्हि सा बुद्धिरर्थविषयतिबिंबकत्वयप्रत्यभिज्ञोऽस्य पदो [illegible] विषय [illegible] स्यात् ततः कथमिति सूत्रार्थः ॥ १७

तत्पूर्वरूपं [illegible] नानि ज्ञानवद्विवक्षया पाराङ्ज्ञान क्रिये ॥ ४ ज्ञानवत्क्रिया [illegible] प्रतिपत्तिसाधि आकादेः ॥ २

अर्थाविष्टे नोहि विकल्पा यस्मिन्संबंधे तेज्ञानक्रिये सर्व नतसर्वकर्तृ पेश्वर्यसाधकं मति [illegible] इतो [illegible] शादि

क्रियायाश्चाभावात् इति तन्न। न क्रियासंबंधः यतो लाटत्वकर्तृत्वस्यानाम् प्रवंश्रमात्मप्रागभावसंबंधेवाधकं सामान्यविशेषमुखेन निरूपयति द्विष्ठस्यानेकरूपत्वात् सिद्धस्याव्याप्तेः लक्षणान्तरं पारतंत्र्या
घयोगाच्चेतेन कर्तृत्वादिकल्पितः संबन्धस्वात्वमयरस्वरूपादिभेदयोः प्राभिन्नानोरेक स्थिततीतिसामान्यलक्षणम् तच्छकपम् नसकत्रविश्रमितान्नेशशारीरसारोन्यत्रविश्रमितुमलम् स्वरूपभेदप्रसं
गात् एतेन संयोगसमवायौ तत्स्वलक्षणे पि संबंधपाचाधविधुरं पुरमप्यारोपितासंबन्धाः यो पिचैतेनैषुतत्कल्पनयाचाचे तेनैषु पारतंत्र्यात्मासंबंधो व्यवच्छिद्यते तत्र सिद्धस्य नपारतंत्र्यमस्ति सिद्धत्वा
देव प्रसिद्धस्य न रंगितः स्वरूपस्यतादृश्यायोगात् एवमपीत्यापमपि वाच्यम् देवरूपेकस्ये क्लिष्टताः द्वयोरेकत्वानुपपत्तेः एकत्वे वा कः कस्य तस्मात्ज्ञानसंबंधाज्ज्ञाने नियमादि कल्पकल्पितार्थो
नवस्तनत्वात् क्रियासंबंधात् कर्तृत्वमपि कल्पनामात्रमिति सिद्धं पूर्वपक्षः ११ आदितः १६ इति श्रीमहाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां पूर्वपक्षविहृतौ द्वितीयमाह्निकम् २।
विना येन न किंचित्स्यात् स्मृतिपर्यन्तविहेदयः अनन्तापि तं सबोधस्वरूपं तं नमः शिवम् १ एवं तस्मिन्पूर्वपक्षे यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमात्रादेवसिद्धिरिति तत्रैवं यदि संस्मृतिता दिज्ञानस्मरणो न पञ्चमाति
तेप्सो कस्य प्रकरणं क्रियायां संबंधे चदूषणोद्धरणं द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्यति यत्तु पूर्वपक्षे तलिरिक्तं तत्कालसंप्रत्यायहेतोरित्युक्तेन तदभिमतमेव ग्रहणं तत्र तन्निरूपणं तन्मेव तत्रानुकल्पयन्
प्रकाशस्यात्मसंवेदनरूपत्वाः तु भवस्मरणता न प्रकाशात्वं दर्शितं तत्संस्कारं न तत्वं तत्र ज्ञानकृत्येन स्मृतेर्भ्रान्तित्वमाशंकापूर्वकं परामृशनम् तत्स्मृतीत्येनप्रसंगात्सर्वा ध्वंसितायोनामपिभ्रान्तिता प्रकाश
मिता ततः सत्यपि संस्कारे स्मरत्वमनुपपन्नो व्यवहारो ढेर्ज्ञति श्रीत्वोके नोक्ता स्वरूपेणिरिति द्योकेनोक्तं तीर्थं गच्छत्यर्थस्य निरूपयते उम सत्यपि तस्मिन्ज्ञाने तत्स्वरूपवसंस्कृते जानम्प्याप्तेनिर्वचना
यानुभवदेव कम् पूर्वपत्तमप्यसमानं बहुकेणीकर्तव्यमिति समर्थितस्य नेनदर्शितम् यत्तु नांगीकर्तव्यं तद्व्याख्यानेनोक्तं किंचित्प्रनेन विशेषा भिप्रायेण इस्मरतो विषयमात्रस्यप्रकाशेन समर्थ
नीयो वर्तते यः संस्कारादेव सिध्येन् किंतु तमनुभवप्रकाशेन विना न दिद्येवेदूषणापृथक्स्मृतिः स्यात् कथं च न यावित्वामिलापेन व्यवहारः स्यात् अनुभवे हि सस्वसाधनत्वात् निश्चितानतत्वपदाने नतत्वानुभ
वतेनितासंस्कारस्येतावज्ज्ञातम् यद्यपि तज्ज्ञानेन विषयेण न जनित तथापि तद्विषयमिति नचेतावता किंचित् भ्रान्तिसिद्धिः सिद्धिप्रकाशिन्याने विषयस्येवानुभवस्य स्वप्रकाशस्य प्रकाशनात् नतु संस्कारजत्वादे
वग्राह्यमनुभवमपि विषयीकुरुतां स्मृतिरित्याशंकाह इत्थं आभासेवनानो न वेद्याः स्पष्टे वहेकं रसे संस्कारजत्वे ते न तैत्वे न तनकृतिः ॥ इत्थं ज्ञानेन तत्र जडं हि भिन्नं नेस्वप्रकाशे करणे यागौ जडो हि प्रका
शान्तस्य व्यत्ते वक्ष्यः तेन इत्थं आभासग्राहकः प्रकाशमानतासां तेरूपमव्यभिचारि य स्याः। तस्य चाभासनेनरूपस्याः सत्यपि वाहेन क्त संस्कारे न प्रकाशते ज्ञानस्वरूपे भवितुमर्हति प्रकाशनातोऽपि
नस्वप्रकाशनमेव हि स्वपरप्रकाशकत्वेन ज्ञानस्य स्मृतेने नत्वामामसमेवमन्तदनुभवत्वात् स्मरणेभासिद्धानेनेत्याह नाम्येनवेद्याः परत्र यदि हि आभासेनाद्भिन्नस्तस्यात्मा इस्मेव हि स्वप्रकाशस्यलक्षणं स्वयं
हि याद्विप्रकाशनेन्द्रपरेण सत्तासंबंधात्संबंधप्रयोगं कथं परत्रेति सप्तमी संगच्छताम् तथाच रूपज्ञानेन रसे इत्यग्रस्य विषये ज्ञानेन न वेद्याः ने एवं हि चस्तुषेवरसः फलितोऽत्र ही तथा च स्यात् ननु यदि नाभाति
स्मरणेनुभवः किंतु हि संस्कारेण कृतं स्यात् रूपज्ञानेन रसज्ञानजातसंस्कारजज्ञानम् तत्कथमयं प्रसंगः तस्मात्संस्कार एवम वस्तुसंभावितत्वेऽपि अभवं भवेत् नैतत् यतो ह्यसौ तत्संस्कारसंस्कृतात्मसमर्थे
तत्र यत्पादायामपि त्रिविधः तेन तत्र इत्थं भवतः परानेत्यानं सचिवेशरद्वयवृत्तसन्निवेशात् तत्स्वः न तद्योग संस्कारजज्ञानः सनस्वेदन स्वभावो भवतीति निश्चयात् सहेशात् स्यापि न निरवगमः कथं तथाहि
भवज्ञाने साहरयं न मघतिनाप्तिस्मृतिज्ञाने परस्परमसंवेदने हृदयतिष्ठता दृष्टान्यथैव सार्वयोगात् अन्यस्यचात्रभयवेदनरूपस्याभावादितिसंस्काराल्यंस्मृतिविषयमात्रेस्मृतेः सिद्धं तत्वानुभवविषय
त्वेनास्यविषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वमिति निश्चयएषः नन्वयदि स्मृतिज्ञाने स्वानुभवस्यमत्ताः प्रकाशाः स्यात् तस्यापि तत्र चक्षुः विषयस्य तदाभवेद्बद्धकोऽवकाशः यावतास्मृतिर्विकल्परूपत्वात्
केवलमप्रकाशमानमेवानुभवेन विषयं चाध्यवस्यति तदियं भ्रान्तिरस्त्वभावात्तत्रको यं निर्बंधः तदेतद्दूषयति एवं मानत्वेन अथाते द्विषयत्वे पि स्मृतेतस्वदवमा यतेः इत्थं तेवततां भ्रान्ता तद्दर्शने
नापितद्विषयः स्मृतेर्विषयस्तथापि तन्मयममध्यवसीयते श्रमरूपत्वास्मृतेः एतन्निराकरोति तदेतदसमंजसम् अत्र कारिकयोपपन्निमाह स्मृतितैवकथं तावद्धान्तेस्त्वार्थस्थितिः कथम् पूर्वानुभव
संस्कारात्मेताच किंमिति हि यते अत्र पूर्वतस्यानुभवप्रकाशेन स्वविषयस्याप्रयो वा न प्रकाशस्तथैव प्रकाशाने यदे तत्स्मृतेरात्मीयं रूपं तथाप्रकाशनाभावे हि तदेतन्नमं किंचभ्रान्तावसदा त्वाकारे नास्
त्यतिनत्वतथार्थः स्वोक्तियते तस्याप्रकाशनात् इति तथार्थो न व्यवस्थापितस्वप्रकाशनात्मा हि व्यवस्थापना न तत्स्मरणाद् मिलापेन कथमर्थविषयो व्यवहारः न च तदप्रकाशने संस्कारजत्वेन किं
चित्तमे नद्विसं हरूपं लत्तु भवलेयाने मचानुभूतेन विषयप्रकाशनमनास्मृत्यभिधानाया भ्रान्तेः किंचिदपि साहरूप्यमस्ति सर्वथा विषयमस्पृशन्त्याः ८ ननुयोनुभवो यस्मृतेर्द्विषयः स्मृतिस्त
त्पापवसीयते तेनेषा साहरूपमनुभवेन स्मृतेः तेति द्वयेन संस्कारपरिग्रहः अध्यवसीयते इति किमुच्यते प्रकाशने इति चेत् भ्रान्तित्वं तत्प्रकाशनेऽस्तीति चेत् पुनरपि विषयोन स्वरूपमानयेति
साहरूपमपि यच्च तनुमात्रम् तदेतद्दर्शीयितमाह भ्रान्तित्वे चावसायस्यन जडाद्विषयस्थितिः ॥ इस्मरतेरात्मस्यवाभ्रान्तिर्योधुस्त्वस्वसंवेदनो भोऽप्रकाशमाने न भ्रान्तिता न भवेयमिति आभावात्मय
स्तु न तथापि वसीयते स्वाकाराः स्वविषयितया स्वाकारतेनापीतित्वेनभ्रान्तिता सप्तमी या स्वरूपेण स्मृत्यानुपाधाभ्रान्ता स्वीकेति लक्षणे भवति लारेवकग्राह्ये जडस्तमस्याप्यायानम् ।

ई॰ प्र॰ ५

घटज्ञानस्यैव परे न च जडेन विषयस्य किंचित्कृतम् तस्यार्थविषयो व्यवहारो विलुप्येत ततो ज्ञाने निजोल्लेखनिष्ठान्नार्थस्थितिस्ततः । अथ तु नमवसायरूपं स्वसंवेदनांशस्यैकाकारं वावलंबता
जडत्वमस्याः एवमप्यज्ञातो निजस्वसंवेदनं न मुख्यस्वसाक्षात्कारः इतीयमैकाप विनिश्चितास्मृतिरिति विषयस्यानुग्राहिका त्वमङ्कुवतः ततः स्मृत्या पूर्वानुभवात्मकं विषयस्य व्यवस्थापनं व्यवहा
र्यत्वसंपादनसामर्थ्यम् संस्कारे सत्यपि स्मृतिर्न कर्तृत्ववहरेत तत्त्वस्थ परस्परसंगतिहीनानि सकलानि ज्ञानानि इति यदुक्तं श्लोकपंचकेन तदिदानीं प्रकृते योजयति एवमन्योन्यभिन्नानामप
रस्परवेदिनाम् ज्ञानानामनुसंधानजन्मापि एष ज्ञानस्थितिः जनस्य लोकस्य याकावनस्थितिर्व्यवहारः सा सर्वं ज्ञानानां यदनुसंधानमेकविषयभावोपपन्नस्मृतिं निरूपतत्रायत्ता तथाहि स्मरणनिबंधनः
सर्वो व्यवहारः प्रथममपि हि प्रत्यक्षज्ञानमहमिति निर्वापरूपानुसंधानेन स्मरणरूपात्मिकेन विनानवहते प्रामाणिकविप्रत्याभावात् प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् एवमस्योदितमनसूयम् ज्ञानादानप्रेरणा
भ्युपगमादेयत्वव्यवहाराः स्मरणमया एव एवं ज्ञानानां यदनुसंधानं ततो जायमाना जनस्थितिः एवमिति पराभ्युपगमे समनिनश्येत् न च भवतीति संभाव्यते कुत इति चेद्धि को[?]त्कोरण
हेतुमाह अन्योन्यमेनावद्विज्ञानानि ज्ञानानि अन्यानन्तरमप्रमादितानीतिज्ञानविकल्पाभिमते अन्यस्मरणसमयं ज्ञानं तदेतानि स्वविषयप्रकाशमात्ररूपाणि परविषये जडान्याः
नलगृहकंकल्यानि न चान्योन्यस्य प्रकाशरूपाणि एवं च स्वरूपतो न विपन्नो वैकीभावरूपमनुसंधानमस्ति अन्योन्यं च विषयविषयिभावो नास्ति न च तदर्थं ज्ञाने यन्निबंधनमनुसंधानाथा
यि सभाव्यते इति ध्वंसेरनव्यवहाराः न च ध्वंसनामिति भवदभीष्टप्रमात्रा जे ध्वंसते प्रकाशते यतस्तत्पतं दीपज्ञाने ध्वंसते देव समर्थ्यं यितव्यज्ञान्यामिति एतत्स्मात् सदभिमतप्रका
रेण विनाविधेरप्यप्रकाशत्वसमर्थनमिति निदर्शयति न चेदं तत्कृतं तेन विग्रहहतो मोहः स्यादेकस्थि एषतत् स्मरणपात्रशक्तिमान सविज्ञानं प्रकाशनेऽतिना वन्त्रे केचिदपद
वने सातन्स विषादि स्यात् समाननविद्धा नाऽर्थस्य कस्यचित् प्रकाशः सर्वं धर्मपदवदन्यायात् तत्स्थार्थप्रकाशमंदिनं वृथायोवसिते इति गलितो ग्राह्यग्राहकभावः अन्योऽर्थप्रकाशरूपोऽमवि
दमिनामावलाद्वायोपिनिष्ठानुगतप्रियोगीकर्त्वा सत्यार्थप्रकाशत्वा यद्यन्यथा तत्तत्स्मरणमुपपन्नमिति अन्न एकपदवास्याविवेकित्वात्सर्वोधिकारिणीनक्रोडीकृतरे
नदपि निवृत्तोनी कार्यम् चसमविसंतत मेवाक्षेन निमये नवा विकृतः प्रकाशेत तथास्वभावत्वात् न चैवं अतः स्वरूपानवृद्धिनः रूपनातिशयं परमपि भिन्नाकारमाभासनिपतितग्राहकं विद्वस्यार्थस
रूपानुसंधानाभासयतीत्यावतितम् सैषा ज्ञानशक्तिः अन्यन्याभासे संनिभेत चित्स्वरूपं वहिर्भवत्वनीनत्वयानुरागान्नवंनवं ज्ञानमुक्तम् एवमपि नैव न वाभासाः प्रतितत्वमुदयव्ययभाज इति सेवा वस
रतिवहत्वानिः तेन क विद्याभासेन गृहीन सर्वं यत्संवेदनं वहिर्भवमवभूतं तस्य यदं तद्भवविचित्रस्वरूपं तत्कालं नैव्य व्यवस्थास्तुस्थानमन्तं तद्धि विशेषे वहिर्भव तत्पराम्रष्टानीति यथा स्मृतिशक्तिः यज्ञानम
भासयति स्मरतितानहस्तत्र सविदाविपमर्थ्योन्यीहीनं हंत्ती तिविपमयुष्मामेवेतिन वंनकिंविद्राभासितस्मरणेनवास्यादितीरम् त्विप्रवा रूपासितनम् नीकार्यम् यत्किल तदाभास्यते तत्संवेदविच्छिद्यते संवित्तत्वः
मविद्यमे विदेनतात्त्वेवेद्यचसंवेद्यानराट न च विच्छेदेन वस्तुतः सम्भवतीति विच्छेदनस्याभासमात्रमुच्यते न चैतदि यत्तापारमार्थिकम् निर्भीयमाणस्य सर्वस्यायमेवपरमार्थो यतः एवमेव परितस्थोदत्तामरिद्धे
दरच्यते तदभासनसामर्थ्यमयो स्मृतशक्तिः अनेनशक्तित्रयेण विश्वव्यवहारः तच्च भगवतः एव शक्तित्रयं यथाभूतानुभवितस्मरविकल्पयितृस्वभावं चेत्रमेत्राद्यवभासनम् रूपवत्तिनेनतेन वपुषा ज्ञानातिस्मरतितिवि
त्वयतिच यथोक्तमाचार्यलेव यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियंत्रिता जीवे निरुद्धानत्रापि परमात्मनि सास्थितेत्यादि एताश्च ज्ञानादिशक्तीनामसंख्येयप्रकारा वैचित्र्यविकल्पइतिन सामर्थ्या स्वातंत्र्यमपरायीने पूर्णमहे
श्वर्य तन्निर्मितनिर्मलविस्तुरुद्धाहेश्वर्यापेतयो च्यते तदेव चित्स्वरूपि सेवं कृतेव यदापारम् विश्वरूपरति ततएव च पविनिश्चितेकरूपजडभाववैलक्षण्योज्ञाना दिशक्तियुक्तानामाहैश्वर्यमुपसंप्राप्तः एतदनुपगमेन किंचिदिदं भा
सेतेति समनः भासते तत स्मादवश्यमंगीकर्तव्यमिति प्रसंगविपर्ययः न च पेशुना स्थितिः यद्येवं तस्मादितिप्राकृतेनेनश्लोकेन सरूसंबंधः चेदितव्ये ने तुर्हिपर्ययः स्मृतिः ७ आदितः २२ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिता
यामीश्वरप्रत्यभिज्ञायां विमर्शिन्यां परदर्शनानुपपत्तिस्मृतीयमाह्निकम् ओम् पदार्थस्तन्निनिकरं निजहृत्कंजपुंजितम् ग्रथ्नंतं स्मृतिसूत्रांतःसंतं वंदे वस्तुमः शिवम् एवं ज्ञानपूर्विकास्मृतिस्तदुभयानुग्राहितत्वपोर
नशक्तिरितिनावदस्तु संभवक्रमेण प्रदर्शितम् उपक्रमानुसारेण स्मृतिरेवस्वचित प्रसंगविपर्ययसमर्थनदृशा विवेच्या सत्यम् किंतु स्मृतिज्ञानमितिस्पृपक्रांते ततः संस्कारमात्रान्नानामोदपारिस्मृतिः उदंत्वक्रमत्वनतया
भूतमवद्भवपगतमगवत्स्वाभावोऽपि कथमेतान्नर्थादितिकाशमपितुस्मृतिस्त्वनिरूपणाय सद्विष्वीनुभूतार्थोपलब्धेप्रयाद्यर्थाभानः प्रमातरीत्यनेनश्लोकाष्टकम् तत्रश्लोकेन स्वपक्षे स्मृतिरूपपन्नेति कथितम् द्वितीये
नस्मृतेः पूर्वानुभवविषयीकृतस्वतल्लस्वल प्रकाशनसामर्थ्यमुक्तम् तृतीये नानुभवेन तद्विषयेण चैकीभावपर्यंतमावेशः स्मरणस्योक्तः तुर्ये त्वनुभवस्य नविषयत्वं यास्मरणप्रकाशनमितिनिरूपितम् पंचमेन योगिज्ञा
नमप्यनुभवरूपेण भावेन न विषयीकरोतीति निवृत्तं तत्र्यंशो कार्यं पर्यायो दलितः षष्ठेनांशेकामानमनुभवस्य स्मृत्यादिषयेविषयीकरणं कालान्तनिकमिपावीसतिकृतम् सप्तमेन स्मृतिप्रसंगाद्धि कल्पे विस्वोच भवे
नेकाभ्यावेशो दर्शितः अष्टमेन स्मृतीवासस्मृतेः सर्वत्रैव कचिन्न विश्रांतिरुक्ता प्रसंगाद्ध्रुपस्य दर्शनस्यादृष्टेतितात्पर्यार्थः अथ क्रमेण श्लोकार्थ उच्यते सहिपूर्वानुभूतार्थोपलब्धापरतो विसन् विमर्शन्ना ५
इतिस्मैरी स्मरतीत्यपदिश्यते एवमनुभूतस्यार्थस्य घटपटस्याँवृसुवोधः सताव्यपारतः स्मृतिकाले पस्त्येव संविन्मात्रस्वरूपस्य कालकृतसंकोचरूपविशेषात्मका विच्छेदायोगात अनुभवस्य चांतरर्थावर

घटाभावेनावस्थित इत्येतदप्ययत्नसिद्धम्। इदं तावच्चिन्त्यम् अकालकलिते संवेदने तदन्तर्वर्तिनि च विषयव्रातभावजाते यदि तावच्चिन्मयतापरामर्शोऽस्ति तदहमित्येतावतैव पूर्णो न विमर्शो न भाव्यम्। अथेदं तयाह
घटभावावभासनेनैतत्स्थापितं द्वयी गतिः अहमिति संविद्योपदि विश्राम्यतीदं तावत् इदमिदमिति सदाशिवादिदशायामावश्यम् अयमनयोरहमिति हीदमपि स्वैवावभासनेन भवितव्यम् अपूर्वतामासनाच्च तदनुभव
नमेवस्यान्न स्मरणमित्याशंक्याह स्वैरीति स्वमात्मीयमनुपकरणमीरयति निस्वकर्तृत्वेष्ववर्णं न छलेनास्य संचात्मानमीरयति न पुनः स्वकर्तृत्वे परे रकमपेक्षते इति स्वैरी स्वतंत्रः तेन स्वतन्त्रत्वात् स इत्थं विमृशति सदृति
विमर्शनस्य चेयद्रूपं यत्सर्वथाऽकालकलितस्वरूपपरामर्शनमेव न तावता पूर्वानुभवपरामर्शनमेवापितयोभावः पूर्वमनुभवकाले तद्देशकालप्रमात्रन्तरसाचिव्येन पृथक्कृतो न चारूढतायामेव विलीनीकृतः समाहगे
वत्समसेवाद्याघातस्थापितः संस्कारशब्दवाच्यस्तमस्यन्तमाच्छादकमपहस्तयति तन्नापहस्तिते सर्वथाऽस्य पृथक्कृतस्यैवाभाति न च चेदं तयावभासेत पूर्ववदेव नैवं तदानींतनावभासनपृथक्कृतत्वेनैतादि संवेदनवद्यतनव
पूर्वैव दृष्टप्रकाशः तत्तस्येदानींतनावभासनकालपरामर्शेऽपि निमीलतीति एतत्परामर्शभित्तिप्राधान्येन पूर्वकालपरामर्श इति विरुद्धपूर्वापरपरामर्शस्वभाव एव स इत्यपि परामृश्यते एवं च स एवं परामृश
रः स्मरति एतदेवाह तस्य स्मरणं यदेवंप्रकारपरामर्शोचितकालकलनादिस्पर्शसहिष्णु मायाप्रमातृभावपरिग्रह इति मायाविद्याद्युपाधिमयं तत एव सकलसिद्धिवितरणचतुरचिंतामणिप्रत्यभिज्ञामागमि
कः स्मरणमेवमन्त्रादिप्राणितं मन्यते ध्यानादिभावं स्मृतिरेव लक्ष्मी चिंतामणिस्तद्धि भवं यत्न क्लीबत्वं नावहेन तच्चैतस्मात् सेनयत्नतोऽनुभवस्यार्थमुखेन कालस्पर्शमर्थविश्रान्ततो द्वयोरपि प्रमातरि निरूहिं
भेदाभेदाभ्यां दर्शयति द्वाभ्यां बोधाभ्यां एकार्थीभावात् स्वरूपभेदाभेदसमयत्वमिति विद्याम। एतदेव स्मृतितत्त्वमुपपादयति तेषां तदेकान्तराणि तत्र यदि कश्चिद्ब्रूयात् इह स्मृतिर्विकल्पो न चानेनार्थः प्रकाश्यते अर्थासंस्पर्शिनो
हि विकल्पाः अनुभवेन च येन सोऽर्थः प्रकाशितो नासाविदानीं क्षणिकत्वात् स्फुरति भूतोऽतः नचासौ विस्मृत्या प्रकाश्यते ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणासंवेद्यत्वात् अप्रत्यक्षेति अर्थस्याप्रकाशिताभावादिदं स्मरामीत्यनेनांशेन मात्रमेवं
तिपुनरप्याह तमिति तदाह प्रत्युच्यते भासयेच्च स्वकाले यत्पूर्वाभासितमामृशन् स्वलक्षणं वस्त्वाभासमात्रेणापायविलम्बनात् इह स्मृतिविकल्पेनावभासो एवसीयते अन्यथा सप्रिमर्शि नकल्पनापत्तेः एवं तया
वदथवसायोऽर्थस्य तावद्र्थः दृष्टिसामर्थ्यादियमनुपगन्तव्यम् यत्सोऽर्थः प्रकाशते अप्रकाशमानेऽध्यवसायेऽवगमोऽध्यवसायोऽन्यप्रायः स्यात् प्रकाशनं च तत्तदानींतनकालस्वत्यागेन नापि स्वीकारेण इदमिति वावभास
नप्रसंगात् तस्मादतीतानुभवकालः एकीकृतस्तत्र भावप्रकाशने लक्षणो हेतुकत्वेनापेक्षतीयः वेद्यभागे प्रकाशमानकावभासामि विवेचि तया स्मर्तृदेहप्राणाद्यवभासकालानुपातवलं नीयः वेदकभागे विमर्शोऽपि शाभिनिवे
शित्वेन आभासमात्रं हि भातस्वरूपं प्रत्याभासप्रमाणस्यापारात् तदेवाभासान्तरव्यामिश्रणया दीपमस्य स्वप्रभासंमूर्छनेन स्फुटीभवति आभासान्तराव्यामिश्रणाभावे पितकालाभाससंभेदेन वस्तुकाललक्षणत
याभासस्यैकतेति कालशक्तेर्भेदकत्वादिति विवक्षते एवं तावत्स्वलक्षणीभावः प्राक्तनदेहाद्याभाससाचिव्याद्युदितकालाभासयोजनया त्वराभासत्वेति नावत्यैव वा स्मृतिः आभासान्तरैरपि चाव्यामिश्रणात् स्फुटान्नस्फुटीभावे
पिततदानींतनकालतानन्तरत्युति अन्यसाधारणत्वे नामवभासनात् तथावभासते योगिनस्तन्निर्माणमेव उक्तं भावितदोषेनैवमेवावभासनमिति तत्र तामसादिमानां तदनुभूतत्वपत्तादिसन्तपस्मरणपरंपरानुपातोऽवभास
येहितिविधिरूपेण नियोगेनेनियमोल्लसने तत्राभासयतीत्येतत्तु अपित्वाभासयत्येवेति स्वकालन्द्दिति स्मरणकाले आमासान्निति वेदकभागनिवेशी वर्तमानकालतः पूर्वावभासितत्वलक्षणमिति वेद्याभासस्यैव पृ
तत्कालोद्राभासस्यापि कैवल्यस्थालक्षणपानिहेत्वर्दर्शितः इयदेव स्मृतेरव्यभिचारिवपुः अर्पितानितिर्याचनुस्फुरत्वमिल्पधशरोबोधोनयति तदेवाह अविलानमेनेति सर्वावभासमिश्रेणवपुत्वेनार्थः तते
वस्वलक्षणस्य प्रकाशने भेदेनवहिस्तदवभासेत एतदेव हि वहिरवभासनं यत्स्वलक्षणप्रकाशनमिति शंकाशमनाय निरूपयति न च युक्तं स्मृतेर्भेदे स्मर्यमाणस्य भासनम् तेनैकत्वं भिन्नकालानां संविदां वे
दे वमः स्मरणज्ञानात् भिन्नेवनवहीरूपतया यदि सोऽर्थोभासेत स्मर्यमाणस्य वयज्ञासनेतदेव न स्यात् स्मर्यमाणमेव तन्न स्यात् अनुभूयमानमेव तद्भवेदिति यावत् न च संवेदकत्वस्वलक्षणस्य प्रका
शनं उक्तमेतत् तदानीं प्रकाशमानमपि तत्पूर्वकाले एव तदा चासौ वहिरवभात एव न चेदानीं तदहि किं विमर्शनमिति ब्रूमः ननु प्रकाशनविमर्शनयोर्भिन्नकालत्वमापतितम् ततः किम् उभयमं
पि न किञ्चित्स्यात् अन्योन्यजीवितत्वादस्यमेवम् यस्माद्धि संवेदनानोवभिन्नामितन्ते तस्येदमप्रतिसमायैयमेव अस्मद्दर्शने तभिन्नकाला अपि संविदस्तत्कालाप्तागेनैवैकतामासनेन स्वतन्त्रः
प्रमाता यावदेतमुत्तेतयाता वतंशे विमृशति तैंव प्रकाशस्य तत्कालिकवहिर्भावावभासः विमर्शोऽसावेदानीं ततांतर्मुखत्वास्थितिरिति एतदेव वेदनाधिकं वेदितृत्वं वेदनेषु संयो
जनवियोजनयोर्द्वयोरारुचिकरणे स्वातंत्र्यम् कर्तृत्वं चैतदेवोच्यते अहमहमस्त्वभूवमिति वा सञ्चचरन्निवा पेक्षमनुसंधानमनुसंधानतरभिन्नमिति दर्शयितुं यदेवैकांसमरववेदितेतिसामाना
धिकरण्येन दर्शितम् एषसदाद्यादिनिस्पष्टमात्ततत्त्वस्य स्फुटावभासनं तातिरभिन्ने वि स्मायगर्भयोगनापत्याभिज्ञानमेव सूचितम् यदाह द्वयं एकप एव इत्यं स्वसंविन्निमयाकृ वानैर्जनस्मृदृष्टिः
कलाहितनयत् अमात्रनतस्फरद्युक्तिमिलाम्तकान्तिधायप्रकटीकृतं तदिति ननु च प्राच्य एवानुभवो यदि स्मर्यमाणस्य बहिरवभासनरूपः प्रकाशस्तत्तर्हीयदुच्यताम् सोऽनुभव इदानीं स्मरणेन विषयी

क्रियत इति चेत्केन तल्लौकिकेन कोर्थ इति व्यामोहं चिरं तु मा रु नैव ह्यनुभवो भाति स्मर्तोः सर्वोऽर्थ वस्तु पृथक् प्रागनुभूतमहमित्यात्मारोहेण भासनात् वैधर्म्यसाधर्म्याभ्यां हष्टान्तः प्राग्यथानुभवकाले यथा सह
वोहहारादिरर्थः पृथग्विदं तथाभाति स्म नैवं स्मरणकाले स्मर्तिज्ञानात्पृथक्त्वेन इदं पूर्वमनुभवनमिति भाति यथा च स्मृतिकाले तस्मात्स्मर्तिज्ञानात्सोऽर्थः प्राग्भिन्नपूर्वस्वभावेनाभेदेनाभाति स्मृतिकाले बहिरव
भासाभावात् एवं ततः एव हेतोः सर्वोऽप्यनुभवो न भेदेनाभाति तत्कथं भाति ह्यभयं मुग्ध भूतमिवेत्थं पतत्क्रियत्वमत उपेक्षेत अहमित्येवं स्वभावो यस्मात्सा सर्वापरसंविदं तस्येत्स्वभावस्तत्र्ययदारोहणं विश्रमस्तेन दे
तुना एवं संविद्रूपता यः स्वप्रकाशतया भासनात्तल्लीनस्यापि तु स्वप्रकाशदेशीयत्वेन तदवभासनस्य आत्मविचारोहणं विश्रमणमनुभवस्यार्थस्य च प्रकृति प्रत्ययोः प्रत्यायार्थं स्यात् इत्यतिमाया संख्याहि भेदहेतौ
वाकर्नृभूतेः स्मार्तदर्शनप्रत्यायार्थः नुभवो वृत्तिः तदाहो वेणा योऽपि च न तस्मात्तत्राणो वासौ तदर्थमेव कर्म न निर्दिष्टम् द्वारादिः पुनरनुभवकाले नाम दर्शनारोहयति हि यस्मान्नैवं भाति सर्वोऽनुभवः पृथक् मुपगतोऽहं
नोः तस्मात्कं विदामेव कामि तिमर्वेण संबंधः स्तडाभूतकालस्य योऽतिता प्राप्तिति भिन्नक्रमः उत्तमपुरुषेण स्मर्दर्शस्या इत्यपि आरोहणमित्यहं हि रविलिंगजंतोऽपि न तु कथं वमाहानुभवः पृथगनभातीति तद्
वन्नभातीति चेत्किं न तोऽहं ह्यपि हिनानुभवं गम्यभातीति किं न भाति स्वभावेन भातीति तत्र घटापि समानम् तथाहि भ्रांती नानागतस्य स्मादिपया योगिज्ञाने विषयी भवती त्यभ्युपगते तस्यापरवित्तम पिप्रत्ययसाप
रचित्तज्ञान मित्याहो न तस्मान्नहि नियतिसंवेदनम्बत्ते चित्ताद्वे तोः स्वस्याप्रमयस्य संयम विषयीकार्यत्वं किं स्यात् आलंबनयोगस्य कथं स्वाशेन न च सालंबनमिति तस्मात्तत्कर्तृयमनुभवतिमिव निजमपि विष
यी क्रियतामित्याशंक्य दृष्टांतपद्वा सिद्ध इति भांतीत्यनेन अभ्युपगमेन वा सिद्धत्वे पि प्रहतेर्चे विषमर्दनिशेषेण दर्शयति योगिनामपि भासंतेन दृष्टोऽर्दर्शनांतरे स्वसंविदेकमानात्स्वाभांतिमेव यदपि वा योगिना
नुयदेतद्दर्शनांतरं भावनाद्युद्भवः परचित्तविषयो ज्ञानविशेषः तत्र हि शब्दस्तु पलक्षु यो न भाति तथाहि सौगतानां तावत्स्वप्रकाशे करणं ज्ञानेन ज्ञानांतरेणावेद्यं तर्हि यदस्य निजं वपुः न त्ववेद्यत्वप्रकाशनं तामनत
त्प्रकाशितं स्यात् सांख्यानामपि पुरुषहुतःसंवेद्यपलब्धिः पुरुषस्यासंवेद्यपूर्वेति कथं वेद्यः स्यात् वैशेषिकानामप्यात्मनो भेदेन समवायिसंवेदनं परगतं मनसा कथं गृह्येतां तनुः शरीरेण विना तेन्द्रियसंतानप्रवेश
तत्र तस्यैवाहमिति गारीरीकरणदर्दनानुभाषितत्वात्तस्मान्नो भेदो विगलेत् नित्यानुमेयत्वं तन्नाम नत्पपद्यते तानस्यचेतनानां तरवेद्यत्वेः नवस्था प्रसक्तम् तस्माद्योगिनः परचित्तवेदनावसरे इत्यात्मप्रकाशः एतत्स्व
काशसहचारी वस्तु तदपि प्रकाश इति तत्तु स्याद्वादिविदंतया भाति तत्र तस्य प्रकाशो हमित्येव तत्स्वप्रकाशतया प्रकाशते प्रमात्रीकृत परदेहस्यात्मदिस मवभासंस्कारात्तु तन्निषु मिदं तां प्रकाशमानो
पि मन्यमानस्तु इदं पदज्ञानमित्यभिमन्यते अविगलिते स्वपरविभागो योगी आत्मप्रकर्षस्तस्य सर्वमात्मत्वेनप्रत्यक्षस्यैव स्वपरविभागवशदृशतीति ज्ञानुस्य न योगिज्ञाने नप्रकाशता भवत्वा तथापि प्रकृतेने तत्समस्त न
यादि अयमनुभवतीति परनिष्ठपद्वास्मानुभवे योगिनः प्रकाशोऽनत्वहमनुभवामीत्यात्मारोहेण इदं तत्तु भवति नहमंशविश्रांतिरनालीहे से भावे वानुभवस्यति युक्तमयुक्तं यस्मादनुभवः पृथक् भातितस्मादेकोपि
अनुभूयमिति= तत्कालनां संविदां वेहितेति यद्यहंभावविश्रांतिवशादनुभवः स्मर्तोः पृथक् भातीस्यते तदापरामर्शात्तरं साहादेवेदं तयानुभवं परामृशत् यदिवाहं भावो विततद्वारादि विश्रांततामनुभवस्य प्रयप्युपलब्धमिति तद
अनुभवोममासीदिति= तस्मारेण किं तदववद्वियते इति परामिप्रायं हि पति स्मार्यते यहं गासीमेसैवमित्यपि भेदतः तद्वाकरणमेवास्यामयाहमिति स्मर्तेः लोकस्य तावदेवं तसंवेदनं महि न पृथक् तद्दर्शकाबिन्नमन्यते साहङ्कोऽप्य
सीदित्येवं अपि तु यस्मर्यते एवंभूतमपि यत्स्मरणं कस्यचिद्विवेचकं मन्यस्यात स्मर्तेः ज्ञानकारणं तदस्वेव प्रकृतिप्रत्ययार्थनिरूपणं काल्यनिकं विभज्याकरणं परस्वप्रतिपादनमात्रे सोपि यदि मूलप्रतीतिं विमृश
ति एवोक्रमे णतदानुभवं पृथग्भूतेन वेद्यत एवं तद्वाहोः शिरइति वत्कल्पितं भेदं मन्यते मुग्धया सत्यदइति वत्साह मित्यत्रा विप्राक्तनं हंतत्मयेत्पणीयं स्यात् तदित्यनेन हि वदस्पया हंशो वा सर्वोऽनुभवविषयता
पन्निरुच्यते अमयाहमित्येवस्यात् तत्र हरूप यारोहणं तरेणानुभूतेत्यापनेन तत्रापि तया तेः नवस्था न तु स्मर्ते मौलिकं किं रूपं उच्यते मयाहमिति नत्वत्र इदंयितावदननलिनादि विश्रांतं दर्शनमुक्तं नतात्मा
हे कर्मत्विनिष्ठान्यतेः सपक्षस्य वाचमेव न चेतयति कर्तृः क्रियया स्यायं कर्मेति दृशि क्रियाया कर्तृनिष्ठैव तथाच कर्तृस्यामेव दृशिक्रियामाद्भूः दर्शयतेभूत्यात्राजन्यादोजेमिनेयरपि ज्ञानरूपाहशिभावनात्मिकाप्र
मातृविश्रांतेवात्मा केवलं प्रकरता विषयधर्मो हृष्टतानामात्मा संविदा स्वतंत्रे मन्यते देने प्रमातृविश्रांततमेवकथयितं मयेत्युक्तं तेना त्वसूत्रमहं मयानुभूतमिति शाहवे विश्रमात्रमिदं न तथार्थभेदः अन्ये तु भिन्नक्रमप्रत्येन
योजयंति हगासीत्या मेरत्वेवं मयाहमिति च यत्स्मरणं तद्याकरणमस्याहस्मनेतरोक्तौ त्वेभूवमित्युचितपुरुषमर्णायाः स्मर्तेरिति अपि स्त्वार्थे न तु हमपि निर्विकल्पेन यावत्परामृष्टं विमर्शविशेषविश्रांत्यातावत्तस्म
र्यते मार्गहमिवत्तणपर्णादि विशेषरूपेण तदिदमेव विचारणीयं समनंतरभाविविकल्पकाले तदर्शनमिदं तच्छोवभानमर्वतानवेति तदेनदाशंक्याह यावत्पश्यामहं मिमं वटोयमिति वावसा मनाते समवेत्सापूर्व
स्मातिरिर्शनम्= इहदर्शनं याहृशं निजेन वपुषा तादृशेनैव तेन भानवत्सर्वदा तत्तु स्वकाले न स्वप्रकाशमहमित्येतावता रूपेणापि विनप्रकाशं न हि कल्पांश विचारस्तावत्तु किंचिदं भवतु वा किंतु तस्मायोग्येवं भूतरूपपि
चाहेतस्य चयति तत्र समनंतरभाविनाविकल्पेन वस्तु परामृष्टमानमनुभवपरामर्शमुखेन वा परामृष्टपते अहमिमं पश्यामीति वर्तमानतया इममित्यनेन च प्रत्यक्षव्यापारत्वप्रत्यक्षायमानत्वेन दर्शितम् एवमेववापरामृ

उपदिष्टा विषयः कर्मस्य भावकानां कर्तृस्य क्रियाणां वा भवंति कर्तृस्य भावकस्यायं एवं तानि सिद्धं सतियदना त्यानइति प्रतिषेधं प्राप्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपद मिति किमेतस्य ज्ञापनस्य प्रयोजनं पश्यतिस्मृत्या
राजानं दर्शयंते भृत्या राजानं आत्मनेपदं सिद्धं भवति =६ [illegible] अपिशब्दे न चहक्रे इदमाहृत्याह पूर्वानस्यव
पुस्तदेवतिरस्य स्वसंवेदनविकल्पांशविचारस्तत्र कोपयुज्यते भवतु वा तथापि विकल्पनमपि तेदं तोदंतमादिः करोति = २ अध्यवसायविशेषस्य हृतिर्वक्ताविदय्यध्यवसायो नुभवमिदं तया तिपृथीकरोति ततः सात्विकपतिध्यं कुर्वीत ऊर्ध्वीनवाध्यवसायः

ननु बोधमितस्य व्यवसायेनास्य बोधदशः प्रयोगः । न तु तद्विश्रान्तं किं परामृश्यते सत्यम् नैतयोरस्ति प्रयोगस्तेन तद्विनापि न तु भयार्थपरामर्शोऽस्त्ययमिति नात्रायं शब्दोल्लेखः परामर्शविश्रान्तिमात्रे एकीभवमपि तत्तदीययोग्य
देशस्य तत्परामर्शमुखेन तत्स्वतन्त्रतापरामर्शे विश्राम्यति ॥ आमर्शो नोपलक्षितः संवित्स्वभावायतः प्रमीयमाणे कल्पितग्राहकस्तु भवन्नपि तत्रेव ग्राह्यवन्निर्भासते तदिति तस्माद्धेतोः संविदेकतानता न ततः समर्थितेत्यभिप्रायः ॥ परस्परापेक्षयाभिन्न
प्रमेयस्वरूपेण यावद् ग्राह्यग्राहकतानतायुगलस्य हि योगेन प्रकाशनेन कल्परामर्शस्तेन तत्स्वभावे संविद्रूपेऽपि शुद्धप्रमाणतावि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावित्यनेन भावप्रत्ययः प्रकृते हेतुरूपे तदेतदयोगे ... शितः सहविवक्षात्रैव युक्ता द्वयोरपि ग्राह्यग्राहकता ॥४॥
रूपेण बोधायमिति शुद्धार्थं यत्पादेन प्रस्तावयमानत्वमुक्तम् । तत्रांसे विकल्पदर्शनस्य पृथक्परामर्शपवनास्तीति कालत्रेदं तावत्कातन्त्रस्य पारिशेष्यादरूतया तत्स्मृतिपरामर्शः तद्भावे विकल्पस्य निमीलितात्वेऽपि
भावास्त्वयमर्थो स्पर्शोऽस्फुरतम विषयपर्यवसितः कथमध्यवसायो भवेत् अयो तत्र दर्शनं परामृशमपि अस्मद्दर्शनं तत्र नमहंभावास्पदमवसानतरिव मानविश्रान्तस्वप्रकाशमेव परामृशतीति विकल्पोऽपि नबोधात
रबोधनं बोधयति बोधस्य अवसायो वसानमदेनमपि पृथगभावमाह अवसानतरीति सर्वत्रैव तर्हि बोधात्मन्यन्तरस्येदस्यर्थः दर्शनमिति निर्विकल्पकमनुभवनं उपलक्षणं चैतत् विकल्पस्यान्यादेरपि ज्ञान
स्य तानां तेरणपरामर्शहीनमेव स्यायः विकल्पयाम्यहं स्मरामीदं विकल्पितं मया स्मृतं मये ... हंतारसो वा विकल्पादेरवभासनात् अतएवात्मनो मी विकल्पाद्याः शक्तिविशेषास्तत्र विश्रान्तशरीरत्वादिति
हर्षितेतानस्यापोहनशक्तिमानित्यत्र ७ एवमियता प्रमेयस्य स्वफलेन तदुपसंहर्तुमाह । तन्मयाहमपतेहहो येऽस्मत्याम्यशान्तपि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थौ भातः प्रमातरि तदिति तस्मादर्थे पूर्वोक्तस्य
प्रमेयस्य हेतुभावे नोपजीवनमभिदस्त्रयति । यत एवमुक्तं अनुभवस्यार्थस्येव स्मरणात्रभेदेनाभासः स्मृतिशक्तिस्वपरमेश्वरस्येव तत इदमत्र परिनिष्ठितं तत्त्वमिति स्मृतिरनुभवं क्रोडीकरोतीत्युक्तम् ।
अनुभवस्तु द्विधा परामर्शभेदात् कदाचित्स्वात्मपरामर्शपर्यन्तकमनुभाव्यमामृशति यत्रानभिसंधिर्धानता मया द्रष्टव्य इति कदाचिदनुभवनीयमेव प्रधानतया परामृशति यत्रानभिसंधेरेव सहसा
वस्तूपनिपाताद्यर्थक्रियां प्रस्तावयति विशेषो वा अयमिति तत्रापि च प्रकाशपरामर्शोऽस्त्येव अन्यथा प्रकाशायोगात् एवमुभयथानुभवे प्रत्येकं स्मृतिरपि द्वयपरामर्शमस्पृशेदिति चत्वारः स्मरणभेदाः द्वावनु
भवभेदौ अनुसंधानरूपं प्रत्यभिज्ञानमपि तदुभयमेलनात्मकमत्रैवान्तर्भूतं तद्वैतद्वैरूप्येण पूर्वापरविश्रान्तिकृतान्यत्येकं द्विधा भेदाद्वा षोडशधा तदेते द्वाविंशतिः संवेदनभेदाः तेषु च प्रामाण्यं नाव
काशादरबहिर्भूतमन्यथा प्रकाशनायोगात् बहिर्भूतं च नत्दस्यार्थत्वासंभवात् न च ततएव तत्तदेवदेवतथ्यम् न तन्न तथ्यम् तेन भवतीति न तन्मन्यः कल्पितप्रकाशात्मा कश्चिद्ग्राहकोऽस्ति यतो यमर्थः
ग्राहिः एथम्भवन्नन्योन्यमपि पृथक्तामधिगच्छेत् अन्यथा प्रकाशाभिन्ना नापरस्परमपि कथंकारं पृथग्भावो भवेत् सोऽयं वेद्यैकदेश एव विच्छिन्न एवानुकृतिर्वेद्यभाव एवाद्रूमिति विच्छेदस्तत्र प्रकाशो वि
तेन परामर्शेन परास्पृष्टमानोऽर्थाप्रमाणे निवेदयते देहबुद्ध्यादिस्वप्रसञ्चारहकरस्तूच्यते एवं समग्रमेव स्वात्मनि विमलमकुरस्थानीये ग्राह्यग्राहकस्वरूपा प्रकाशरूपाद्व्यतिरिक्तमवभासयति परमेश्वरः तदे
वेतद्भगवतो ज्ञानकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वं च ज्ञानशक्तिस्मृतिशक्तिरूपमुच्यते इति तात्पर्यार्थः । अत्र तात्पर्यं स्तम मया दृष्टयते इति अयमिति च यत्तस्यामृशति प्रमाता प्रकाशरूपो येनानुभवतीत्युच्यते ततश्चामर्शिनारेन
स्यते ग्राह्यरूपेणाग्राहकरूपेण च योजितो हि इदं दृष्टं हि स्वभावावभासे वेद्यो प्रमातरि विशुद्धप्रकाशरूपे भातः प्रकाशेते एवं दृष्ट इति स्मरति च यत्परामृशति प्रकाशरूपः प्रमाता यतो सौ स्मरतीति व्यपदे
श्यते नोद्भिन्नहेपेलस्यते अनुभवरूपोपजीवितं तत्पूर्वोक्तं द्वयितं प्रसंगाद्ज्ञानशक्तेरप्युन्मीलनं कृतं तत्तल्लोप्रज्ञादेशः अपि शब्दस्यार्थे ग्राह्यग्राहकौ विच्छिन्नवेद्यवाची ग्राहको माधीयः कल्पितः प्रमा
तास्तु तु प्रकाशस्वभावः आदितः ३ । श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम् ४ महाप्रकाशनिर्मग्नभावव्रातैः प्रकाशकः ज्ञानश
क्तिश्रीघनो यः सदा तं स्तुमः शिवम् ॥ एवं तु स्मृतिनिमित्तके ... रूपं प्रतिपादितम् अधुना तदुपजीवनीयस्य ज्ञानशक्तिपरामर्शनिर्णयं वितन्वन्वर्तमानावभासनानामित्याद्ययास्कः ... प्रतिभासनेऽसेनयाश्लोके
कविशालानि रूपयति तत्राद्येन श्लोकेन वैशन्निर्भिन्ते स्तां करोति एवं ज्ञानशक्तिरिति ततः श्लोकद्वयेन प्रकाशपवाद्यर्थानां स्वरूपमित्याह ततो द्वयेन प्रकाशवाह्यानामर्थानां सद्भावे विज्ञानवादेप
न तद्वासनादृष्टान्तेन हृदीकृतमाशंकास्थितीयेन तदनभ्युपगमेऽपि न्नावस्तु किंचिदुपरुध्यत इति दर्शयति अथ श्लोकेन स्वदर्शनेऽर्थतत्स्वपदर्शयन् बाह्यार्थसद्भावे प्रमाणं निराकरोति प्रमाणत्वेन ततो द्वये (
न तत्र मेयनामविरायस्य निरस्यति अनेन श्लोकेन विदात्मन्यर्थानामवरूपसद्भावः परामर्शात्मनेति प्रकरयति ततोऽपि प्रकाशस्य प्रमातृरूपस्य स्वमर्मणेवजीवितमिति श्लोकेन च तदुपयेनानुभवागम
नोपस्थापनिरूपणमिति सिधके अनेन तरेण ज्ञानपरामर्शपव्यवस्थेयं अनुदेशप्रमातृरूपताव्यक्तिश्च पद्यतीति तसोऽवप्राधान्येनाद्यश्लोकद्वयेनाह । प्रकाशैकरूपत्वे च ज्ञानस्मृत्यादिभिर्भिन्नमिति श्लोकेनाह ततोऽ
नरीरविस्रहेन तानेष्वविकल्पकसविकल्पकरूपे विमर्श एव प्राणितमिति श्लोकद्वयेनाह ततो ज्ञानस्य च सर्वपक्षेऽपि तेयुक्तिमत्त्वं तदुपसंहारदिशा श्लोकेन समर्थयत इति तात्पर्यमाह्निकस्य श्लोकार्थ
स्तु निरूप्यते ननु स्मरणविकल्पादीनामनुभवस्वजीवितं तत्र यद्यपि भेदेनाभासते र्थाः ततोऽपि तद्वैर्वाभासाद्बुद्धितः नोचेदंस्यर्थानितदनुभव एव तावज्ज्ञानशक्तिरूपो विचार्यते यत्स्यान्ननेनाह वर्तमाना
वभासानां भावानामवभासनम् अन्तःस्थितवतामेव घटते बहिरात्मना वर्तमानत्वेन स्फुरत्यावभासनमिदमिमेवमाकारयेयोऽयं अबेनहद्दितात्मना कल्पितमात्रीयाश्न्यादिविशीर्णप्रमातृ...
वेन हेतनाभिन्नानां नोमायाप्रमातर्विच्छिन्नानामेवभासनं तन्यरमार्थप्रमातरि शुद्धविन्मात्रे तु ... स्थितवतां नेनसहैकात्म्यमनुङ्क्तानामेव घटते प्रमाणेनोपपद्यते तेनान्वरृक्तेनसंविदभेदस्य भावस्य कलि
तप्रमातृपेक्षया भेदेन प्रकाशनं भगवतो ज्ञानशक्तिविशुद्धं भवति प्रमाणेनोपपद्यते इत्युक्तं तत्प्रमाणं दर्शयति शक्तिवार्थोप्रकाशः स्यात्प्रकाशात्मतया विना न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्रकाशता
प्रकाशात्मभिन्नोऽर्थः प्रकाशमानो युक्तः प्रकाशमानता चार्थाद्भिन्नः प्रकाशो युक्त उभयतोऽप्यर्थप्रकाशयोरभेदमपसारयति प्रथमार्धेन प्राणितपनेन अर्थश्चार्थोऽर्थशरीरविश्रान्त एव प्रकाशो त्वर्थवद्भिन्नस्वभावः स्यात् शंक्यात् नचेति अर्थ
प्रकाशत्वे चार्थवदस्य भेदः प्राप्नोति न च युक्तोऽनुसंधानाभावप्रसंगात्
यत एवं सर्ववदप्रकाशनात्स्यात्तस्मात्प्रकाशमानता नामार्थस्य =१ आत्मा
परमात्मस्वरूपं न तु भिन्नः कश्चिदर्थः =१

ग्राह्यग्राहकरूपेणेत्यादि प्रकाशनं इत्यत्र
ज्ञानशक्त्युपजीविनीयस्य ज्ञानशक्तिः
अनुभ

नतु सांकुरताद्दष्टत्वाच्च सार्थक्रियाकालव्यवह्रियमाणत्वं कारणकलापिस्थितेनोपादाय व्यवह्रियते कारणानिर्भासवेपेक्षयैवांकुरादिस्वरूपव्यवहारात् प्रकाशमानतानुमेतिचेत्स्वेविवलिनिर्भूतंप्रमाणान्तरमवलंब्य नियमेन व्यवह्रियते = ४
अर्थानां नकश्चिद्भिन्नत्वेन परस्परनिषत्तानुपपत्तेः = ९ इतरेतराश्रयदोषापत्तेर्विषयविषयिस्वभावःप्रकाशस्यनोपपद्यतइति = ११

३ म ७ अर्थो नीलादिस्तस्य नीलादिरूपत्वेन यदि प्रकाशमानत्वं ज्ञानस्य नरूपतापत्तिदर्थ्यशक्तेर्नीलिप्रकाशमानत्वानर्हि यथा सर्वा स्मृतिर्नीलमेव तत्संभावनयापत्येनैकं चिद्धाशक्ति वस्तुनो वा स्वात्मन्येव नीलंपरस्प
रनिरस्त्वानुपपत्तेः स्वात्मनि वा नीलं नानीलं प्रकाशानुग्रहेण विना व्यवस्थानायोगात् तथा प्रकाशमानताप्यस्य सर्वा स्मृतिर्नैकं चिद्धाप्रति अपि स्वात्मन्येव स्वात्मन्यपि ज्ञानस्यात इत्संपलाजगतः अथेन्द्रिया
लोकादिलक्षणं वर्णं प्रकाशरूपो सौ नीलत्वतो विशिष्ट एव जातः एवमपि सएव प्रसंगः प्रकटत्वादेप्ययमेव दोषः सर्वथार्थशरीरविश्रांतस्येव प्रकाशोऽममाचभासतइतिप्रमाणलग्नतयाप्रकाशस्थितिर्दु
यपाहा प्रमाणादिनेदानीमिन्द्रियादिमयोऽर्थस्य प्रकाशस्य कारणं भवेद्बीजमिवांकुरस्य नत्वांकुरो बीजात्मा वेदांकुरात्मा ततो यदि नप्रकाशात्मा सं भवेत्सा ऽपि वज्ञानोदयात्स्वैव यथास्या प्रकाशस्तथाज्ञा
नोदयेऽपि स्यात् न च ज्ञानमर्थप्रकाशरूपमेव तत्कथं ज्ञानस्योदयानुदययोरर्थे तत्ता स्यात् स्यादेतद्यदुपपद्येत यावतार्थाद्भिन्नं यज्ज्ञानं प्रकाशरूपं तदर्थस्य संबंधितया कथं स्यात् यदि तावदर्थः
प्रकाशात्मस्वभूतं ज्ञानस्य स्वरूपं तदर्थज्ञानयोरभेद एवापातः अथ तु भावस्यात्मनैवोक्तत्वात् अर्थस्वभावत्वे च प्रकाशस्यार्थात्मतापत्तेः रूपणम् अथार्थप्रकाशयतीति ज्ञानस्य स्वरूपं तर्हि प्र
न च प्रकाशः प्रकाशाद्भिन्नो न च प्रकाशोऽर्थात् नद्भिन्नत्वे=१९ एवं प्रकाशोऽर्थाद्भिन्नेऽर्थः स्यात् नेन नवास्येतथा तस्मात्=१९ काशमानमर्थं करोति ज्ञानमित्यापतिते पुनरपि सएव दोषः कृतत्वेनैवाप्रकाशस्य प्रकाशत्वपर्यवसितत्वेऽर्थविवेको मयैव भेदवारविदारणोऽप्येवं इतिन तएवान्वेष्यः तस्माद्भिन्नः प्रकाशोऽर्थस्य संबंधी भवतीति संभाव्ये
वान्तिविग्रन्ते अनुपपत्त्याधानमर्थस्य स्वरूपप्रकाशमानत्वप्रकाशाद्भिन्नत्वमिति प्रकाशश्च यदि तद्वेत्यः पृथक्त्वान्तरानुसंधानस्यायोगोऽहयोः प्रकाशयोःस्वात्ममात्रविश्रांतत्वपर्यवसानादिति तुिनामोप
पादितेन ग्रहणेन न स्थितिरियन्त तस्मादेकएवप्रकाशः एतदेवाह स्यादर्शितेन न च प्रकाशो भिन्नः स्यादिति २ अर्थानि दिक्स्य तानस्यार्थप्रकाशरूपता मन्युपगमस्यापि वाधकान्तरमाह अर्थ भिन्ने प्रकाशो वाभिन्ने सं प्रकाशस्याप्यदि इनिष्ठतातथापि संकरइतिचकारः
केरो विषयस्यात् प्रकाशात्मा प्रकाशो वाना प्रकाशश्च सिद्ध्यति यद्यर्थस्यएवज्ञाना प्रकाशो तएव भिन्नोऽर्थतः तर्हि स्वात्मनि तस्य प्रकाशमात्ररूपत्वादभेद एव तथाहि नीलस्य प्रकाशः पीतस्य प्रका
शइति योनीलांशः पीतांशश्च सना वज्ञानस्य मस्वरूपभेद्वाद्व्यागापत्तेः अथ विषयस्तदेवेदं विचार्यते इदं प्रकाशवत्वान्नीलपीतयोर्भेदोऽभ्युपगन्तव्यः येनैव च प्रकाशेन नीलो नीलरूपगम्यते तेनै
व च प्रकाशेन पीतः पीत इति कथं संगच्छतां नीलेन जनितः पीतेन जनितस्तेन वा सहैकसामग्रीकरत्वादियदुच्यते तस्मिन्देनीलपीतयोर्भेदः स्यात् सएव विचार्यः अथ नीलाकारे सोऽन यद्यपि प्रतिबिंबवत्ता अभिन्ने =
तद्धितीयविंबानवभासाद् युक्तम् अथाभेदस्तर्हि एको भेदवादः तथा कारणानादिदिग्देशकालस्य ज्ञानेऽवकृतेरनीलादि जन्यमेकत्वएवस्यान्नभेदमितिकथं भेदः प्रकाशस्य शरीरस्याभेदात् तथाभेदेनासौ
इदर्शनोद्बोधितेयि संस्कारैवलादेवाशेषस्मरणप्रसंगइति यथायास्तंकरः स्यादेतत् अर्थपवास्तु किमनेन दोषोपपादकेन प्रकाशेनेति अत्राह अप्रकाशस्य प्रसिद्धिश्चेत्कुचिन्न स्यात्सुतिदिनीलेयदि
ने नकिंचिदवान्तिर्दुष्टेन अतएवग्रंथकृतैवान्यत्रोक्तमेवमात्मात्मसत्कलापः प्रकाशस्यैवसंयमी जडः प्रकाशएवास्तिस्वात्मनः स्वपरात्मभिदिति तद्यदि प्रकाश स्तदाभवमर्थः प्रकाशश्चासौ कथम् यदि
यौत्रो ... रूपनेत ... प्रकाशतैव हष्टस्य वपुः मैव परस्यार्थादि विश्ववपुः प्रकाशःसिद्धः ३ एकस्यैव प्रकाशस्यैवंभूतक्रमाक्रमकार्यकारणाभावादि विचित्रवैश्वरूप्यप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमैश्वर्यमित्येतावमर्पवसायितयम् नद्धे
वपर्यवस्यति यदि प्रकाशस्य विचित्रभावे हेतुं तरमपाकृतम् तत्राप्रकाशस्य विचित्रमाक्रमेणविविक्तताकार्यप्रति विवात्मके तस्मिन्नपि च संजातीयं यत्रदेव नीलादिरूपं वाह्यं तन्न चयद्यद्यपि ननुमेयं तथापीदंनी नीलादिस त्वनीयम =
लमितिप्रत्यये लाञ्छ्वसाययाद्यएवसायप्रातितत्वाच्च प्रमाणस्थितेः प्रत्यक्षपदेशभविष्यति वाहोऽर्थवादिकैश्चिनमितिद्वेलं तरमनुमीयमानं वा त्तदूपमाशोक्यमानत्वेनदर्शयति तत्रदाकस्मिकाभासोवास
चेदत्रमाणयेत् न ह्यभिन्नस्य बोधस्य विचित्राभासहेतुता न वासना प्रवोधो विचित्रोहेतुता भियात् तस्यापि तस्य बोधस्यैव चित्रो किंनिवंधनम् इहकोपस्तावदभिन्नःप्रकाशमात्रमेव ह्यस्य परमार्थः प्रकाशस्यैकं अदि शब्देन मद
सुषुप्तस्वप्न यदि नीलस्य रूपं तर्हि न तद्रूपप्रकाशरूपमिति न प्रकाशेन अथ नीलस्य प्रकाशोऽन्यत्व मेवास्य रूपं पीतप्रकाशः कथं स्यात् अथापिकं मिकनीलपीतादिप्रकाशरूपमेव तस्य रूपम् नीलाद्याभासस्य त्वोरूपमितिप्रकाशः १ सर्द्धीसमाधान
तथादो=६ स्वाणद्यवस्थासत्रस्यात् तस्मात् प्रकाशः प्रकाशएवोऽत्रमात्रमपि न रूपान्तरस्यार्थीलीय भिन्नो बोधः तस्य चाभिन्नस्य कदाचिन्नीलाभासता कदाचित्पीताभासतेति ये विचित्राभासास्तत्र कारणं तदिदयस्माभोपप केवलादयः=
न्न हेतावभिन्ने कार्यभेदस्यासंभावनात् तस्मात् स विचित्रनीलपीतादिरूपश्चाकस्मिको ज्ञानश्च स्वतःसिद्धहेतुकः स च वाह्य विज्ञानगतप्रतिबिंबात्मकस्वस्वभावसंपादकमोचित्यवपवान्निजरूपसदृशंक्रमेण पनि
पतदूपवक्रम स्मेदात्मके ज्ञानान्तर्वर्ष्या स्यन्न तमनुमापयतीति संभावयते वाह्यार्थवादी न चास्यैदं संभावनामात्रमपि तु निश्चयपर्यवसायेव भवति तथाहि विज्ञानवादिनायो हेतुर्वैचित्र्ये वासना प्रबो
धतदरणक्रमः स नोपपद्यते स्म निजनकः संस्कारो वासनेति तावत्प्रसिद्धम् इहत्वेव भवतैचित्र्ये हेतुः पर्यवसानी योवर्ण्यते अस्ति वा नीलाद्याभास संपादनसामर्थ्य रूपा तस्य योग्यता ऽस्ति काशक्तिर्वासना त
नीलाद्याभास रूपे= स्यांश्च स्वकार्यसंपादने नियतो प्रबोधः ततो बोधेषाभास वैचित्र्यमिति तत्रापि तत्क्रमः इदं यद्यथाभासानां ज्ञानान्तर्वर्तिनामपारमार्थिकं संहतिसत्त्वमुच्यते तापि तथापि यदेषां कारणं न इस्तु सदेवांगीका ९
र्यम् अवस्तुनः सर्वसामर्थ्यविरहितात्तत्त्वस्य कार्यसंपादनप्राप्तिःन सामर्थ्याभावात्मकस्वभावात्वेपपत्तेः एवं स्थिते यापत्तावासना प्रत्याभास कारणत्वेन पांनेतामांवो धाद्धि मिन्नं रूपं न च परमार्थ सन्नस्यैशा

सोत्रांतिकोक्तिः = २ आभास्यंतरत्वाभासाः = २ विकल्पबुद्धिः = २ दौर्गीनी लागते

हान्तरप्रकाशोवा संवादप्रकारएव अर्थसंवृतिसत्वं हि तेन नास्मेला कारणतानुपपत्तिः अथ येन स्वेलासां पारमार्थिकत्वाते न कारणतातन्नहि ज्ञानमात्रं तच्चाभिन्नमिति नीलाद्याभासरूपस्य कार्यभेदस्यासिद्धिः
एव वासनानाम विचित्रत्वेन तस्य बोधो विचित्र इति कायत्वापत्ता भवंतत्वं मिन्नाभिन्नानस्यापि तबोधमात्रातिरिक्तत्वादेशकालभावाद्वेः प्रबोधकाभिमतस्य विचित्रस्य कारणस्याभावात्तबोधाद्वि विचित्रा
इस्येकएवप्रबोधइतिसमेमेव नीलादि वैचित्र्यं भासेत अथ स्वसंतानवर्तीनि बोधांतराणि विचित्राणि प्रबोधकारणानीति तदसत् संविदः स्वेनीलपीतैर्भेदूर्यादिदेशकालभेदस्य विज्ञानमात्ररूपत्वे
विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थत्वाद्यासरूपभेदासंभवेबोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः परप्रमातृरूपेषु बोधांतरेषु संतानांतरशब्दवाच्येषु वित्त्योयमवेलक्षण्यप्रकारः तत्रापि परकीयत्वाभिमतस्य
कृताप्रत्यलादेः कायस्याससप्रसासादेः प्राणस्पदवेदः स्वोदेधीगुणाश्चानुमानप्रमितसंविन्मात्ररूपाभेदेपरत्वेकस्येतिन विघ्नः वो धस्यत्वन्निष्वस्येति चेत्सोपि प्रमाणे नयदिन सिद्धस्तदस्य स्वेव सिद्धो
पिप्रमेयतयावेत् तत्तत्रूपवतन्न थापिचकायादि वदेवत्तानमानुसभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वेपरंप्रत्यस्यासिद्धेः ननु व्याप्रत्यरादिक्रियास्वलक्षणीत्र याश्वाहरेयमित्येवं रूपयारूत्वभावेन व्याप्रहणात
श्रोत्रकायेपितयात्वेदेत्तुकेया भाव्यम् नचम सेलतिपलितासमी हालीतिसमवेदनेन निश्चितेम तत्स्वपरसमीहासिद्धाति तदेव संतानांतरमिति अत्राच्यते इदानुमानव्यापाराभासोहियाभार
ति व्याप्तियहणकालेः विच्छेदपालोहं व्याहरामीत्येवं रूपः अनुमानादमस्यव्याहरत्यथमितिविच्छेद जीवितस्य स्वप्स्य व्याप्तिहीतो अस्य भासः कथमिति नीरूपः स्यात व्याहरतीत्याभास स्य
चेदृत्तरविदितप्रवेति कथं नेलोहे तो समीहानुमीयेत किंच व्याहरत्ययमितिदृप्रमाणं तरेःनुमानतसमवेतविच्छिन्नतयावभासः सोनुमेयसमवतायाः परसमीहायाः कथं कार्यः स्यात् तस्या हि व्याह
रणीया भासः कार्यो योऽसाव विच्छेदजीवितः न चाविच्छेद भैरवो विच्छेदमयः कार्यमितियुक्तम् तथाभूतकार्यकारणभाव ग्रहणोपायाभावात् न हि स्वात्मनियोयमविच्छिन्नाभासः सपरत्र विच्छि
न्न व्याहरत्ययमित्येवं रूपमाभासं जनयतीतिकेनचित्प्रमाणेन सिद्धं परसिद्धिपर्वकत्वादस्याः स्वपरप्रमातृसिद्धेः एवंभूतार्थसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेतराश्रयात् नचातुयपमविच्छिन्नाहि विच्छेदेन
भाव्यमिति नियमो स्तिव्यभिचारात् न च विच्छिन्नाप्याभासस्य स्याद्वा नात्ति निरवद्य संधानात्तदनुमितिर्यथा तत्स्वज्ञावेप्यनुमतेत्तदभावे चोत्पन्नेःविच्छिन्नत्वाभासः परस्तोमयथाभिति यासमीहानयास्वरूप
रत्वात्तस्य विच्छिन्नाभासस्य कार्यकारणभावग्रहणाभावपराजितः सिद्धान्नसुक्तमितिव्याप्रेर्वासिद्धिः अनुमानतत्तराणिच यदिभिन्नानि तदा तत्रिष्ठानामवभासानां भेदएव ज्ञानाद्व्यतिरिक्तं चेन्निस्यात् ।
ततस्त्वेकाभासनिवृत्त्याभावादेकाभासविश्रांतः संशयप्रमातृणां ताव स्थाने न स्यादिप्यनोपतातुरे कथं तत्पक्षप्रकृतिप्रायं जगदापद्येत अनुमीयमानमपि चबोधांतरमनुप्रमातृसमतोहोयादिति
नेतरस्मिंताव संभवः यत्प्रमेयं बोधाद्भिन्नमस्तीति स हेत्वेनानियमादेकेनैकातिकं नीलपीतादिना विप्रमेयराशिना किमपकृतं येनास्यस्वरूपविश्रांतिर्नसहते तस्मात्प्रमातृत्वेनाप्यसिद्धिरेव सिद्धेवा
सर्वप्रमात्रंतर्गततासाभासाएकेत्र परत्राभासवैचित्र्येतत्र तवासनोद्रेकचित्र्यं जनयेदुर्निषमेहेत्वेतराभावादिति तथापि नीलादि वैचित्र्यसिद्धिः एवं वासनानां तद्बोधरूपाणां च विचित्राणामनुपपत्तिः
रेव तत्रस्थितमेतदभिन्नो बोधस्तस्य कस्मिकाभासभेदहेतत्वानुपपत्तेः बाह्योर्थोऽनुमेयः संभाव्यतइतियदि वा ह्यार्थवादिनोच्यते इति श्लोकद्वयार्थः चेतश्च स्रोतःकध्यवाकार्थशंकाद्योतकः एवमा
शंक्यमानत्वेन परसंभावनाहहादर्शिता अधुना त्वेनां संभावनामपि स्थितयितुं तावदाह स्यादेतदवभासेषु तेष्वेवाऽवभासि बाह्यवदाहे किमसन्नेन बाह्येनानुपपत्तिना स्यादेतदिति पूर्वोक्तसंभावनाभ्युपगमेय
साद्य ख्याप्यते तदा किंतिति वाक्यशेषेण तत्रैव धिक्त्वा विषयंसंभावनांतरं शेषश्लोके नदर्शनेति व्याख्येयम यदि तथाप्यरोतसह्यतेतदापादेतदिति इदमपि संभावनांतरं स्यात् यदनेन श्लोके नोच्यते इति तत्कथा
तयायोज्यम् अन्यथापिकल्पनयाप्यवस्थानयोरसाध्यतामर्वतातैर्न किंचित्कर्तव्यम् आभासेरेवतैर्भवताभ्युपगतैर्यवहारसिद्धेः न हि निःप्रमाणमेयेन कश्चिद्व्यवहारइति किं वाह्येन यत्त्रसाधकं चनास्ति
प्रमाणम् बाधकं च प्रकाशाद्भेदेन मेयतयाविप्रकाशनाभावइति तावद्व्याख्यम् अप्सु यद्बाधकोसि अवयविनोहिस्म नुपपत्तिः समवायासिद्धिः कंपाकंपावरणानावरणरक्तारक्तादिभागभेदादिविरुद्धधर्मयो
गः अणसंचयवादेप्यंशे पिसंचयस्यास्याभावे एवएव नेचयदि संयुज्यते नितांतं तदवयंदिभागभेदः देवतोदेवस्यदिशः संचीयमानेषु षट्कस्वस्यमतमस्यपरिमाणोर्यत्रैव धाम्नेकोलग्नस्तत्रैवपद्
परस्तादेकपरमाणुमात्रता अथान्यत्रैकोन्यत्रापरस्तादवयवभागभेदापत्तिरितिभागएव परमार्थः संलग्नतयाप्येवस्मरणीरितिनकिंचिदवशिष्यते वायवनत्वंनः नचैतद्वाच्यं सर्वात्मना मैकदेशतायोगात्संयोगे
मित्रदेशत्वात्यात्तैस्तन्निर्विषेष एकनामकार्यद्रव्यमणुपरिमाणं ते स्यात् अथो महत्कार्यमिति अवयविवादोह्ययम सचपूर्वमेवापवाधितः यद्वाव्याप्यवृत्तिसंयोगस्याख्यानेन निरंशेकथं संगच्छताम स्यात्
येन्द्रियग्राह्यो समवेतिकिमन्यदस्यावशिष्टं यत्न व्याप्नुयादिति अभ्युच्चयवायव्येवदर्शितिनात्रामात्रां मिभरःकृतः विस्तरेण च प्रमाणालंकारे दर्शितमाचार्यशंकरनंदनेन ८ न ह्यवाधकं नाम प्रमाणं सिद्धेत
स्वानितकिंचित्कर्तुं समर्थं तेनैव हदेनवाधकाभिमतस्यवाधितस्याप्रमाणत्वं संपादनात् दर्शितं चेह साधकं प्रमाणं कार्यत्वात्वात्वं तदाकस्मिकाभासइतिकादिकयेत्याद्याकारादि विद्यतेनैवहिदेवान्तःस्थित
पूर्वेदिवाधकंप्रमेयस्वरूपमनपेक्ष्यैव सांशमनेकांशं विरुद्धमविरुद्धं यद्वत तद्वत्प्रकाशाद्भिन्नो न प्रकाशः=८ यद्वेनयुणपद्योगएकस्यपरिमाणोः षडंशत्वमापादयत्परमाणुत्सद्भावं वाधते=५

योगीवेति किमर्थं इत्यत इहेति = ६

ई॰ प्र॰
८

मित्त्वावष्टम्भात्‌ योगी स्वनिरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत इहतावन्नसमसरणमनो राजसंकल्पादिषु नीलाद्याभासवैचित्र्यं बाह्यसमर्पकहेत्वव्यतिरेकेणैव निर्भासत इति यद्यप्यस्ति संभवः तथापि तदाभासवैचि
त्र्यमस्थैर्यात्सर्वथमात्रेणापारमार्थिकमनुभवसंस्कारजत्वसंभावनादव स्ति तिरस्कारेण यस्तु नदिदं योगिनामिच्छामात्रेणपुरसेनादिवैचित्र्यनिर्माणं हेतुस्तन्मोपादानप्रसिद्धमस्त्वात्‌ स्वकर्षेणैतनादिवैचित्र्य
मर्थं न संभवत्येव न संवेदकं शाकं सर्वगताः परमाणवो योगीच्छया संहतिमाः कार्यमारभन्त इति यतएतल्लोकप्रसिद्धकारणभावानतिक्रमसिद्ध्यति रूप्यते न चैतत्प्रसिद्धं परमाणुभाववस्तूले ह्यत्र दि
जायत इति किं तु कपालादिव्यवधानेन तत्रापि नियत सहकारि संभवल्लंबनंकरचरणादिवापारे विशिष्टदेश काल धर्मोपिपन्न योगः शिताभ्यां संप्रकर्षे इति यतिचात्र्यो यमाणे योगी कुंभं निर्मिमा
णः कुम्भकारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनपुरः सरं हृदं तत्पन्नकुंभकारप्रवस्थात्‌ तस्मात्प्रसिद्धकारणोल्लेखनेकिमसंवेत्समानपरमाणवाद्युपादानकारणेनंतरचिंतयेति तत्र योगिसंविदपवर
साना हृषीशक्तिः यदाभासवैचित्र्यरूपमर्थजातं प्रकाशयतीति तदस्ति संभवो यत्संविदेवाभ्युपगतस्यानेन्द्रः श्रतीत्यानत्नलक्षणादिच्छाविशेषवशात्संविदोनधिकामनायात्मन पायादेतः स्थितमेवसङ्
वेजातमिदं मित्वेवं प्रमाणबुद्धिदेहादेर्विनीति किं यन्मात्रं संविद्रूपाद्यासंवेदनाभासयतीति तदिदं विश्वरूपाभासवैचित्र्यं चिदात्मनपवृत्तात्मं किं नाभ्युपगम्यते स्वसंवेदनसिद्धं किमिति हेत्वतरपर्येषणाप्र
यासेन विघ्नते एवकारेणेद्‌माह सर्वेणानावद्यादिनाविषयव्यवस्थापनं संविद्रूपमनपह्नुवीयम्‌ स्वादिसिद्धेदिर्तदिक्षणम्‌ तस्य च स्वातन्त्र्यमेवस्वेश शब्दनिर्दिष्टं चिद्रूपत्वमिति किमपरकारणत्वेषणायासनित
या दिघस्मादेवं प्रकाशयतिदेवर इति संभाव्यतेतस्मात्‌ किं वाह्यानानुपपत्तिनेति चर्वणसंबंधः ७ नन्वेवमुभयथापि संभावनानुमानमुन्मिषति तत्र किमङ्कुरप्रतिबिंबिन ह्यसादिहत्वं तेनयैवोज्ञानप्रति
बिंबिताभासवैचित्र्यविहानदर्पणातिरिक्तं तत्पवद्याह्याभिमतहेतुकल्पयेम किं वा योगिहत्वंतेनसंविन्मात्रमेवहेतुभावेनकुर्याम तदिदं सांशयिकं वर्त्मतइत्याशंक्य वाह्यार्थानुमानसंभावनं संस्वव
हृदयेनापाकर्तुमाह अनुमानमनाभासपूर्वे नैवेष्टमिंद्रियम्‌ आभासमेववीजादेराभासाद्धेतुवस्तुनः आभासः पुनराभासाद्बाह्यस्यासीत्कथंचन अर्थस्यनैवतेनास्यसिद्धिनाप्यनुमानतः नकेवलमनंतस्मोक
निर्दिष्टाभिर्युक्तिभिः प्रत्यक्षेणबाह्योर्थोनाभासते यावदेवस्मिन्नसंयत्नोभातीति स्वप्रकाशसंविन्मात्ररूपं नाधिकं किंचिदिति यावदनुमानेनापि नास्यबाह्यस्य सिद्धिरित्यपिशब्दः तत्रानुमानमत्रनैवप्रवर्त्तितुम्
सहेत प्रत्यक्षमपि तत्प्रकृतिसिद्धिमादध्यादित्यनेनदर्शयते तथाहि तमविकल्पः सर्वस्वायविकल्पानुभवमूलत्वात्तप्रसिद्धं तेनयत्सर्वथानाभात्तदनुमेयत्वं तत्रानुमानमितिव्यापारो विकल्पात्मनैव केनच
विद्यादितेच्छाते न तु भवत्प्रत्यत्नोहेत्वनुमानेसंकथयंसामान्यतोदृष्टेन किंवदामिथपार्थोपलब्धिन्द्रियातुमाने उच्यते तत्रापि विकल्पेनयस्यार्थः स्पष्टतेनसानुमेयइतिस्थितिः विकल्पश्चेन्द्रियादिकम
र्थकेनचित्सन्निवेशविशेषाणामनात्मस्पर्शाति युक्तितर्किबिंदुपलक्षः कारणमित्यनुमानस्वभावेन सचस्वभावः करणतालक्षणः प्रत्यक्षगृहीतएव तथाचवीजादेरङ्कुरंपत्तंत्वथः पटस्यादौ कार्यकारणभावः प्रत्य
क्षानुपलंभबलेनतावन्निश्चेयः तत्रचप्रत्यक्षमाभासंघामाणंप्रमतेविमर्शलक्षणस्वप्रमितिव्यापारस्येकेकशइव चोद्र्ये विश्रांतेस्तिदनुसारिताभ्यांप्रमाणत्वस्तिवस्तेप्रकाभिधानविषयेपि निर्विकल्पवा
धितेति आभासमात्रेचसामान्यमितिनिर्लोपाते अनुपलंभोप्यनुपलंभविश्रान्तएवेति कार्यकारणभावोविशेषप्रत्यक्षः परिगृहीतएववीजादंकुरइतिप्रतीतौ यद्येव्यस्यनियममनुविधत्ते व्यतिरिक्तेतस्यका
र्यमिति निश्चितिहेतुः सन्निकादिरूपस्पृहेतनद्धमात्रस्याभासात्‌ आभासोहेतुः पुनरत्वाभासरूपः सचाभासतेइतिविश्वतिसिद्धम्‌ अनाभातेचनास्तिविकल्पस्यानुमानस्यव्यापारः आमस्त्वादेस्तुय
द्याहिनदग्धामादिरूपेणोच्यते प्रत्येकंवारानपकथनुल्लादेवास्त्वत्प्रसंगादपितत्सत्रिकूटम्‌ तस्मात्प्रमवास्त्वमाभासवात्स्वमितिचशङ्कूसाम्यमात्रमेतन्त्रवस्तुसाम्यं एवंयेविकल्पेवस्तुनाभातीतितत्संगते
तेषामपितावदनुमानविकल्पानवाद्येउपपन्नः अस्मान्मिस्ववपातितमण्वमावस्याभासमानविषयत्वं भ्रांतित्वेचावसायस्येतिस्तत्रे तेनानुमानविकल्पामनापि प्रकाशेनयद्यनाविशेनीलादिर
र्थलक्षनानुमितएवस्यात्‌ अथापिएववतर्हि प्राणिवार्थोप्रकाशरतित्याधेनप्रकाशमात्रस्वभावएवनवाह्यः तेनवाह्येसाध्येयत्किंचिप्रमाणमानीयतेतदवाह्यतामेवप्रसाधयतीतिविरुद्धमेव
अनपवाहकथंचनेति केनापिप्रकारेणप्रत्यक्षात्मनानुमेयात्मनावाऽन्यथासत्तुमाभासवाह्यस्यानाभासस्यनकदाचिदस्तिति तस्मात्सिद्धंचिदात्मैवहिदेवइति नत्वेवम्‌ स्थितेवहिःप्रकाशायेदिमक्ततरंतः
स्थितत्वमुपपादनीयमित्याशंक्याह स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम्‌ अस्त्येवनविनातस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते वहीरूपतयाभासनेतद्रूपतानान्तरिक्षप्रमातैकात्म्यमान्तर्यमिति हिवस्त
तच्चस्वदेवप्रकाशस्वप्रमातत्वात्त्वात्मनयाविनाप्रकाशमानस्याविस्तुत्वात्‌ किंतत्रात्मसुचिन्तनपरामर्शोयोयमिदंतापरामर्शः सेच्छास्वता तन्त्रैतानःस्थितत्वमस्त्युमितोनावताचिरत्नामुचितेनेवपुत्र
परामर्शनाम तत्रैतनीलादीनामस्त्येवतत्त्वेनास्तीति यदिदंतस्मात्‌ कुंभकुम्भोहंकरवाणीति युगनरक्रियापेत्रयेच्छाशब्दवाच्यः परामर्शः एषुतीयात्मनामसुप्रमरूपानान्तर्यतिनस्तुततःपरेच्छाविसा
नकस्मादिति नकरोर्दत्त्वावतारः अपतसाविदेवतीयस्यहनीयेवनिर्मितःसंततपाञ्जानः तर्हितन्निर्माणंचिदात्मनिविनल्पानोपपन्नमिति तिद्वासोरेवमिद्धेवहेतनेत्यात्रवर्णयिष्यते तत्स्वेच्छानगम १

ततश्चस्वदेवदहंतिगत्वायेयद्यस्यनियममनुविधत्ते तत्तस्यकार्यमित्यपिसामान्यमवभासनमेव ततश्चरूपोपलब्धिर्यस्यनियममनुविधत्तेतद्वेत्तमितितत्सर्वप्रमाणगृहीतमेवसामान्यतोदृष्टमिति = १ -
चापर्यन्तिन्नक्रमः न केवलमिदमित्यनेनवद्धपानिर्भासमानस्यवाह्यस्य ... गवतः प्रकाशैकरूपत्वांतः स्थितत्वयाविभासनमस्त्येव केवलं वहिर्भावलक्षणोदंतानुल्ला
सादहन्तोविनेनास्यवभासनेनतुनास्ति = ४

तत्कारिकार्थेत मिन्नदेशंयथाद्यरस्वकुंडादि =

स्वात्मस्थानेद्द

तत्त्वे
सत्त्वहृदयेन =

रूपस्वाभास मात्रस्य १

आंतर्यवहीं रूपतायामपि =

कार्यकारणभिन्न देशं कारणं =

स्वात्मस्वात्मस्व =

विमर्श =

८

पिविषयनियंत्रितं न वेति विकल्पैः नवस्था विषयिनियंत्रितं चेत् स्यादात्मनैव जाता न चेद्धृदयप्रदेशस्मात् अथ तथापि न रानीमो वेति कल्पानवस्था तस्मात्सर्वोयं भावराशिश्चिदात्मन्यस्मिन्नेव वपुषा सन्नावत्
भास्वरवपुः येष्वर्थरूपाच्च स्यात्ते अन्तर्लीनत्वात् स्वात्माभिधावाद्विचित्रेण वपुषाक्रमाक्रमादिना संविदेनं वहिष्करोति प्रमातृभेदश्च एतत्सर्वं कम् तत्रापिके विदाभासप्रमातृनेकीकरोति नितं विनीलजडश्च प्रेतका
न तावति दि तेषामाभासवेद्यत्वम् शरीरप्राणबुद्धिशून्यादयोऽभासाः एषु च भेदस्यापि गलितात्मसर्वं सर्वं क्षम्य अनपवृत्तितत्प्रमातृसंयोजनावियोजनावैचित्र्येण परमेश्वरो विश्वं सृष्टिसंहारादिना प्रपंच
यति तत्क्रमाकार्येण सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय स्वतेनमः इत्यादि श्रीमहेनारायणेनापि मुख्यसूक्ष्मसृष्टिविश्रान्तस्मेनोक्तकल्पनाप्राप्तैः कल्पयन्नपि कोपि कोनि
विकल्पो जनयमजड इति तस्मात्स्थितमेतत् स्थितं भावजातं ते न विना न हि विषयस्य परामर्शस्यायोगादिति ॥१०॥ ननु परामर्शो नाम विकल्पः स चाविकल्पमूढसंविद्रूपं भवति कथं स्यादित्याशंक्याह स्वभावम
वभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ॥११॥ इत्यवभासस्य प्रकाशस्यात् नवभासस्य चाप्रकाशस्य हरादेः परस्य रवतिहारेण द्वयोः स्वात्मनि चेदवस्थाने तत्र हृदयपदयो विवे
दमजडमिदं जडमिति उरूपपादं दैवेलतत्वम् अथावभासो यतोर्थस्य सम्बन्धीतन्नो न जडः नहि संबंधमात्रेण स्फटिकादेः तत्स्यमजडत्वात् अथ न स्वसंबंधमात्रमपि त्ववभासोऽर्थस्य प्रकाशः न हर्षात्मनास
प्रकाशरति समापतितम् न चान्यात्मना स्वप्रकाश उपपन्नः अथान्यस्वभावोऽपि तदोऽवभासस्वकारणं न संवभासोऽपि हृदस्यकारणमिति हरोऽप्यजडः स्यात् अथान्येनापि सत्ता हरेन यतोवभास
स्य प्रतिबिंबयाच्छायास्मानामसावभासो विमृद्य स्वेच्छया तत्र तत्र जडः नहि स्फटिकसलिलमुकुरादिः प्रतिबिंबं तत्पवेमजडप्रसक्तः अथ न तथाभूतमर्शोऽमीनेतं चवरादिकं स्फटिकादिनेपराप्र स्फटिकप्रति बिंबे
तुसमर्थरतिजडः तत्रापरामर्शनमेवाऽजाग्रदसौ चिन्मेतर्वहिः करणस्यात्मस्वरूपं स्वाभाविकमवभासस्यात्मविश्रान्तिलक्षणमनन्यमुखप्रेक्षित्वं नाम स्वरूपमेवं प्रकाशस्य प्रकाशेऽस्मीति तिम
शेदि येऽस्वसंविदेव प्रमातृप्रमेयप्रमाणादि च तितार्थमसि मत्येनतति रिक्तं कांतति स्फटिकादि गृहीतप्रतिबिंबमपि तथाभावेन सिद्धोऽप्रमातृतरमपेतत्तरतिति विमर्शात् जडम् सर्वं न वस्तुनो विमर्श
स्वकप्रमातृस्वभावतारास्मात् हृपरामर्शा विश्रान्ते रजडमेव सर्वा परको ह्याः यदुक्तं सिद्धमिति स्वस्वविच्छिन्न विमर्शस्वकलतायेनायासस्वरूपे विश्रान्ति विमर्शः सोऽहमिति यमिति मथ्यारूपं वजिंचाः विमृश्य मानहर
वीपरको पिर्वि मतानां मायापदे संसारइति विमर्शप्रवृत्तिप्रथाने भगवत इति स्थितम् ॥ न केवलं स विन्नस्या स्मामिरे ववि मर्शश्चापायसमुक्तं यावत्समग्रमान्तरोपोतिष्पोयति आलात पवचेतनाविक्रियाविकलतामा
यैलो दितसेनजडासहिदिव लहणः यतो विमर्श एव प्रधानमास्मानो रूपमपुमे वह तत्प्रयोजनरूपमुद्दि ष्टात्मा धर्मित्वभावो द्रव्यम् नो पिचेतन्यमितिधर्मवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यमा श्रितोऽदितःक
प्रितिः शिवसूत्रेषु भगवता चैतन्यमात्मेति पवितनम् चैतन्यमिति हि धर्मवाचकोपलक्षणं चितिशक्तिरूपरिलतामिनीतहृशेः कैवल्यद्रष्टा शिवपात्रेस्मात्राव विहितधर्मशब्देन सामानाधिकरण्यमा धर्मधर्मिणोः मानाधिकरण्यानुरूप न्यादिवेन
त्मनो दर्शितं गुरुणानेन दृष्टं हि तदुच्यते यतहि शान्तः पदार्थवर्गः समुल्लसन्नाभाति च अर्थप्रत्यक्षादिक्रियायेनद्यदिनकृष्यते नसक तो यतेन भवतीभूवि भुवनसंभारः संविदि विश्रान्तः तथाभवनीतिः तन्त्रादिः =
एवगुणक मी दिधर्मोऽयम् तपदार्थो न स्वभावसमीमेवप्रत्यवृत्तस्तेषांमीश्वरेति सेवं हृदयम् नद्वैतमुधर्म स्थितिविश्रामसिद्धिश्रू लायाः सप्तवर्ग संयोगमिति कर्तृ तदं ताद्रुमत्वेनभाव प्रयोजनम् =
प्रत्ययेन संवृथा भिधायि नौशा धात्येन दर्शितः तथा हि सर्वस्य सर्वेविविश्रान्तस्य प्रतीतेः द्रव्यरूपस्य चसं वंधिनः शैके यो क्रत्वाश्चितिक्रियारूप धर्म संवंधिनमवगमयतापि जातिग्रहण वाशः अस्यायितोभ उत्कर्षोनाम प्र
चितिः चितिक्रिया च चितौ कर्तृत्वात्सा ते येऽसंयोजनवियोजनानुसंधानादि रूपमात्ममात्रज्ञत्व यामे जडवचविश्रान्तमत्स्वपरिच्छिन्नप्रकाशसारत्वमनन्यमुखप्रेक्षित्वमिति तेदेवीनामरूपाजडात्मसंयोजने योगः = क्रमदिश
वियोजनादिस्वातंत्र्य विकल्पादौ लक्षणपदार्थ्यांनिधेदभूपरत्वेनप्रथानतया संधायात्माचेतनर्तिवक्ष्यार्थमानतीर्थरीकरणायचाल्माचैतन्यमित्युक्तम् चितिक्रिया चितिकर्तृकर्तृता नामथैणति समातके इसंवंधा
मीमि : अर्थप्रकाशादविश्रान्ति ईति ईति काज्ञेऽयमेषी नेशा स्येयहि वा विक्रिया सोदितः चितिकर्तृता च तिएषामेववर्तं तेनुनकचियमितिनम ननु यथा प्रकाशः प्रकाशस्यमुमयमपिस्वात्मनितत नियानम् =
चित्क्रियामिति
स्व प्रकाशरूपस्य जडान्नचैवलतलपद्मदिते स्यात् तद्धि मर्शप्रविमर्शोपिचस्वात्मनीति ते नापिकथं चैतन्यं जडाजडयोरिप्राणशंकाह चितिःप्रत्यवमर्शात्मा परा वाक्स्वरसोदिता स्वातंत्र्यमेतन्
२८ सुख्यमैश्वर्यं परमात्मनः चेतयतीत्यवयवा चितिः चितिक्रिया न स्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षणमात्मास्वभावः तथा हि तुहिनस्वात्मनि न चमत्क्रियते स्वात्मा न परामृश्यते न स्वात्मनि तेन चिति इति चिति चितिभाव
कादापनेनाऽपरिच्छिन्न तयाभास्यते नतोनतेन चेतने इत्युच्यते चैत्रेणत तस्मात्स्वात्म सहमिति संरंभो हो नो हास विश्रांतियोगाद्य मक्रियते स्वात्मा परामृश्यते नेतात्मन्येव प्रकाश्यते इदमितिपरि क्रियत्वा योतः
स्फुरत्तात्मकता
वदुः = ९
स्वेदप लावद्रूपतयान हि लनहणीभावेन नीलपीतसुखदुःखेन नरूपमाइसंख्योवभासयोगेनावभास्यते तनस्य त्रेणावेतनस्तस्मात्प्रत्यवविमर्शः स्वात्मना विमर्शोपि स्वात्मनीत्यभिन्नमेनत
इदंतापदः = देहादिरूपता = इदमहं
विमर्शोहिसर्वं सहः परमप्यात्मीकरोति आत्मानं च परीकरोति उभयमेकीकरोति द्वयमपि न्यग्भावयतीत्येवं स्वभावः प्रमविमर्शश्चान्तः परिलापात्मकशब्दनस्वभावस्तच्च शब्दनं संकेतनि
सद्योऽपि वेद्य रूपदे = २
रपेक्षमेवाविच्छिन्नचमत्कारात्मकमंतर्मुखवेशिरोनिर्देशप्रत्ययमकारादिमायीयसांकेतिकर्ज्ञीविनरूपं नीलमिदं चैत्रोऽहमिस्मादिप्रत्यवमर्शान्तरस्थितिभूतत्वात्मनः अस्वरवक्रिविस्पष्टमभिल
=८ विमर्शधर्मो गुणीकरणाय विमर्शधर्मपदायद्धर्मोत्तरभावात् = ८ अंतःकृतविस्वतेन = २ अस्यावस्थायां = २ ॥ कृपालनहृहणाघोः = १
चमत्कारोऽजानस्य कारणं संरंभः अहमस्मीनीलादेर्भोक्तेति चमत्कारः = १ यथा कृष्ण ... कोपालितिहशान = २
शाहू ११

स्वरसा व्यक्तिजीवितमस्य = २ आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृतचिद्विभुः अनिरुद्धेच्छाप्रसरः प्रसरद्दृक्क्रियः शिवः = ६
प्रकाशस्य विमर्शप्राधान्यम् = ३
सदोदिता

१-प्र- पतिप्रत्यवमर्शेनेति च वाक् अत एव मायास्वरसेन चिद्रूपतया स्वात्मविश्रांतिवपुषो हि नासततानस्तमिता नित्याहमित्येवेन देवच परमात्मनो मुख्यं स्वातंत्र्यमैश्वर्यमीशितृत्वमनन्यापेक्षित्वमुच्यते परापरं
५ विदं भावरूपस्य प्रत्यवमर्शस्यावर्जितिमाणस्येदं मात्रेय हं भाव एव विश्रांतेः श्रीसदाशिवादिभूमौ प्रयंवतीदशायामपरं त्विदं भावस्यैव निरूढौ मायाप्रमातृभूमिषु नानामेव विस्वविरिंचेन्द्रादीनां तत्तेषां परमे
श्वरप्रसादजमेवेत्यन्यनिरपेक्षत्वेनैव परमार्थतः स्वातंत्र्यैश्वर्यम स्वातंत्र्यं चेत्यंच तस्मात्सृष्ट्यानुकूलेन जडस्य हि विकल्पतः इति १३ प्रधानागमेषु प्येतन्मद्दर्शितमिति निरूपयति साक्षात्कारात्मकतस्मात्देश
कालाविच्छेदिनी सेयं सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः १४ इहबुद्धः कस्मादस्ति त्वच्छुद्धं चक्रवान्नास्ती न मुक्तेयच्छारोभवंति तदेतत्स्फुरणमनन्यितरस्येति तदेतन्नहि तमेवयदि स्फुरत्तत्स्फुरणंसं
वेधः तस्यैवस्फुरत्ताकस्य विदा तस्मात्ममस्फुरतीतिकोर्थः मदीयं स्फुरणं स्पन्दनमाविष्टं इति स्पन्दनं च किंचिच्चलनमेषैव च किं चिद्रूपता यच्चलमपिचलमाभासते इति प्रकाशस्वरूपं हिम
नागपिनाभिरिच्यते प्रतिरिच्यतनरवेत्यचलमेवाभासभेदयुक्तमेव च भातीति तत उक्तम् आत्मैवसर्वभावेषु स्फुरन्निति स्पंदनत्वं विविक्तयतीति तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठितः इति यत्तादि स्पंदनिष्पंदइति क्लो तत्पुरुषादेः कालानेके स्वव्य
केपि चिविद्यथेचित्रयोगेपि तत्स्वरूपात्चलजनोगंभीरः स्पंदवानित्युच्यते स ताव भुवनकर्तृता सर्वक्रियासु स्वातंत्र्यम् सा च वेदक्ष्यादिकमपिक्रामत्यतीति महती देशकालौ नीलादिवत्सेवस्वजतीति
तात्पर्यविशेषणीया न भवति यत्किल येन तत्त्व्यकत्वात घाभातितत्स्वविशेषणं केरकेश्वचैत्रस्य नच देशकालौ विमृशैनतत्त्व्यकत्वौ भातः तेषां रिदत्तया तेस्यचौ इदंतयाप्रकाशेत्तत्स्वकत्वात्
पपतेः एवं देशकालास्पर्शि दिव्यत्वं नित्यत्वं च सकलदेशकालस्पर्शोपि न निमीलितयोगदिति नतोपि व्यापकत्वनित्यत्वे तदुक्तं महासत्तामहादेवी विश्वजीवनमुच्यते इति सारमिति यदुक्तं तद्रूपतदिय
वस्तुदेवदत्तादि= मेव विमर्शशक्तिः यद्यपि हृकारानादियम्रकाशात्मकं रूपं तस्याप्रकाशत्वेन तत्पार्तेतिकेय मवैतिश्रीसारशास्त्रेपि निरूपितम् यस्सारमस्य जगतः सा शक्तिर्मालिनीपरेति सैषैतिशक्तिःश्रमस्तिलापन्न
क्रितं हृदयं चनामप्रतिष्ठास्थानमुच्यते तच्च ज्ञानीया अवधारितं च तनं तस्याविप्रकाशमानत्वात् विमृश्यशक्तिरिति विश्वस्य परमेपरेति सा तो विश्रान्तस्थैरमेव हृदयं विमर्शरूपं परमेव आत्मकं तत्त्वेताभि आगमेषु=
धीयते सर्वस्य हि मंत्रपदवं हृदयं मन्त्रणाविमर्शनात्मा विमर्शनं च परवाक्शक्तिमयं तत एव ओंकारे तैर्विनाभवेच्छद्वो नार्थो नापि चित्तेर्गतिरिति तत्रतावत्समापन्नामारभ्य वृष्मित्यादिवेत्यागमेषु तः आगमेषु=
अर्थक्रियासमर्थसत्ता... यात्तत्रमंगच्छन्तं हरिलापि तत्सामित्यु यथालोकेयः प्राणानुगमाहते अवविद्धमिव नात्तसवर्शनेनगम्यते वाग्रूपताचेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती नप्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी
सेवामस्तितिलं सज्जे स्वादिच तदेतेनादिदुरित्येतन्निर्वाहितं बोद्धेरप्यपवसायपेक्षेप्रकाशस्य प्रमातृत्वं वदन्ति रूपगतत्रयापवायमर्थः १६ ननु सेयं यश्शक्तिः अतीश्यो मितवस्तुविपरमर्शिवर्ग
मर्शशक्तिरेव यमित्यं कारमभिधीयते कस्मादित्याह आत्मानमतएवायं ज्ञेयीकुर्यान्नपृथक्स्थिति ज्ञेयं न तत्तस्मादनुन्मुखतैवास्य स्वातंत्र्यं तस्मान्ना ने स्वातंत्र्यादध्यात्मनः प्रभुतीयादिस्ते के ये धि
मायया वहारयेन सर्वाः शक्तीः कर्तृतयाक्रिरैश्वर्यात्मसमाहितं स्फुटस्तुचविमर्शरूपेति युक्तमस्याववधाथात्मेति तात्मार्थलोतरमुक्तम् प्रावृथित्वयं प्रकाशात्मापरमेश्वरः स्वात्मानं ज्ञानक्रियारूपत्वात् ज्ञेयमपिज्ञे
यीकरोतीतियत्संभाव्यते कारकाणामस्यात्रुपपद्येत दर्शितवान्द्रूढेन संभावनामानेन तदेतदेव विमर्शशक्तितलात् नर्दितानिहेतो भवति यतो स्वयमात्मानं पुरुषार्थाति ततो विश्वनिर्भरत्वात् ज्ञेयानीलादिवे
न च कापि तत्रैव ऊतः सभावनात्मानं ज्ञेयीकरोतीत्याह एषप्रकाशमाहः दर्शितान्येवानिर्यत्वादहंज्ञे यं नैवं भवति तत्र यथा रत्ने तत्र चोक्तायुक्तयः अभ्यासे येषु शक्तिमत्वाद यदिमपि विके तेयं स्यात्तत्स्वात्
रूपस्यात्मनो घटे तज्ज्ञेयविषयमोन्मुख्येसत्संवेदनासिद्धं हश्यते तन्नीरूपं तेनत्वनितिक्त विषयौन्मुख्ये नान्याधीनत्वेनामपारतंत्र्यमस्यानीयते पारतंत्र्यं च स्वातंत्र्यमपि विरुद्ध स्वातंत्र्यमेव चानन्मुखे
द्वितीयश्लोके वाच्येतः पेक्षितत्वलक्षणमात्मनः स्वरूपमिति तथा निरिक्तोन्मुखत्वमात्मानात्मैव स्यात् अनात्मा च जडो ज्ञेयं प्रतिनो न्मुखीभवतीतिप्रसंगः ततः प्रसंगविपर्ययाद्दिरमायातम् अमतिरिक्तोन्मुखः स्वतंत्रः सन्नात्मानमेव ज्ञे
यीकरोतीति न च केवलं नीलादिरूपमेव ज्ञेयं यावत्स्वक्तकर्तृभावे स्वातंत्र्येणापरित्यक्तमेव संतमात्मानं निर्मायत्वत्स्वरूपेण ध्यानोपासनोर्चनोपदेशादिना योजयतीतिय संभाव्यते तदप्यनपवेतिसंचं
धः ननु स्वातंत्र्ययुक्तं च निर्मीयते चेति विरुद्धमिदं अत्राह द्वयात्मनः सेविदेकैरूपस्य स्वातंत्र्याद्धेतोरिदं न नयुज्यते यत्किल मायापदे तिद्दुर्घटं स्थितिभातितत्संघारनेयदप्रतिष्ठानं सामर्थ्यं नरेवपुनः स्वा
तंत्र्यशद्वेन दर्शितम् अतएव त्वनेन तत्र विमर्शशक्तिरूपमित्यपुनरुक्तम् अथवाः तदेव स्वातंत्र्यादिति सामानाधिकरण्येनसमासकद्वयेनसंबध्नीयम् उदाहरणमत्रार्थे दर्शयति नीलादिनिर्माणावदः
स्य स्वतंत्ररूपनिर्माणस्यात्रसिद्धत्वात् ईश्वरो भगवानात्मा नित्योविभुः स्वतंत्रात्येच पादे हि प्रमातः पूजयितुध्यातुर्वा एषयागत्वं तत्र ममेयं ध्येयं पूज्यंच भातीति तथाचनिर्मितम् तथानीश्वरतद्रूप एव
हीश्वरस्यनीश्वरे इति संकल्पध्यानादेस्तत्त्वं स्यात् नचैवं फलभेदः स्यात् पलत्वेदितिविति तस्मात्स्वातंत्र्ये तत्तताभासनेनस्वातंत्र्ययुक्ततामाभासनेन च यदिदमुभयं ज्ञेयमात्मस्वरूपमेव परमेश्वरो भासयति ५
तद्विमर्शशक्तिबलाद्देवेतिसैव प्रधानमिति १५ ननु प्रकाशबलाद्वा वधवस्यास्य च प्रकाशोविमर्शसारइति तद्विमर्शभेदेन देवनदिति विमुक्तं वक्तमीश्वरस्यात्मनोत्यादिसंकल्पेषु निर्मितस्येदन
यापरामर्शः स्वातंत्र्यत्वं हृपरामर्शरूपमिति निर्मितस्यतद्रूपतया भावेकथं स्वातंत्र्यात्मकमिति तदेतत्परिहर्तुमाह नाहंतादिपरामर्शभेदादस्यात्मनः अहंमशपतयेवात्स्यसदेः तिद्वायक

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा = १४ अहं प्रत्यवमर्शरूपत्वे ... रूपत्वे त... ...मेवचत एतदेवमस्तंत्र तमेष्वर्यं बोधरूपता = ६

मेवन स्वरूपे भावप्रत्ययः आदित्यरूपता तात्मेश्वरादिपरामर्शः तेन ग्रहणं ग्रहयोपलक्षणम् कर्मग्रहणं क्रियावाचिसदृशत्वं शक्तिरूपोपलक्षणं तदपि परामर्शः अहमित्येवं स्वरूपः यः परामर्शो यश्चेश्वरः प्रमा
ता आत्मा शिवः स्यादिति न तत्प्रकारः परामर्शस्तस्य यद्यपि भेदोऽस्त्यन्यरूपतानापि न तद्भेदाद्भेदो ह्यस्यास्तीति निर्मलरूपस्याहं परामर्शस्य यस्य निर्मेयरूपस्य चेश्वरादिपरामर्शास्य च स्य यो भेदः शक्तितः स्वतन्त्रः यत
ईश्वर इत्यपि यः परामर्शः स ईशनशीलत्वात् कर्तृत्वं तत्तद्विश्रान्तमिति ज्ञातृत्वादिच ज्ञानादौ ज्ञातृत्वमनस्यमुख्ये इति तमविच्छिन्नतानादिशक्तियोगः अविच्छेदश्च नानात्मिकरो मीत्य स्वदर्थविश्रान्तत्वेश्वरसा
त्मनः स्फुटः सृज्यमानस्याहं विमर्शनीयत्वमेव स्फुट इतीति वाच्यं चेमी हेतौ अस्यैवास्य घटेश्वरादि संकल्पेष्वपि अरूपपरामर्शनयोग्यस्येवक्ष्यति अर्थेऽस्य यथा क्रियाकारकसमुच्चयविकल्पादि प्रतो ये
यद्यपि सं तिष्ठत्नीयादिश्चैतिद्वे योगावसेयपरामर्शपरमार्थाः पौक केऽपि समुच्चयो विकल्प इत्यादिशब्दैरभिधीयमानाः सत्त्वभावस्मादित्वाद्यपि च तिचेत्रेण च वाच्येवं भेतेमल परामर्शो विश्रान्तिं
अस्य यत्नाः प्रतीताः प्रवचनभेदेषु न तद्वाच्ये तद्रूपं भवति परामर्शो नाम विश्रान्तिस्थानं तत्पार्यन्तिकमेव पारमार्थिकम् नत्वाह इत्येवं रूपमेव मध्यविश्रान्तिपदं तु यद्वत्मूलस्थानीयं यत्र गमने तदः
पेक्षया स्वरूपमनुयन्तरं निको विशेषः अनेन नीलादेरपि इदं नीलमिति मध्यपरामर्शोऽपि मूलपरामर्शो रूपमित्येव विश्रान्तेरात्मस्वयं रूपपादितमेव नीलमिदं वेद्मि अहं प्रकाश इति ही यत्रत्वं यथोक्तमि
दमित्यस्येत्यादि एहस्त्वनीलादिविमर्शादेवार्थक्रियापरितोषाभिमानीति नीलादेः स्वात्मनि निर्भक्तत्वमुक्तम् आत्मा हि तत्र सकलपरामर्शविश्रान्तिमन्तरेणापि तीति परिसमाप्तिमर्थक्रियां च स्फोदाद्वि
नामिमन्यतेऽरतितस्य निर्मितावयवज्ञत्वात् स्वात्मन्यन्तः ॥ १६ ॥ नन्वेवं विश्वपरामर्शानामहमित्येव विश्रान्तेरेकपरामर्शविश्रान्तिरेव तन्नेति लक्ष्य इति मुच्यते ज्ञानस्मरणादिकाभ्यः शक्तयः इति ज्ञानेषु च
संज्ञादिनिर्णयभेदः नीलादीनां चैव विश्वमपि या धीकाया यावति हारणम् मायाप्रमाता विभोरस्यैव भिन्नसंवेद्यगोचरा कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः ॥ अनुपपन्नमवभासमानमा
येऽस्तु च्यते ततस्य भिन्नप्रकाशा सर्वमवभासज्जातमाया तत्र च चित्तत्वस्यैव स्वातन्त्र्यं मायाशक्तिः न यामि भिन्नं यस्तेवेद्यं प्रमातृप्रस्थानोऽतश्च माया शास्त्राभिन्नेन प्रमातरन्योन्यतो वेद्यास्य कारणवर्गेऽप्य
संवेद्यं स एव गोचरो विश्रान्तिपदं यस्याः तादृशी सती सैव प्रमातृवर्गेऽप्याकाचितिः परा वागुपाज्ञानमिति संकल्पाध्यवसायइति चोच्यते आदिग्रहणेन संशयः स्मृतिरित्यादि तथा हि यदि इयेणस्फु
रद्याद्धर्णवादेरविषयेणस्फुरेन च नियतेन विमर्शेऽत ज्ञानेऽमनसा विषयेणाऽस्फुरेन संकल्पः बुद्ध्या विषयेणेव विषयतेनैवं तं भाजा ध्यवसायो निश्चयः विषयस्य च प्रतिनित्ववर्तितं
करणानां चतत्प्रकाशाभेदा दनुपपन्नचित्तत्वेनावभास्यमनइतिभेदे यत्तो विश्रान्तिर्न तु भेदस्याभेदेऽस्वसरादिश्चादिवन्नोन्मानसंकल्पाद्योभिन्नालस्याप्रधानस्य स्वभावाभेदस्य संविज्जन्यत्वान्तु स धा
तः प्रकृत्यस्तुताः भेदाभेदपक्षभिन्नानीलादिर्वैविश्वाचेति सर्वमवेदितम् ॥ १७ ॥ ननु प्रत्यवमर्शात्मत्वं वित्तितिचाक्तेः संकल्पस्मरणादिशक्तिषु सविकल्पकास्तु भवन्तु यानि निर्विकल्परूपाणि ज्ञा
नकारणानि तत्र कथं शक्तिरूपत्वं कथं प्रत्यवमर्शो ह्यभिलापभेदयोजनामयः अभिलापविशेषयोजना च संकेतस्मरणमपेक्षते तच्च संस्कारप्रबोधं सोऽपि तादृशदर्शनमितीवं प्रथममसमये कथमभिला
पयोगऽस्तीति परस्याशंका ॥ तमपोहितुमाह ॥ साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति विमर्शः कथमन्यथा धावनाद्युपपद्येत प्रतिसंधानवर्जितम् ॥ १८ ॥ तत्र यच्चैतन्यस्याकाम्यं लोक्यतिनिर्देष्टुं हि शक्योऽभिलापयोगः अन्यथा वा
यच
ल्यप्रथमं च्यवरत्वरेस्य पमानेऽनुमत्यनिरवेक्षनस्यात् निर्विकल्पकविज्ञानपरंपरयादि तेनाहं इति त मर्शपुरः प्रस्फुटितत्वमत्ते हि विकल्पनलेन उपपत्तीति वस्तुमात्रं न यत्नविति व्यवहारात्कथमस्यायं मर्शो हीदिवि
स्फुरेत यदाश्लीदमानयेतीदं न येत्तीदमितियोजनायां एष परामर्शः योजना च विकल्पव्यापारः अथ कालस्य प्राग्जन्मानुभूतसंकेतस्मरेतरेवं तथापि संकेतकाले स यद्यो विषयते तेनेदं भावेनापस्य वा
= स्वतंत्र
क्रियाकृत्परदर्श
नेः=४
इति सिद्धो नमास्तुं
विमर्शनं=७
स्पृश्यमानता ज्ञेरवास्तुनिर्भासमानेऽपि विश्रान्तिनाततो विश्रान्तिनीकः तो वाचकश्चेति भवति तद्विज्ञानस्य स्वरूपे वेदाभिलापमयमेवेति विषयस्य स्वरूपत्वाभावे विज्ञानेन स्वरूपमक्रमेणाति तथा माये
वदि इदं तःकर
त्वप्रसरत
भावः
अभिलापमात्रपादितविषयः तथा विज्ञानेऽपि विमर्शोऽर्थात्मकमवभासिद्धते अन्तरेऽपि न विषयस्यापि विमर्शमयत्वादभिलापमयत्वमेव वस्तुतः सोऽभिलाषस्य विषयदिनपरामर्शमयी तदस्ति विकल्पात्मक
प्रमातृव्यापारे तु ताः सात्त्विकं च व्यवस्थापयन् परमार्थः सृष्टेरेव नत्वान्तरूपविषयस्य व्यवसायी दिग्यादि विकल्पवदित्यात् किमन्यत्सर्वं चिन्तासंस्कारेण तेऽभिख्यनामस्यादित्रि तत्रापि स्वरूपतः परामर्शः
सोऽभिलापस्यायां
सकलविकल्पो
भवति तःसिद्धिः
= निर्विकल्पकः
सकलपाद्य नामेण्याद्वृत्तेः हि सहते वस्तुनि तत्र च नियतनयाद्वयोमनेन क्रियते तथादि यानस्वापरः किं इदं सदृशो यः परामर्शो हमित्यवि छेदेन इदमिति विच्छेदेन वा तत्स्वरूपं च योऽवग्रहनिगो दितिवाग्रकृतु
रेख्यते सोपायभासा प्रमातमयी भवति तत्रहैवान्यः पश्यन्ती इति वली वर्दश्च वमन्यादि निसेके नतुम तस्मात्सविस्तारताकारेषु प्रत्यवमर्शः अविरात् व्यापमायायः इदमात्ताकारत्वस्तनःपश्यन्तीनावस्थे
न विकल्पनव्यापारं पर्यन्तपद विकल्पो हि प्रमत्तस्य व्यापारइतिपरोक्षमस्यते न चव्यापारोऽस्तीत्येतद्भिन्नोपपुरुषमलत्वस्वरूपस्थलेऽदि सः भवतवात्क्षणमात्रस्वभावाभासात्साक्षात्कारः तत्राप्यस्ति विमर्शः
अन्यथा चेतदन्ययोति यदि नस्यात्तदेकाभिसंधानेन जवाद्धवेत्स्वविरितं च वर्णानुपठन्ते चपलं कंचाचयन्नाभिमतमेव न द्वेद्वावावपेद्वाववेहा तथाहि तन्निमित्तेऽशो ज्ञानमात्रेणैव सिद्धा साक्षात्कारेणतता
अभिमतदेशां
तरप्राप्तिः=
न्तरप्रयोजनं तद्रुचनुसंधानं निक्तिता कृत्यां तरानुसंधिः तत्रा व्याधिकमिति स्यादित्तासंयोजनविपोजनारूपोऽपरामर्शोन विनाऽभिमतदेशावाप्तिः कथं भवेत एवं तरिपोद्धरणवाचनादेर्मतलम्
अत्रविशेषतः स्थाने करणक्रमवादि योगः अतश्च यतः पश्चाज्जातिस्थलविकल्पकल्पनानमवेद्यते तत्रवतरितत्वमितिसिद्धं क्षणप्रत्यवमर्शो न सर्वत्रिनशब्दभावनामयेन भावमेव सेवर्जि तादृश
अभावनाप्रमातुरेण न विवर्तमानस्य नो विकल्पः यथेदमिति स्वप्रमाणताहः इत्यादि सास्याविद्युद्वधीर दकारः अस्मत्तमाभिज्ञानां समवायीत्यादिः धावुगतिः तद्वाविति पायाद्वाविस्त्व
यथा स्वकं चैतन्यविनादे विषय स्पष्टत्वमाधनस्याविस्वत्वे रूपताभावेऽपि ज्ञानेऽस्वत्वरूपं भाति तथाभिलापमात्ररूपादिविषयोमायज्ज्ञानेनतद्रूपमेवभासिद्धमेरत्वपी: = ९

उक्तरूपता विच्छिन्नत्वेन न भाति= अध्यवसायरूपत्वेन=

ई·प्र· चित्रगतो यथा शक्तिवशात्तत्रैव तद्वदिति १८ भवत्वेवं स्थूलो विमर्शः प्रकाशशरीरावेशी यत्र तु स्थूलत्वेन विकल्परूपता स्फुटा तत्र शब्दो नीलादिवत्पृथगेव स्फुरति भासते नीलमिदमिति स कथं प्रकाशस्वरूपादपृथग्भू
१० तःस्यादुक्तात्मा च विमर्शः सत्यत्र मायात्मके भेदपदेपि प्रकाशरूपत्वेनाभेदो भवद्भिरिह स्थूलेन नत्र कथं प्रतिपन्नमित्याशंक्याह तदेव मिथः पृथग्भवमाना मरूपातिरेकिणी परमेश्वरशक्तिरात्मेव भासते तेनाविदन्तया केनेत
उक्तं तदेतदतिशयः स्थूलः शब्दः सप्रकाशजीवितत्वभावो विमर्श इति सोपि हि स्थूलः प्राणो ग्रन्थस्यान्तरेव भाति नोनाम रूपलतले शब्दार्थाविकरूपतयासो यमित्येवं रूपत्वेन परामर्शं नीलत्रयावसाय शक्ति
र्यासा परमेश्वरशक्तिर्विमर्शरूपात्मचिदेवासमिन्द्र विच्छिन्नत्वेन भाति न तत्कदाचिदिदं तया विच्छिन्नत्वेनावभासे परप्रतिष्ठत्वादिनिर्विमर्शात्तदेव भावितत्र प्रवेवमित्यनवस्थाः नीलस्य प्रकाशनमेव नस्यात्
प्रतिष्ठानाभावात् तस्मात्सर्व एव विमर्शः प्रकाशात्मविच्छिन्न एवेति अध्यवसेति आनन्दोपगमः कृत्याः स्थितियात् १९ ननु देवं सर्वस्यैव ज्ञानकलापस्यादिमित्येवप्रतिष्ठाने वेद्यभूमिस्पर्शो नास्ति बुद्धघ
चिदेशकालयोगेन तदेवकांशो देशकालयोगाभावे च यदिदं ज्ञानानां स्वांशावेतया ज्ञानानां तयेतयोविसक्रमत्वं लक्ष्यते तत्कथं स्यात् क्रमाभावे हि कतमेव वस्तु तो भवेत् तत्स्थज्ञानस्य स्मरणादिशक्ति
स्वदामस्यैसुरुतियदुक्तं तत्कथं निर्वहेदित्याशंकांशमयस्त्रेदेशेकालक्रमं पसेदुरिति केवलं भिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मरणरूपसायादिसक्रमं प्रतिभासते सत्यमेवमक्रममेव संवित्तत्वं किंत
स्थूलः द्वयच्छिद्र रीद्रलादयः स्वशक्तिवशाद्भिन्नत्वेन भासितानि यानि वेद्यानि तेषां मूर्तिभेदकृतो यो ह्रस्वाह्रस्वेतया वेनत्यादिनिर्देशः क्रियाभेदकृतश्च विशेषी तत्क्रमादिरूपः कालस्तावुभूस्य प्रत्यायामात्रेणावलम्बज्ञानस्मरणादयः संवि
यानां स्वांशात्मताभाति विरप्रानामपि तद्वासमानांशाकृतश्च सक्रमतावभासः परस्परावेद्यानांशापेक्षयाच यद्यपि कालक्रममपवस्फुटो विज्ञानेष्वभासि न देशक्रमस्तथापि विमृश्यपर्वतसंवेदनं चित
तमिवदवरसंवेदनं च सूक्ष्ममिवभातीति देशक्रमोपि दर्शितः तेन वेद्यगतक्रमसाक्षी कालाभासा सक्रममाभासमानमपिनापारमार्थिकम् आभासमानस्य परमार्थत्वात् न तस्य ज्ञस्य क्रमकृतानामाद
योस्यमभवतः प्रत्ययस्तिमायायास्मा विभोरितिश्लोकेन स्वरूपे चिस्रेज्ञानानां दर्शितमनेन ज्ञदेशकालवैचित्र्यमिति विशेषणेनेति शिवम् २१ आहितः ५४ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविर
चितायां प्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां ज्ञानशक्तिनिरूपणे पंचममाह्निकम् ५ ॐ स्वामात्मभेदवृत्ताभावांल्लक्षयेन्नटकन्तः छिदन्यः सिष्ठयाविचित्ररूपकृतेतमः शिवम् एवं स्मृतिशक्ति
ज्ञानशक्तिश्च निरूपिता अथ तदुभयानुग्राहिकापोहनशक्तिर्वितन्यश्लोकेकादशकेनाहं प्रत्यवमर्शोयः प्रकाशात्मापि वाग्विनासि हि सर्वस्य जीवनत्वेन नितिलीयते तत्रश्लोकेनप्रत्यवमर्शो नृवि
स्वमते= कल्पो विशेषरूनिरूच्यते ततः श्लोकेनस्य हृदयंगमवमर्शोऽपोहनव्यापारासंभवउच्यते ततः स्वेहृद्दावेव तदुपपत्तिरितिश्लोकेन ततोपि द्वयेनास्य हृस्यार्थमित्यवमर्शस्याविकल्परूपता ततः श्लोके
आरब्धायां= नानुसंधानस्यापि विकल्पता एवं भूतानुसंधानादिरूपमेवपरमेश्वरस्य स्वहृत्वमिति श्लोकेन ततः प्रकृतेचिदात्मन्यर्थावभासस्यमायोपसंक्रियतेश्लोकेन ततोद्वयेनतस्यैवार्थाभासस्यानुभवस्मर
णादो वैचित्र्यमुच्यते तदुक्तिश्च प्रकृतानामसंवीक्ष्य रूपस्यात्मप्रत्यभिज्ञायाश्रुपपत्युपतरूनिश्लोकेनेत्याह्निकस्य तात्पर्यार्थः अथ प्रथमं श्लोकं व्याख्यातुं यतेऽयमिदं स्वभावमवभासस्य विमर्श २०
इति तत्र विमर्शोभिलापात्मना पाठेनायोजितएव तद्योजनाकृतं च विकल्परूपत्वं स्यादेवपिपरमर्शिवेद्याप्तं न चैतदिदं तस्य संसारपदेमायात्मन्युपपन्नेदित्याशंक्याह अहं प्रत्यवमर्शो यः प्र
काशात्मापि वाग्वपुः नासौ विकल्पः स ह्युक्तो द्वयाक्षेपी विनिश्चयः प्रकाशस्य विश्वदर्शने चिद्रूपस्यदृग्दिसंस्पर्शैरनाविलीभूतस्य यश्चात्माजीवितम्नतः सारत्वभावो विश्वस्य
योन्तरूभ्युपगमकल्पोऽन्तर्यम्यत्वेप्रहितत्वान्तश्चाविश्रान्तिरूपोऽहमितिप्रत्यवमर्शो सोविकल्पो नभवति विकल्पत्वात्पर्शकाद्वाचीजं दर्शयति वाग्वपुरिति विषयरूपाक्षेपत्वाग्राह्याद्वयादन्यवतां तवभासमा
नः संविद्रूपावेशी शब्दनात्माभिलापोवृत्तिमस्येनोक्तः वक्तार्थत्वोध्यासे नसोयमित्यभिसंधायेन यदिवाग्वपुः कस्मान्नविकल्पस्त्याह नह्यस्य विकल्पलक्षणमस्ति तथा हि विविधाकल्पना विविधत्वेन च शक्ति रूपांतरस्य=
तस्य कल्पोन्यापवच्छेदनं विकल्पः विविधत्वं च वक्ष्यावतरिप्रसंभावनासमारोपनिरासे सति भवेद्द्व्यवस्थाच क्रियरूपमातिपत्तिरेन विकल्पोऽवश्यं तच्च निश्चयेन अमतस्त्वव्यपोहनेन भवति तथा च भिन्नयोरव
भासोहि स्याद्द्व्युपावस्थोर्द्वयोः प्रकाशात्मना घ्राण्यभेदिनस्तवभासनम् घटेहि घटेतरस्यानपत्वाःघटोपियोग्यदेशाभिमतस्याऽनाक्रमणशीलो विज्ञानजनकः स्तैकारणोपनीतः संभावनेपराहि स्वभावः आलोकादिः=
ग्रन्तोघटाघटयोर्द्वयोरवभासस्यसंभावनासमारोपः साधकाशीभवति अघटस्य सत्तारोपे निषेधनतत्तोऽपोहनव्यापार इति तदनुपालिता विकल्परूपता तद्द्वयनिश्चयस्य लिंङ्गसंभावना यायस्य गुणोदनव्यापा रानुपालिता=
यप्रकाशो नाम तस्यस्थानेयः संभाव्यते सतावदप्रकाशरूपो न भवति तत्परिकल्पस्याद्धि संभावनेभवति न तस्य प्रकाशोनकर्त्वोव्य तदप्रकाशस्य कदाचिद्दृष्टं संभावनारोपणादिवलादेतदा यो प्रकाशरूपत्वविद्य अप्रकाशस्य=
देत ग्रतः प्रकाशात्तत्स्थान्यस्याप्रकाशरूपस्य भेदिनस्तत्तुल्यकल्पस्यापोहनासंकुमेत्यपासाहितोरवभासनमेवनास्ति तदभावे कस्यापोहनमवभाससंभवे विप्रकाशरूपत्वमेव न चाप्रकाशस्वरूपे
देशकालभेदोयेनद्वितीयः प्रकाशः एकस्मात्प्रकाशादकेोह्येनेति सितियस्मात् एवं ततो द्वयाभावादपोहासंभवे विकल्परूपत्वाभावाद्भिन्नात्रेपरामर्शात्मन्यह मितिप्रत्यवमर्शाएव न तुविकल्पः ननु बद्धे पतिनि निर्विकल्पदशायां=
श्चितनरूपेहहेनदर्शनस्य एव जीवतानिकल्पेनकश्चमुद्रमुरस्यनिषेधः क्रियते तस्य घटस्य केन विज्ञानमाविर्भूतेन अघटस्यासनापि घटे घटे कथंकारं प्रतुष्यताम् सत्यमेवं प्रत्यवः पर्यनुयोज्योनत्वयम् ग्रहणं=
यतः तदनन्तत्रतिभा भाजामात्रेवानघपोहनात् न त्रिशच्चनन्तुक्तो हि विकल्पो ह्रदस्मयम् ३१ प्रमातानामप्रमाणस्तिरिक्तः प्रमाणस्वतंत्रः संयोजनवियोजनाद्यापारवशात्कल्पनादर्शितः नस्यचप्रे ९
मात्रा संहेतुकोहमानेप्युयेनप्रमात्रैकं संदिह्यते घटादिमात्ररूपे स्थितिः क्रियते एतत्तत्रूपविमीलनाभिदेभावग्राहीयते तावन्मात्राभासे वक्तावभासन दर्शित्वविनरत्वदनुग्रहः क्रियते तेन न केवलं मतान्तरविशिष्ट

अत्र पात्रु दिशि अग्रिमपत्रस्य नवमपंक्तौ यार्द्ध पंक्तिमारभ्य सार्द्धैकोनविंशतिपंक्तिपर्यन्ता प्रमातरिमारभ्य तेनते नहि पर्यन्ता=

यद्यप्यस्य विशेषस्तथापि विशेषोऽप्यस्ति विशेषहेतोः सद्भावादिति किं तेन तेन बोध्यते=८ चिद्रूपस्य स्मृतिज्ञानापोहनानिरूपत्वमिति श्लोकस्य करणत्वमेकीकृत्वं नाथवमिति सूत्रेण विच्छिन्नकल्पं प्रमेयं=२

महेश्वरस्थितिश्च महाप्रलयेषु प्रकोपतिरोधानेषु दीक्षाज्ञानाद्यनुग्रहेषु भगवतः कृत्यपंचकयोगो याचकस्तनमेव व्यवहारेपि यदुक्तम् सदा स शिविनोदायसदास्थितिस्तथा सिने सदानिशुद्धनाद्य स्वस्वाय स्वामिने।
वाङ्मुख्य= नमइति प्रतिजाम अविश्रान्तइति प्राक्तस्य मात्मनियतस्य प्रकटीकरोषि व्यक्तीरिति च इदं तत्र भावभासः स्थितस्य वर्तते किं तत्र कारणं तत्र चिंतये तत्प्रकृतप्रमेये तु सिद्धये उपपत्तिरुक्ता तेन विनेच्छारूपः प्रभवन। सर्वगुरुःश्लोकः
शोनस्यादिति तत्र संगत्यास्य चमर्शाविकल्पादिस्वरूपमुपपादितमिति शिवाख्यानं धियं समाधावप्रकृतप्रमेये यत्र उपपादयन्नुपसंहरति एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे ज्ञाने वाप्यन्तराभासः स्थि सर्वश्लोकार्थे
तएवेति निश्चितम् प्रकाशात्मा परमेश्वररूपं वपुः तो देहादिप्रमातृताभिमानदृष्ट्या यान्यपि तत्तु तत्प्रमाणानां वृत्तिमित्यतो हेतोरिदं सिद्धं भवति स्मरणेऽपोहने विकल्पे वाऽनुभवज्ञाने चान्तराभासः प्रकाशविश्रान्तस्थि किंकेनसंग
तएव नान्यस्य शाखाः क्वचिन् यदि देहादिरेव परमार्थप्रमाता स्यात्तन्न देशीयस्य प्राणस्य सन्धियः प्राणस्य वा नष्टाष्टालिनि किंचिद्देतत् घटादिपरिस्फारे चेदेहादेः स्थितत्वात् परमार्थप्रकाशस्तु सर्वसहइति तद् ... ग्रन्थेऽवसर
तविश्रमिदानायाः सतिद्धमेतत् नवं तदाभासवर्गस्य बहिराभासनं यदि सर्वकालिकत्वं हि स्मरणेऽपि दोषाभासभेदः न सोऽसौ नैसंवेद्यते स्फुरत्तः स्फुरत्तादिप्रस्फुरणस्यानपह्नवनीयतादित्यापेक्षणात्। त्यादेः=
किंतु नैसर्गिकोऽन्तर्बहिराभासनाम्नि पूर्वानुभवरूपस्य स्थितः स स्मरणादिषु अनुभवस्थानस्पंदनीलमित्यंतराभासं बहिराभासयतः सोऽन्तर्भावाभासो नैसर्गिको नित्यहेतोः स्थानेऽर्थादागतो नैतत् स्मरणादेरिवान्य।
ज्ञानरूपवासनादिबलात् स्मरणे उत्थितत्वे प्रत्यक्षएवभाविन्यपावसायेच योऽसौ नीलाद्यवभासो बाह्यतयावभासयितृत्वोऽनासौ स्वात्मा योऽपि तत्पूर्वानुभवसंस्कारजो सो तत्र संस्कारो नामानुभवस्य।
कालान्तरेऽप्यनुच्छिमानता अस्येऽवर्तमानोऽनुभवोऽयतो नीलाद्याभासं भिन्नत्वं सत्तेऽर्थदृष्ट्यापन्नं स्मरणे प्राप्तिपूर्वा निर्भासते। ततः सर्वापायावभासविन्यात्रयारीरेऽपि तत्त्वानां नाधिकारएवस्ति निर्विकल्पे निर्विकल्पेन=
एकप्रत्यवमर्शात्मा नगरन्यायेनात्मीयमनुक्रमम् एवं वेत्ताप्रतिभाऽवमाभासमानस्य निर्भाचाहदाभासस्य मानाभजनेऽसेवनेनावत् न सविकल्पदशायां विन्त्यभावोऽसौ हरश्चिद्रूपेव विश्वशरीरः स्तौतिः नचतेनकेचिदिव्यवहाराः तेनाथा हेतोः
त्वेज्ञानयकत्वादि वाऽपारमहत्त्वमीयमानामपि देवेऽयतिभावस्य तेनाहरस्यात्मनः पदादिःस्यापोहनेन क्रियते निषेधेन संवित्तेरेवमपोहनमात्रेप्सनस्य तदस्य निश्चययनमध्यानेऽनुदूरएवेति एतावपि स्वसंभाव्यमानावरवस्तु निषे
स्थितः प्रयत्नादि यन्नपल्लात यथैवैव परिनिश्चितान्तर्गतकल्पात्तरितिहेदः हीति यतएवं तस्माद्युक्तं हृदयात्मेपी विकल्पइति सर्वश्लोकोक्तं वस्तु हृदये श्लोकः इयेनहेतुः क्रमेणोक्तो यस्मादेवं विकल्पः तत्तोऽहमितिप्रत्यवमर्शात्मा
त हेतुमावास्विम मर्शः नविकल्पइति श्लोकत्रयेण महावाक्यार्थः प्राक्कोऽपिप्रमातरेवायं व्यापारउक्तः एकप्रत्यवमर्शात्मा विकल्पत्वात्रयपन्नेति स्वयमितिचवदद्भिः सत्वेतैः कोऽसमर्थ्यइत्याशङ्क्यमेतत् नत्वेवमहमिति
जोनस्वियमिथ्यात्व प्रत्यवमर्शे तु ह्रस्वपरस्य वहदादेः प्रतियोगिनोऽपोहनीयस्यापोहे हि विकल्परूपता कथं न स्यादित्याशयेनाह विजानाम्यहमित्यादि ताभिन्नएवाववभातियः देहेऽघटा वक्ष्यमाणोकल्पितेन भ्रमीववा प्रमातत्व
र्यथर्मांकीर्तिर्वै नाहमितिविमर्शोऽन्यव्यापोहनात् विकल्पएव सप्रतियोगव्यभासजः अहमित्यवमर्शो हि धात्रसोमाधीयस्थतत्त्वं दोषः स्वविन्मात्रे विश्वाभिन्नेहि स्वाधायाकुठं पि तत्स्वत्वात्मनिवा अस्यदुत्व वैद्यसंवे
हेतुवार्यः=२१ शरीरादौ तत्रस्येहे ह्रस्वप्रत्यवमर्शेप्रतियोगिनकश्चिदपोहितव्यः संभवति ह्रस्वादेरपिप्रकाशस्यतेनापतियोगित्वे नानपोहनात्वादिपोह्यभावे कथं तत्र विकल्परूपता अस्यदुत्व वेद्यहपेशरीरादौ स
त्यस्माद्देहादेर्हृदादेरस्य च च्छेदेन न विकल्पएवेति वाक्यार्थः अत्रार्थे सत्यं चितत्वं प्रकाशमात्ररूपं हि तामसदप्यवहस्तनयाः प्रधानीकृत्य भिन्नेदेहादावहमेव देहादिमीनाहिं प्रमेयप्रमातेत्यभिमानेन
सुखीत्यादि= योऽहमस्य तस्मादिति विमर्शस्याविकल्पयवनतन्नोदप्रत्यवमर्शमात्रे अत्रहेतुःप रोहिनीयोदेहादिर्हृदादिस्थप्रतियोगीनत्वकल्पोऽन्योन्यपरिहारात्तुविरुद्धत्वस्य योवभासस्यमात्र प्रमातानुतत्त्वस्तुप्रो
होदादि= सो तन्निषेधात्प्राप्ति नाहमितिप्रत्यवमर्शोजातः अहमस्य तोनकृशोनहृदादिरिति प्रकृप्रकल्पोऽत्पप्रसादतस्तानमेवदेहादेरहेहेतुः तद्यहस्तने तपरमेश्वरस्यस्वात्मप्रवृत्तिरेकात्तपानेरापृकाशानं भाति तस्य
तिस्वातंत्र्यरूपामायायाः किहेतुः चिद्रूपस्य चापहस्तनं देहादेरेवस्य कवेद्यभावस्याभिन्नस्येचापत्तिस्थायनत्वेव प्रमातत्वाभिमानः तथावदेहाभिमानभूमिकायांस्थितानामेवाका नवमविशिष्टःकायःसुख।
प्राणोऽवत्थाभिनिवेशः= दर्शिकायमेव प्राधान्येनाहं सुखी वा न मत्कोऽतस्याभिमानात् तत्तोऽपि विवेकं तः पाकजो मन्निषदिस्य मादित्वनात्स्थिरशरीरंम त्वानाः प्राणोऽसंकिमधिज्ञाने नचविनाविकारणतावेशशरीरस्य प
वपनो बुभुक्षा पिपासायोग योगप्राणेमेवात्मानं केचनकृत्य तविरोधमन्यते तत्तोऽपि समधिकविवेकभाजःप्राणस्या परिन्यताद्यसंधानयोग्यतामपश्यतो ज्ञानसद्योषायश्यतादृद्धिमेवकालेदप्र
भृतयशून्यात्मानमाहुः अपरे ततस्यात्यपियोगिदृशा यावेद्याभावाद्परत्वम न्यमानास्य संवेद्यपूर्वरूपं यत्न किंचिद्प्यसकलवेद्यराशिविनिर्मुक्तस्वरूपस्य ततत्त्वमस्तु त्वं ततमतः समाकाशस्वभावप्रमातत्वेप्सवद्य
स्ववादिनां व्यवस्थायां ज्ञानाकुः तमपिनपिवेद्यस्यातंत्र्यापि स्मरणीमनमिनिशांवद्वेदताय कल्पनान्वधृतितदर्थमाह कल्पितइति नचानवस्थापरमार्थप्रकाशबलेनसर्वस्य यतः प्रकाशेनतदेहादिवशात्तथा
पिंडेकुडलीनी प्राकृतिः पर्दहदः ता भिमानमात्रे देहादिःप्रमातेति संकोचमात्ररूपविनतत्वमध्यात्वं भूततयाप्याहवाभावः संकोचोपरिवेद्यमनाह्ययाकृति तेनविनत्वमेवशुद्धिज्ञानदेहादीति अमीएवचमूमिका विशेषाअनरोसहमात्रोहनोः
प्रकीर्तिताः सूर्य योगिनां आपद्धादि तयाविन्तेस्थादि परतवी योगीमेषु भयेऽप्यते अपहस्तनं च व्यायामस्यते कल्पोकल्पितमेव स्वीकृतं कर्तृनामधाम अतिरूपस्य स्वात्वा देर्शिते तयाऽस्थितमिति नस्थितमसुदोहमित्व
विद्विदिर्म्यकोऽ मर्शोविकल्पएव हि विधीपिवायमहस्त्यस्य योद्दिधा अनुभवरूपस्याऽसंधानात्मा च शिवाख्याच्चादिमितिसदाशिवानन्देहि दमितिःस्यदोहिधा अस्यदोहेत्यंतस्ये नेहिति योऽहमस्य तो भवेमोदे केवलालोचना
रूपातीतःपरः स्यविरःसर्वकाहः मित्येश्च दोऽपिद्विधा तत्रस्येदेविकल्परूपस्य मप्रतिपन्नमेवकालः अस्यदेहेनानुभवरूपेविकल्पत्व नमपपादितम्। अस्यदेवित्वनुसंधानात्मकतया मेहस्याप्यस्फुरणात्काश्चिद्विकल्पविशंकेन
शिवः=८ तस्य व्यामोहं व्यपोहयितमाह कादाचित्कावभासे याद्दर्शी भा मादियोजना संस्कारात्कल्पनाशेना सापि भिन्नावभासिनि हेहेरसा द्विवर्जने कादाचित्कःकदाचिद्ध्योनियतदेशाकालाका रोवभासो यस्यदेहादेः
अस्यदोस्यहमे दान=२

कालादुक्त=१

चित्रत्वमित्यादिनाश्लोकद्वयेन ... प्रायइत्यनेन

ननु वृत्तिरुच्यमाना ... तत्राभासस्य यथा तेन च हिराभासनमिमा ... नदत्र स्मरणं दार्ष्टान्तप्रत्यय तन्निबाह्यहि ... बलसर्वसंविदिति कल्पव ... न चैवमिति दर्शयति स्फुटेन सनै सर्गिक पदे यमेन = ९२ नतु तासो ने सर्गिकः तत्रापि नक्रवाप्य सर्वोनुभवविषयीकृतमेवाविकल्प्यमर्थं निचोद्य निरूपयति तथा हीति = ९३ प्राग्यानुभवविषयीकृतवस्तुगत...
वहिरिति अतः कारणवहिष्करणे इयता अमी स्फुरस्फुटं च क्रमेणे तेदं भासयति = ८
लग्नमात्र नरस्य विचारक्रिया तदुपवर्णकरणप्रवणे घट्टकेः =

मूलतयास्मरणम् तत्र याप्यवभासेन बालादिशरीराभासेन योजना योऽयं बालस्स एवाद्य युवत्वेनानुसंधानमादिः यत्र तेन भाविनाभासेन सह योजनास्फुटविशेषमुक्तिनास्मी निस्यावोजनास्वविकल्पनाविकल्पस्य व न तस्य
हः प्रत्यवमर्शः अत्र देशादेर्विशेषणं देहतयापि न यतो भिन्नावभासितमेवाद्य हीनीममर्थं विशिष्टमम् यदि हि न स्व देहादेस्सर्वतः प्रदर्शनमवहे हीनत्वं पर्यवनैसंधानमहमिदं विनिविद्यान्नरिदं सदाशिवमूः
केन विकल्पास्वदलेन भएतयावता विशिष्टेन च पदं सोनुसंधिः भिन्नेपि कथमनुसंधानमिति चेदाह संस्कारान्मा प्रानाभवकेनवा सनाग्रवोध जस्स लिवशादिति यावत् प्रालेवलावल वशात् अनुसंधिः तुदेना तस्य वो
दिनारतम्यात स्यैवेनस्या वैन स्यायोगात अयमपि विकल्पस्व पर्वसनाद्यं वाह्यत इत्यनुसंधाने पि विकल्पत्वमेव तथाम् किंतेन स्वरूपसंधानुभूतिप्रवृत्तिकेन विद्यासा किं चिरयुति व तुहीन्न्याते रति नासंपर
पदप्रविशीतनप्रथमकस्याप्युपायत्वमभ्युपगमनातुरवः ६ न च देहादीनां पूर्वसर्वप्रमातृत्वेद्यता येन प्रमातरप्रकाशे प्रमेयं न भातीति सर्वप्रकाशं विना सोपि न प्रमात्रेन प्रकाशेतिनेत्य नवस्था
स्याद्विवविस्फुटप्रकाशपवविश्वस्य प्रकाश इति निरूपयन्नुक्रमाप्युक्तमा सदैव सयुक्तादिशक्तिं विधोगोविभगवतस्तकोभवतीतिदर्शयति तदेवं व्यवहारेप्रुपचर्यं तद्दिमाविधानं भांतमेवांतरयोगमित्युपाभासये
हृदिः यत्सर्वदर्शिनं देहे तत्त्वादिविस्तारितं देव्यमुपपद्यते कथम् यदि च स्वरोमा याव देहे हत्यन्तदिम विप्रतिप्रकाशापरमार्थ ... विभेदप्रमात्त्वदिसाधास्ये न सर्वप्रस्वर्णयन्त्रतः
सविस्माद्रेभांतमहमिस्येवं रूपमर्थो सिद्धो वा च दिविदमितिभासयति तत एतद्वृपपद्यते अन्यथा तनैव स्वर्गस्यान हेतोलिङ्गः अविशद्वपवशत्वम्भिन्नक्रमो यदेतावद्गुणं न हि तिस्माद्धेतोरेवं ज्ञानेवस्य
मात्तद्रूपं किं तद्घटितल प्रश्नः परस्परव्यावतारकानेकाय विक्रयशेलाया त्यादौ चैत्रमैत्रादि संवधिनो देहप्राणादीनेकतया तावन्मा भासैवा विज्ञानं तं भोन्नमेवाने क्वि नानः प्रकाशमेवमन्तं व हिरेकाभासतयाभा
सघनीति संभाव्यनेऽस्येन्तज्ञानमन्तरितिसंभावनायोलिङ्ः नेनलेन २४ ननु एवं स्मरणं कालान्तरे भवी सद्याभासस्य तं रूपं भवपूर्वकालकलितमत एवं निस्पस्मरणं देर्विदिषय त्वत्तस्यीतस्वान्तरवहितो हेतो स्यात एतन्स्वास्फुरतनि
तिसिद्धोनुभवस्मरणस्याकाभासभेदः अत्र राभासवर्गस्य वृहिराभासनमपावधाने नस्फुरणावधानेन तत्कालिकत्वाभावात्स्फुरते इति अत्र तावत्त्वाज्ञानादेहितिकादयः सर्वज्ञानेनोवधाने भवति आभासतदे
यं प्रशनमिस्याशङ्क्य प्रविभागमाह सनैसर्गिकपदवाविनिविकल्पोऽसौरवातिलि यथा विमलसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगोचरे यः प्रयत्ना परमनुपजीवन्नादेय सारंतया मनोराज्यसंकल्पादिर्विकल्पः सदैरकाल
स्वप्रेरतोनपरप्रेरणनेरपेक्षेण स्वातन्त्र्येचरलदेतिव्यपेनेच तत्रयो वहिरवभासोनीलादिरतनाभासम यस्स तन्नैसर्गिकपदेव तथा स्यापरिदृष्टपूर्वमविद्यमानं दर्शनप्रान कलितं करयुग्मं नयुक्तं रतितसंततः प्रमाद
भ्रमोऽस्थि न वहिरतः कालान्तरे स्वपूर्वपीर्णलिकायाः सविकल्पतानाकालिकमेवाभासयति अस्मान्नावभासं भवत्य पर्यवसंगतनाराभासभेदविवाल्लोप्त्वे यतो योजने न स्फुटेनवस्यामीति हितेनाम
नीयरप्रत्यभिज्ञानरूपेनरधिकरणमिहोत्तनीत्या ना यासस्फुटमिति दर्शयति अतएव यथा भीष्टसमस्तेव भासनात् ज्ञानक्रिये स्फुरेप्य सिद्धे सर्वस्य जीवतः यदि दृष्यथा भीष्टस्य वहिरसत्तादतत्त्वभूत
स्यापि समस्तव्याप्तेन न मवभासनेन च विकल्पस्य प्रसेगादर्शितमस्यादेवे हेनोतिहं समपि सिद्ध्यति यः कश्चित् कोऽपि वा प्रमाता जीवनक्रियाविष्टस्तस्यावभासनं न ज्ञानशक्तिरुक्ता वेदनरूपा च क्रियाशक्तिर्नैम
तितौ नवनीकंस्य भवो व्यतिरिक्तस्यापेक्षल्पितनदेवं सिद्धस्व पजीवनसंभावनाविनास्तीति समे वेद्यस्फुटं प्रत्यक्षमिति यं जानाति च करोति चेति ज्ञानक्रियास्ता तत्र मेत तम् एकवचनेन सर्वस्यजी
वजनस्य वस्ततपकेस्वरूपतान सन्चयतीति शिवम् आदितः ६३ श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां ज्ञानशक्तिनिरूपणे षष्ठमाह्निकम् ६ ॐ अनन्तशक्तिर
त्नानो परेकाश्रयमस्ययात विचित्रं चेदिकोलासं सिद्धिसमतः शिवम् एवं स्मृत्यादिशक्तीनां विनयस्वरूपं सिद्धवित्रितम् यत्र तत्र प्रमातरपि स्वरूपमीलितं नन्तमात्मेव शक्तित्वसमर्थयितं नहि स्वतेरं
प्रमुक्तिस्वरूपमविनमर्हतीति अधुना तत्र कांश्चन चमेकव्याप्यवेस्मिं चतेदं क्रिसंयोजनेविवाजनादिस्ति यो गोमोस्मि प्रेरो ननु तदरूपवत्ता द्विवहारकपाककादिपातना अपमात्रमितियदुभयस्य
पेतिन्न नचेदतः कृतानेन विस्वरूपत्वमस्तु तेन हि तत्र निर्लीनतयम् तत्र कमाश्रयनिर्लीनं ता चैत्राप्रतिभेत्यादि व्यवहारो नं न स्वयते स्मनेच तत्त्वदर्षा भिस्मोके ताहि केप्रसन्ययते तत्स्वोके नैकमाश्रयः स्व
रूपतत्पदिशयते तत्त्वोपि ह्येन व्यवहारस्सर्वः सत्येकस्मिन्नाश्रये युज्यते नासतीनत्वय व्यतिरेकान्मायुक्तिरुच्यते ततो व्यवहारस्वरूपकार्यकारणभावतः स्मरणतसासाम स्थाविभागतत्त्वेतिसंदि
लाछ्वोके नस्मोके नस्मोकाद्केन च प्रतिपाद्यते ततः स्मोकेन सर्वोर्थो निगम्यतेरत्याद्धि कार्यसंदेहः अथ पश्चात् कार्यो व्याप्ते यदुक्तं सर्वस्य सिद्धे ज्ञानक्रियेजीवतइति नन्वेवं यावज्ज्ञानादिव्यतिरिक्तं
कोमायव्योघस्यतेस्याताम कालान्दिशावहिर्दृष्टिव्यतताशायः ततो भिन्नेप्पधर्मेविमा दिना तदेतदाशंक्यास्वरूपर्शनदिशान्तमेकं स्वरूपतत्पदियति याचेषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता अक्रमानन्त
चिद्रूपः प्रमाता समहेश्वरः प्रतिभातिविविद्रतियद्यपि विषयोपस्थि एव प्रतिभाते भातितथापि ततहिव यस्स्वसंकु वपुरपि तम वेदन मेवनत्थावकान्तिमांप्रतिभानीतिप्रकाशदलमन्तात तथा च देवः
ततत्र सर्वोभातिन चेदुतारकं नेमाविशुलो भाति कुतो यमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति याश्री विवर्त स्फुरणं ते के मैश्री वचनीये ननरी यस्मात अपकल्पित निर्मलक्रिया त
निगोवेषवेदकभावरूपोलक्षणात्सा संवेधो घोतितः केवलं विषयोल्लेखवलाद्विहिः क्रमावभासः समर्थितः स क्रमयोगपद्यादिविचित्ररूपो यः पदार्थानां वस्तमानो स्वरसानेअवरूपदेशकालशान्त
पकल्पितः क्रमो देशकालयति कालीनेनरूपिता प्रतिविंवत्स्थनयोपरक्ता यासप्रतिभोक्ताके वलाभिन्न संवेद्योनादिना यदेवाति च सर्वस्य प्रकाशरूपा परमार्थ तस्यान्तर्भवेन प्रकाशमात्रपरमार्थतया भे
राभावादक्रमा सैवमहेश्वरोऽविद्यमानोनः परिच्छेदोदेशतः कालतः स्वरूपतश्च यस्याश्चितः संविदूलस्वरूपं यस्येति अतएव तदितिं देवत्र काश्मा स्वके विज्ञानं स्वप्रमानं तत्प्रमाणमवगीस्य योंतः प्रमाभासमिद १२
स्पर्धादेलद्धीनप्रकाशकत्वात = ८ कार्यकारणभावक्रमो यथा वीजादंकुरः इतराक्रमः यथा वृत्पदानि = ३ प्रमानादि
देशकालकलनाविकल्पात्

= ननु सर्वत्र समन्वयः कार्यकारणभावे विश्रान्तः सचाभिन्नानामेव वीजांकुराग्निधूमादीनामिन्यासौं सकृद्व्यतिरेकमुखेन प्रसंगदिशा प्रसंगविपर्ययलाभो भविष्यतीत्यपि कलयति तथाचेति = ६ अन्यथेति यद्येकस्मात् दृष्टान्ति
काल्पितेष्वकाणं बुद्धिविस्त्रादीनां स्वां शाभिषेको पकाल्पितैस्वर्यैर्महेश्वरः प्रमाता = २
नोपगम्यते = ६ अप्रतानुपलम्भ ... व्यतिरेकसिद्धिः परमार्थः कार्यकारणभावस्य सिद्धिमभिमन्यते ...
एवभिन्नेति ... विषमः अनुपलम्भेति ... भावो ... अभाव ... वह्नि धूमाभावौ ... भावोध
अभ्युपेयस्वभावमपेक्ष्य ... कार्यकारणभावमन्वयव्यतिरेकसङ्गते कथं निश्चिनोति ... भावो ... अपरदिकार्य ... यथा ... भावो ... प्रमा ...

सिद्धमित्यनन्तो विकल्पमयो विमर्शो नाम प्रमाणसमूहः । तत्र संयोजनवियोजनविषयमेतद्येन केषांचित्कालस्वात्मन्यपरिस्फुरणेः अहं द्रोहमित्यवमर्शमयः प्रमाता नाम भण्यते अतस्य च शरीरं स्वप्रकाशो येनेदं रश्म्या निर्विकल्पः स्वी
कृतस्वरूपः अहमिति नङ्भयविश्रान्तिस्थानमिति इयमस्य प्रकाशस्य स्वरूपम् अत्रैव योपपत्तिः पर्यायितमन्यथा नावदातः तत्र द्विभिन्नसंविन्निमित्ते एकप्रमातरि प्रतिनियतत्वभावेषु सानेयमुपपद्यते संविन्नि
छास्ति विषयभावस्य तदयतियद्युच्यते तत्र द्विन्नरूपप्रमात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्या सिध्यति अपि तत्तत्स्वाभिविभिन्नास्तविरोनिश्चयरूपाः प्रमाणनोयास्तान्येवमुखेनिद्धाराणि उपायामार्गास्ते मुख्येन दीसो
नःस्या ... सोमीभावा नीलसवोपयथ ... कस्मिन्न्हमि तिप्रमातरूपेमहता संविसमुद्रप्रतिति ... विश्रान्तिभिमुख्ये न विश्रान्तिं भजते नत ... परस्परं समन्वयरूपं यज्ज्ञानं तत् उपपद्यते ।
ज्ञातीनांभावसमूह ... भिन्नपरस्परं जानीयुरिति कर्मचान्योन्ययोगः ... ग्राह्यकेहानेयम् न ... समन्वयामिग्रायेण ... दर्शितम् तज्जडानां स्वतः समन्वयः कदाचिदपीति प्रतिपादयति
स तथा च व्यतिरेकमुखेनेत्तदेषा ॥ देशकालक्रमजुषामर्थानांसमसमापिनाम सकृदाभाससाध्योसाव्युपथाकः समन्वयः ॥ अर्थानां जडानां ज्ञानानां नहि कल्पनानां निश्चयानां वदेशक्रमं का
लक्रमं चानुजतां स्वसमापिनां स्वरूपमात्रप्रतिष्ठानांकः समन्वयो न कश्चिदित्यर्थः यतोऽसौ समन्वयः सकृदाभासेन देशकालाकारमिश्रीकरणमनायोजनाभासेन साधयितुं शक्योनान्यथा नहि
एषुक्रवर्तिनीषु ... समाना ... पादयः ... विषयानीपने ... ह्येकावर्णनाहि भेदरूपापायेन सकृद्वत् ... नानुपथाः ... न तत्कोसौ समन्वयः ... शांकरवङ्गतस्मात्
प्रत्येकं कार्यकारणभावं तावद्दर्शयति प्रत्यक्षानुपलम्भानां तत्तद्भिन्नांशपातिनाम कार्यकारणतासिद्धिहेतुतैकप्रमातृजा ॥ यतोऽसत्यत्वे धूमे नोपलभते ततोऽस्मिन्नुपलभ्यते अग्निं न
यदि नोपलभते धूममपि नोपलभते इति प्रत्यक्षाप्यामनुपलम्भेश्चेति पंचकात्कार्यकारणभावोधूमाग्न्योः सिध्यतीति ... अग्निप्रत्यक्षे ... धूमे नकिंचिदुद्दीप्तेमनिलतले धूमा
ग्निप्रत्येतस्योर्वागमे ... स्वस्वभावपरे ... विश्रान्तानां च परविषयानवगाहनाज्ज्ञानानां तरस्वरूपानावेदाख्येति ... उपनता ... प्रतिष्ठ विश्रान्तिवासी ... एवं समानुपलम्भं
भावो च तद्युपेयावास्यम् ... भावः ... भावो समाभाव ... वस्तूनि यथा ... समात्स संवेद्यानि धूमान्योः कार्यकारणतां न गमयतीति ... प्रमातृवेद्यान्यपि विकल्पोपा
नुभवानि ... तापयन्तमप्रमाणमेव ... ज्ञानुपलम्भस्तान्तः ... केन ... स्वस्वरूप ... विश्रान्तानि ... प्रमाणस्वतंत्रता ... साधनानि ... न
दादिवज्ज्ञास्यन्ते सपदैकप्रमासैः कार्यकारणभावावभासइतिन किंचिदेतदित्यर्थः ४ ननु प्रत्यक्षानुपलम्भैर्यत्कृतं न तत्स्मरणवलादेकीकरिष्यति उक्तं नावदत्र स्मृतिरप्यनुभवाति रिक्तेर्थे न वा ...
यत्ने साधितविज्ञानं समनुपरूपाणां क्रमात् सद्भावं विनाकथं स्यादिति दर्शयति स्मृतौ यैव स्वसंवित्तिः प्रमाणं सा न संभवेत् सर्वानुभवसद्भावे सापर्यवसिता नापरम् इहानुभूतो विषयः प्रकाशमेस
नो तत्र विषयस्या ... तेन प्रकाशः सच स्मृतिकाले ... प्रकाशनामेव अपितु स्वसम्प्राप्तवानुभवः प्रकाशः ... भावा ... ज्ञानान्तरसंवेद्यो पि स्वप्रकाशः
भवत्वा सोनुपायात् स्मृतिप्रकाशो नुभवप्रकाशस्त्वन्यो ... युगलमिति ... तस्यात् तस्मादेतदेवमुपपद्यते ... स्मृतिस्वभावैवेदनं तदेवानुभवस्य संवेदनं नत्वपरं स्वसंवेदनमस्ति
कं ... मनुमानादिकं वर्तितैकमते ... काल ... प्रसिद्धिः ... संवेदनं तदेव प्रमातृ ... अन्यत्रातु ... नो नोपपद्यत इत्यनयाद्धायथा ... प्रमाणसिद्धिः ...
सुक्तादिदानीं तस्य संवेदने की भावेनभंगं ... निर्विशेषः ५ ननु तत्प्रमव्यतिरिक्ते ... विकल्पाः प्रमाणैः अप्रमाणत्वे दिवाधकवलाद्भुवत्वानीवाधा भावेनु ... स्यादिति ... बाध्यवाध
कभावस्समासमुप्रविभाजनयाविषयो ... प्रमाणानि ... प्रमातृज्ञानेन ... दर्शयति बाध्यवाधकभावोपि स्वात्मनिष्ठा विरोधिनां ज्ञानानामद्वयादेकप्रमातृमहिने
म्निः बाधाभावे ... सोपि ... तत्संमिलिता ... ज्ञानस्य न कदाचिदाधानामक्रियमाणोपपद्यते ... ज्ञाने ...
त्वरितिवत् ... विषये ... आत्मनिः ... यतः परिनिष्ठितयोर्विज्ञानयोरन्योन्यस्य विशेष्यस्य भावात् ... परस्परपरिहारस्वपः नहि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्वाधवाधकभा
वस्यपरिनिष्ठवनतभ्यैति ... विभागः ... तत्तद्व्यावृत्तेः ... यदि ज्ञानानिवस्तुत्वेन ... तदा किं ज्ञानान्तरेण ... नेहि ... तं तं ... समूहविषयापह
रः ... नरजत ... ज्ञाने ... विविधी ... ज्ञानस्य ... ज्ञानान्तरेणनाथ्यत इत्यवशः तत्रापि सर्वेषां ज्ञानानामिद्यमेवसरणी ... किंचिदेवबाध्यमि
तिकथं स्यात् यदा तु रजतज्ञाने शुक्तिज्ञानं चैकत्र स्वसंवेदने विश्राम्यतस्तदेतदुपपद्यते नत्यहो कत्रापि प्रमातस्तत्र विश्राम्यतो ज्ञानानां नैकप्रकारेव विश्रान्तिरपि तदिविचित्रतयैव सा संवेद्यते तथाहि
नीलमिदं नीलमितिज्ञाने प्रमातरिविश्राम्यतीपरस्परोपवतागाभासेन विश्राम्यतो हृदयति ... इति परस्परानीसंवलेन ... शुक्तिकेति नरजतमिति वा ज्ञानं रजतमितिज्ञानस्योन्मूलनं तदीयविमर्शात्मकप्रमा
रेप व्यापारातु वर्तनविधंसकेनप्रमातरि प्रतिष्ठां भजते एवं कार्यकारणभावादे विश्रान्तिदेविसमेयासम्भवि प्रमाता तत्त्वा ... निर्मितं ... प्रमाणस्य ... एवमेकत्र प्रमातरि ...

[right margin glosses:]
प्रमो ...
अग्नि ... योगान्तरं ...
न तथाविकल्पे ... कीकरिष्यति ... चीति
स्मृ ... स्यादयोतिक ... विषये ... विनाशीप्रकाश ... रजतज्ञानस्य ...
परिनिष्ठेवनत ... वस्तुत्वज्ञ =
रजत
रजतज्ञानस्य =

[left margin, vertical:]
नत्वेपि ... अर्थ ... प्रमाता ...

विश्रान्तः =

नैवमितिप्रकृत्य पर्वं प्रत्यादिदेर्वं तस्य चांतर वद्यमाणमुक्तविषयदानाबाधहेतुं तन्न तेपाप्यापाद्यदर्शितंशंकमानतयास्त्रेणाह विविक्तेति= नत्यसिद्धिरज्ञानितनोन्यथावाद्धितत्ती तिनद्विधिः=२ सामानाधिकरण्येनाभावो
घटतोऽस्तनलेनहेतुरिति वैयधिकरण्येनाभावोनघटतेऽस्य तलेहरोनास्तीति= यदिसाक्षार्हिदृश्येतेति=६

स्मृक्तिज्ञानवस्था

तस्य परिवर्जनेनयनोनिष्ठितानास्थितिरनोवाध्यबाधकव्यवस्थापपत्तेः नीलादिवत्किलतानपिवावतारास्मपर्व परमेश्वरः स्त्वान्तेव्याहाभासघटितत्वेविरुत्याएवेति ६ बाध्यबाधकभावे अत्रपरकीयमतमाशंकतेदृषयिष्यामीति विविः
क्तरजतज्ञानेबाधाभावमितियथा तथाचेत्किंकाज्ञानेरूपसानाम्नमात्रविति इदंमुक्तिकाज्ञानस्यान्नेसंविदृत्वान्नानिवृश्माणं तुष्यते तन्यरिवेतनीनिष्पादात तत्परिच्छेदनानतीयकल्यानन्यवद्द्वंदस्त्वमुक्तिज्ञा
तरूपस्य रजतज्ञानस्याप्रमाणत्वंवेदनं नदेवोपदेते यदे तनुक्तिकासंवेदनाभिनप्रमाणत्वंवेदनं नचेनेदम्वैयद्वत्वं नरताभेवनुत्वनेनसाभावतानमिति मुक्तसामग्र्यहलमेवतिवराभावज्ञानमितिप्रसिद्धमेनन प्रत्यम
प्रमाणतासंवेदनमेवरजतज्ञानस्यबाधकत्वप्रयुक्तेः अतस्मबाध्यबाधकेतमेव सिद्धमितिचेदस्यानिरूपणेनकिंमर्थाचेतोनेति । अत्र प्रसंगान्नावव्यवहारस्यसिद्धो[illegible] पादयिष्यन्हृदयातमेवतावत्परदर्शनेन
षयति नैवंमुक्तस्यतज्ञानासिद्धेः तस्याःहेतोरिति नतत्पलस्थिर्योग्यस्याप्यत्राभावोऽप्युतमनः योहि ज्ञानेऽस्मस्यपवन ज्ञानत्वविचेतुम्नते इदंमुक्तत्वेनहेतुरितिनाद्रास्येनाभावोऽप्यवहारोपाः कदाचिन कदाचिद्यतिरेके
लेदमूलतेतरोनेति मत्प्रमुद्दश्यतलज्ञानाशद्यो पंचावरोहः सिध्यतियद्वहमपत्वेनापयोगि उपलब्धिसत्वप्राप्तिरविद्विष्यनास्तिपिशाचादेः स्वभावचलासाबाधप्रादेरहात्कर्षोहिसमर्थेषाकल्प
स्यनन्वैवतासंसर्गविवस्त्वनरप्रतिपन्नभावेनापिविद्यायानस्यापिताहात्वेनाभावोप्यवहार्यः [illegible]
मः ८ कनतरतिचेन सुतिप्रसंगादिति भ्रमः नमेवदर्शयति विविक्तेत्यत्रप्रसिद्धानां सान्निविविते तत्कथंजाततज्ज्ञानं भिन्नसनिवसाधनम् विध्यतेपितस्मृत्यत्वमेवतविनाभिविशेषावति
ननुअत्रवाविषयदेयत्वलज्ञानमस्तीतिसत्यपि वैकथमभावोव्यतिरेकेणनयुक्तियतेस्मृत्येलेहाद्योनास्तीति तज्ज्ञानमितिविविक्तभूतलंभागज्ञाने जातिनि कस्यचिदेवरूपायोग्यतया संनिषिगोचरायो
भिन्नस्यवरसाभावंसाधयति नवमर्वेतिकेवप्रकारेणभवेतपरेनाभूतलेपिशाचोनास्तीत्यपिदत्तैयापतितेत्यतमेतत्स्यम् ४ ननेवयतिरेकाभावनिषेधाद्यवहारेलोकेनावद्विशीलः कस्यापिचिदेवरूपा
योग्यस्वातंत्र्यं गतिरियापारं कारयितेरनेरपरिदृष्टेनसिद्धिप्रकारं दर्शयति किंत्वालोकचयोग्यस्पर्शोवाहादिकोपदः तत्रालोकसापयेस्मस्तात्मकतालम् इदमावपत्यालोकानस्याभावर्त
व्यवहारेतत्राभावसयानारदर्पलिहृत्यतामाधाणी दिवापन्थाः तत्रभावसपाचोतरेणयुक्तःप्राप्याधारभावसमपरभावतद्भावयोः तत्रभूतलेघटव्यतिरिक्तेवस्त्वतरापीत्यादिकमालोकपुञ्जादिकंवासत्वस्य
तानेभातिदेवव्यवह्रियते भूतलेघटाभावोभूतलेघटोनास्तीतिवा यत्रापिनास्तिद्रव्यर्थापाराते निमीलनं समप्रापि तत्रापि भूतलेघटोवितकल्पितस्पर्शविविक्तंस्वतृष्णात्मकीतमवद्यातीतवा
हत्स्वात्मनैवावहारा भवतिव्यवहारति वायुस्पर्शस्पर्शनस्पावश्यभावादितिवाक्यार्थः पदार्थस्तुकिंतिसमर्थोपलेपायप्रतिभाप्रमापरामर्शः किंचतरत्रन्याय्यमिति तन्नाह तत्रभूतलेघ्रालोक
वायुलावदर्कितेयः प्रयत्नोलाहिकंस्पर्शादिति तस्यालोकवयस्पर्शस्यपायत्वज्ञानमप्रबद्धादिविविक्तेन सेवेत्वलेनज्ञानेतत्कर्तृत्वस्यालोकादेरहस्यतोबदाभावमपतातत्रभूतलेसाधयति
निपातोयमर्थः शक्तिलिङ्गचेतिलिङ्ग् अोतरेप्रालेदनजनितत्वस्पाद्याकर्तावामञ्जादिसाकल्यसंभावयमानत्वमेवप्रमेकज्ञानसंसर्गिलिंगनत्वप्रहारंनिषेधयतिनेहाप्रदर
ति तत्रस्यापाहाभावमपिसहमतमांत्वंदाहतिजग्धोवेदयतेरसगंधस्पर्शाभावोपिदेतोहकसंविपद्धिकागंधकावीयतसर्गसिंवेदयमानेनवैसवेद्यः नहिकज्ञानसंसर्गयोग्यवस्तुत्वेनोप
तत्पतेविलोपलब्धिकारणंसाकल्यनिश्चयोमितिकांतस्यपः प्रविरुप्रत्यक्षनद्विषयात्प्रवककल्पितरूपत्वदेयुध्यसाद्गारेकाक्त्वायकारणंसाकल्यनिश्चयः किंसकज्ञानसंसर्गित्वेनिचेत्तनत
दृशावीपलिपहेयत्वेनतमदिद्ध्यधिज्ञानंमापारयन्नेवलत्वते ९ नत्वेवमस्वस्यापिपिशाचादेर्निषेधः स्यात् तरेवतिरेकेणपिशाचोत्तिमस्यालोकपर्यायोपापात्रदृश्यसदृशिशाचादेरपित
देतलपालकात् पिशाचःस्यादनालोकोप्पालोकाभेतरेयथा तद्भृत्सत्तलेसामतेनिषेधःससर्गथा भालोकोपयोग्यत्वपिशाचाद्यमितिको यद्यपिचालोकोस्पविशाचानेमेनानापिलियति तथा
प्यत्रपिशाचोनास्तीतिस्पकाम यमभातु तदोस्मालोकयरमध्यएकाशायोग्यस्तन्नियोत्तमालोकसमर्पलन अत्रस्थिमिर्ज्ञायतेतद्वोनास्तीतिपिशाचस्त्वगृहस्वभावोयोगपतलमध्यालोक
मध्येपिवाभवत्तलवतस्वालोकस्त्वानानिविडलाभमतिहति तत्रेस्मालोकमध्येनरयसंभावनाकथंचात्रिकेणनिषेधव्यवहारः एवंपमध्येपरमाणुः संभावनातिस्याविनिषेधः यथात्वनालोकमालोका
सः पिशाचस्तुप्याप्यसौलोतलस्यानतर्निषेधः इदर्थोभवतीति संभावितेयथानहदेवालोकस्यापमेनेरसोस्तीतिसंभाव्यत एवतत्र यद्यप्यालोकसत्वेनान्दृश्यतेत्ययानितिदृश्यपिशाचस्तव्याविततत्रकारे
एवनिषिद्धस्तित्वादभावनिवंधनाः कथंतत्रव्यवहाराः प्रवर्तन्तमितिनिश्चायकार्थः ११ एवंप्रमेयासतदभावव्यवहारस्यतत्रप्रयुक्तरूपप्रकृतयोजयति एवंरूपविदाभावरूपाप्रमुक्तिसमिर्थवेन तवाद्यरजत
तत्रोपसापरप्रमाणंरूपवेदिकां यथालोकोपरताभावस्यालोकस्त्वेप्रातस्त्रसमयतरसमकिरवितायान्तरं तयैवसुक्तिज्ञानेरप्यसर्वप्रबर्तन्ते प्रमाभावनेयत्राह समनुरज्ञानप्रामाण्यसंवेदनप
तथानाभावःपवसानाभावप्रमाणरूपसंवेदितं इयनाचनसर्वप्रकृत्तेप्रत्ययमप्रमाणभवति यत्त्वाहितस्तद्गत्वापिज्ञानस्यस्त्वविना सर्वानस्तीरोनोरतसंवेद्यसत्कियसंतोप्यन्येरत्तमुक्तिरियासिनिरजतमिति
मितित्र ज्ञानमेवत्वसीमनायिकाशोनम मुक्तत्वोरजताभावेत्वप्रमाणे नतत्रजतेइति तावतातत्राक्रमसमरजतज्ञानस्यनकिंचिद्भुममितिनद्वियीकतरजनकप्रसिद्धमस्यते २२ नविदमिलेनेन
तदेवपरामृश्यते यत्ररजतज्ञानमस्तन्तेवेद्धातीनरजतमितिमुक्तिरितिज्ञानेप्रमाणभूतेजातेतदतोरजमीयतेयन्मात्रोऽरजतज्ञानस्यप्रमाणमितिनव्यतलंभवतिविरुद्धविषयावगाहिज्ञानरूपेण
णमेकत्रविषयीभवतीतितत्रद्वयमात्रेमानिकोबाधव्यवहारोमविष्यतीत्यत्रशंकायाह पर्यसिद्धेरपिभूतेद्वाप्युत्पन्नैबाधमानः स्वसंवेदनसिद्धावुक्तासंदकसमारता नकेवलंस्वसंवेदनाप्रमाणम्

ई-पृ- रजतज्ञानप्रमाणम् पदेनम्
एवज्ञानप्रसिद्धज्ञाने तत्संप्रविषयहृत्वे तत्केवला प्रिया दित्य=० नेत्रताद्यवेनाभावविषयसिद्धि=२८
विविक्तभूतलज्ञानमिति
नाद्यलेनासि वयवहारोक=
हेतुमप्रसिद्धि हृपायाः=
अभावव्यवहारः इहभूतले पिशाचोनास्ति
शुक्तज्ञानाभावः परजतज्ञाना प्रपसंवेदितं पदं विषयवरज्ञानमितिरवसंवेदनपविवेत्तर्निः=
नेदंरजतमितिवत् ११
विविक्तभूतलमिवयेनेन=
१२

सति धर्मिणि धर्माः सिध्यन्ते … कार्यधर्मयोगप्रवेशप्रसंगः

द्युतिर्वा यो यावद्रूपमानतोऽपि न सिध्यति धर्मिणो सिद्धेरपि प्रावृष्टो हेतो व्याप्तेश्चापि रूपमयत्नेनेयः इत्यस्य धर्मिणि सिद्धे सिद्धेन हेतुना साध्यमानमाप्तिकेन साध्यधर्मयोगवशात् तद्वचो न मानव्यापारः इत्युच्यते
रूपत्वात्तेन धर्मिरूपप्रमाणं साध्यो धर्मः तत्र शुक्तिकाज्ञाने अनुरजतमिति ज्ञाने वा तज्ज्ञानविषयीकार्यत्वेन वा विषयगतं हेतुत्वं क्रियते न चैतद्युक्तं तत्काले प्राचार एवेत्यस्य वाप्यस्य धर्मिणो भावात् न
चापि तस्य शुक्तिज्ञानादयो धर्माः तत्रापि तद्धर्मो न त्वा व्याप्तिसिद्धिः श्रुतेः सोऽर्थमाणेन तेदेर्मिस्यात् इत्याशंक्य अथ शुक्तिरेव रजतज्ञानस्य विषय इति साध्यते शुक्तिकाज्ञानविषयताद्विनियदीदानीं नास्ति रूप
धर्मम् अथ पूर्वं न रजतं सर्वस्वसंवेदनेन वा विषयता केनचैवं व्याप्तिर्गृहीता यत्रेदानीमन्यज्ज्ञानं तत्र सर्वमन्यत्र भवतीति अनुमानान्तरे लोतिचेत् नवस्था एतेनेदं सम्यगुक्तमेकस्मिन्निव एकत्वा
नेदं यस्मादिति कोह्येकविषयता रूपो ज्ञानयोर्ज्ञानीयात् तेह्निता वक्तात्मनिसविषयेच विश्रान्यनरस्मिन् सिसनमानतोऽपि न बाधा नचनत्याभूतमपि व्यवधानमत्रप्रमीतो संवेद्यते स्वसंवेदन कारिकायां
सिद्धतयाप्रतिभासनात् अतएवेतद्रूपप्राकांचत्कमाश्रहाधानामिति एवंपरपक्षे उपपत्तिंप्रदर्श्य स्वपक्षे एकप्रमातृपरिनिष्ठितेतद्दियाद्याथ्यबाधकभावइतिवाक्येनप्रतिज्ञातं निगमयति स्व
कासेकस्मान्यमन्तर्यदिज्ञायेतेतिस्वपवहितयानिमीतेतिआख्यानमेवस्थितेचेवंयदिव्यवहारसिद्धये अथ तत्तदुपपत्तिस्तस्यच्येतेतदुच्यतां काममधुना सर्वं सिद्ध्यतीति ॥ १२ ॥ नकेवलमनेनकार्यकारण
भावस्मरणबाधाव्यवहारः सकललोकयात्रासामान्यव्यवहारस्तत्प्रकप्रमात्प्रतिष्ठायावद्वानरव्यवहाराश्रयियेक्रयविक्रयादयस्समलाउपदेशोपदेशभावादयश्च निर्मलात्मैकस्मात्
निष्ठाप्यभवंति व्यवहारो हि सर्वस्य मन्तव्यप्रमातृस्वपक्षसाधकमेलापदर्शयति इत्यस्मत्पर्यलिचार्यावभासवैचित्र्येविभोः समलो विमलो वापिव्यवहारोऽनुभूयते नत्वाहुभिन्नेतिस्तोकहृद्याके
ज्ञानेनोपपत्तिप्रकारेणानवयव्यतिरेकाभ्यां यद्धितो देशकालानवच्छिन्ने नपवान्यथंभिन्नेस्मिन्यावत्तद्वैदेकप्रमातिते नील सुखोद्याभासैः प्रतिबिंबकल्पैरननिरिक्तनयावर्जमानैःस्वविवेक
रूपानन्यथाभावेनोपरक्तेविश्रान्तः सर्वो व्यवहारोऽनुभूयते अनुभवश्चात्रदृढतमं प्रमाणमितियावत् अनुभूयतेत्व सोपदेशो रवधानपतेः येनैव यो वंसंसारसम्पन्न व्यवहारः स एव स प्रमातत्वम्
प्रत्ययतिकाशिवश्चितिः यदुक्तं संबंधे सावधानतेति अनुप्रमात्मसिमालाम्परमार्थातोसमलो व्यवहारः प्रमातृप्रकरण कर्णिकातिः सामान्यामात्रं देहिनाम् योगिनां तु विशेषोयं संबंधे सावधानता अने
क्योस्य वनिर्मलत्वं निशिवम् ॥ १४ ॥ आदितः ॥ ७८ ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥ स्वसंवेदनसंसिद्धव्यवहा
रवशेन यः । नित्यं महेश्वरः सिद्धः सिद्धानां तं स्तुमः शिवम् ॥ एवं ज्ञानस्मरणापोहनात्मिका शक्तीरेकमाश्रयं विना व्यवहारो न युक्त इति निरूपितम् एतावता न चेदं तः इते तत्र यदुक्तमेकत्वमपि
हि तिनम् अन्तराभाससमर्थनेनांतःकृतानन्तविश्वरूपस्य चिन्निरूपितम् यत्तत्रैव महेश्वरत्वमुक्तं तत्तु क्रियां विना न सिध्यति अन्तरपरस्परपादयिन्नव्यम् नचैतज्ज्ञानविषयं क्रियाविषयं चेत्यभ्युपगमकारं नन्वभगवा
न् ज्ञानाकर्तरिच यद्यपि चैत्रकाशविमर्शात्मके चिदेकघने नमःक्रमेव संविध्यंपं तथापि बौद्धस्थनायिनं प्रतिहतिलपवाय विभागः तेनज्ञानात्मकक्रियात्मिका यद्यत्तत्रायं यद्यपि क्रियाशक्तिरूपं तथापि ज्ञाना
धिकारएवनिर्णीतन्याप्तेहि बुद्धयनात् एवंच ज्ञानशक्त्यार्थः प्रकृतिनः प्रत्ययतनवेसंपूर्णनयानिर्णीतो भवति तत्र ज्ञाननाम स्वयंभेदिनाभासभेदोपादयमनियंत्रणोः संकुचितमहमिति संवेदनं तत्राभासेषु
यत्र ज्ञानंसंनदेवज्ञानशक्तिविषयत्वात्नत्र संपन्नेरनितान्कालिकात्तमदपाद्दिनाश्रुद्धेज्ञानक्रियेषु नन्नयुन्नकेकादशकेनप्रतिरूप्यते तत्राभासांतरापेक्षी वाभासो न यथावतिश्लोकेनोक्तासपत्रभूः
सपकरूतिश्लोकांतरेणोच्यते अर्थक्रियाभासोपि तथैवाभास नियतस्तत्रिश्लोकद्वयेनोक्ता किमिति नाभासधोऽर्थक्रियेति ननुः श्लोकद्वयेन आभासांतरविनिर्मुखमिति स्थानीयमंत्रस्वमितिश्लोकेन तत्
वाह्यत्वस्वरूपतो विभागतस्य श्लोकद्वयेन ततः श्लोकेन ताना हि प्रमातृप्रमेयैकस्य पसंहारः श्लोकान्तरेण महेश्वरत्वमुपसंहरनाभावितं क्रियाधिकारस्योपसंहारः तत्संपदायं प्राह्निकस्य अ
यश्लोकार्थो निरूप्यते ननु यदि परमेश्वरनिष्ठनयैव सम्भलो यं व्यवहारः तदस्य स्फुरत्तास्फुरत्वमशयप्रसिद्धैवविश्रान्त्युपपत्तिः येन कित्नोयमनुप्राणितसपएकपरमभगवान्न च तदतिरिक्तो व्यव
हारस्यानिज्जेकिंचन नत्तप्रत्यप्रमास्यादाकाशः नाकालिकात्तमामस्पसावेदात् केवलं क्वचित् आभासा अन्वयान्वत्रतेषां धटममामहिष विशेषोऽर्थावभासस्य मताया न पुनः क्वचित् विकल्पेष्वभवे
न्नामिभवइत्तार्थगामिषु केवलमेतावतः आभासानां मेरोनपुनरर्थावभासस्य सामान्यतः क्वचित् विभेद इति श्लोकद्वयस्य संमीलितस्य संबंधः य स्मिन्नेवकाले नस्याभासस्याभातितत्कालेऽपभव
तियदहं तस्याभासात्पवाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन मांभासांतरे पक्षपणीव वरूपेनेत्स्यायेतीतत्रधामिश्रोः कचिदाभासा भवंति यत्र स्फुरत्ता व्यवहारः अथ विषयोऽयं कारस्य प्रमाणविषयः पुनर्यान्योऽप
वहृतोऽस्फुटतामयस्तत्रत्वाभासा अनवपा तथाहि नात्यधस्पवाह्येन्द्रियप्रत्यक्षलक्षणमाभासांतरेनेवास्ति इत्येवत्वंधीतयोः संनमस्थितस्य च नाकालिकत्वास्ति अपि त्वाभासमे
वेवाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमेसंपन्नेतद्युक्तस्यार्थावभासस्यैकेषुचिदृपविकल्पेषुसन्नायां स्वरूपे विविधो वास्तीति संभावना न कर्तव्या नेदिवि कल्पाभावि चित्तगामिनो वा भविष्यन्निव भवन्त्वर्थमात्रनिष्ठा
चारतीतवस्तुविश्रान्तावा एतदुक्तं भवति नीलमिदं पश्यामि संकल्पयामृच्छृतेहसमाप्तमिको सिवेष्टीनादोनीलाभासोसोत्तत्रूपनो नैतावधिकः एवं पश्यामीति पदेयः पीतादिष्वितेष्वनाभा
साः स्वगतं येन यदाभत वताःसंयोज्यंते विधौ ज्यंते च तदा यं स्फुरत्तास्फुरत्तादिव्यवहारः नीलमित्याभाससमेता तेहरता आभासांतरव्यवच्छेदेनपश्यामी आभासवत्वात्तिश्रणाणस्फुरत्ताव्यवहारः प
वतैकालिकव्यवहारोवैचित्र्योपपत्तिः परमेश्वरस्वरूपतान्मर्तत्वेऽपनराभासानानकृतश्चिद्यावच्छेदेनकेन चिद्वाम्रिस्सितेति नवेतन्नीलादिस्वपद्यतोयत्रवाहेन्द्रियकार्यापात्तिसंवादेतनर

सुखमहमितिप्रकारेण वर्तमानत्वेपि= तथापितेनप्रकारेणसुखाद्यतीतकालेऽहं सुखीत्यादिस्थितिर्न भवति=२

तत्रपीति सुखादयोन सुखादिहेतवः सुखाद यश्च तत्सुखमहमित्यादिमुखमानहेतवः=८ सुखाद वर्तमानावभासादर्थक्रियेत्येन दर्शयति ग्न हेति गतीति

भावानांकथंवैचित्र्यमित्याशंक्याह सुखादिषु च सौख्यादिहेतुषु पि च वस्तुषु अवभाससद्भावेपि नातीततया स्थितिः । गाढस्मृतिप्रत्यभिज्ञाने तु विकल्पेन सुखादिके तथास्थितिस्तथैवस्मात्स्फुटमसौपतलगणा

१२ न । सुखेस्पर्शस्वनादिके च तत्काले दुःखेऽपि शिकंटकादौ च तदेनो अतीतेऽनागते वा यद्यपि भासः स एव तथापि तत्सृष्टिरनागत अतिरिक्ता भावा अनेरोलयुतो व्या मिश्रणात् नभवामीत्याभासात्स्व यन्तोस्य

छेदस्तेन विद्यमाने सुखेऽपि तेन सुखप्रमातृस्तेन तत्प्रकारेण स्थितिर्न भवति यथा पूर्वं सुखमहमधुना स्मरामि इतः स्त्रीति रक्तमर्जितं तन्निमित्तसामग्रीकोऽवेति यदा तु विकल्पेन ता निवृत्ता निगाढमुल्लिखति सुखादीनि=

तदापीन तु स विशिष्टसुखत्वेनोल्लेखनाभिधानकारणो भासात्प्रवेशाद् आभासान्तरस्य मिश्रणात् मनागपि नैवास्मदुक्तेन प्रकारेण तत्र वर्तमानेन तथाहि सुखादिमयादिके नास्थितिर्भवतीति सभा

वम् तथा वर्तमानेन यतः सदानीं स्फुरत्ताभासमिश्रे सुखाभासमुपलक्षयन् सौ अतीतयत्रपि भाविनो सुपलक्षणं स ८ । नन्वित्यतः किं सुखं भवति वा स्वरूपाः सुखादयः सुखादिहेतवो बाह्य

निला सुख सुखोदयः सुखमहमिति मिमान हेतवश्चेति तथावासनाभावे तत्स्थिति भावे च तेनैतेषु स्फुरत्स्यात् नेत्र चेतनपदेन केवलविरलतरक प्रमातृममर्यादावभाससत्ता यानकापि विशेषः ।

13 निसत्ताकापवाभावाद्वित्याशंक्याह भावाभावावभासानां बाह्योपाधि रिष्यते नात्मा सत्तानतस्तेषां नियतोस्ममसदा २२ स्वत्वेमस्ति ममदुःखेनास्ति ममेति ये भावाभावा भासा स्वभावाभासा ।

तेषांवाह्यत्वेनात्मात्मास्वरूपेण न भवति न हि सुखत्वेमित्यस्य सुखरूपं बाह्यमितिवत् भाति सुखत्वस्य हि सुखत्वमेव स्वरूपं केवलं बाह्यतेनात्मा भासां तरसीम्ना रेणस्वात्मत्वलादेयहान नस्य त्वोऽगत्

सुखादिष्वपि सत्ते= मिश्रत या भासस्तेन तदा तत्ते स्को पाधिरूपना सुपरं जकत्वो विशेषणत्वे गच्छति न तत्स्वरूपत्वानीला भासाभावे उत्पलाभासस्य न किं विहितं स्वरूपतो रजाभासाभावे वा पुरुषाभासस्य तथा वाह्यत्वाभा

साभावेपि सुखाभासस्य तु । सुखाभावाभासस्य कोना आभासस्य तन्न स्वरूपतः कापचन्यावनेति ग्रीन तत्वांसदेवास्थितिरेषाम् ५ स्तुतान्तःकरणे तु बुद्धिदर्पणे लसन्निलादीनामवभासानामोतरतमपात्

अन्तःकरणमध्ये भवत्वान्ते बहिस्त्वमपि ग्राह्यता रूपप्रमाणे विच्छेदेनावभासान बाह्यत्वेव केवलं बाह्यप्रमत्तता अत्र चावस्थाद्वये अर्थक्रिया मे भी कोर्ध मे बोऽन्तो ज्ञाने स्वविषयं यस्मान्तःप्रमात् अन्तरवाह्यावस्या=

तादात्म्यलक्षणमांतरत्वे तत्राप्यी कस्मात् का चिदर्थक्रियाविस्पीरन्निस्याशंक्याह अन्तस्वात्मप्रमाते केनेनेतां च्छेदनिवंधना अर्थक्रियाविवाह्यत्वेसा भिन्नाभासभेदतः प्रमातृका शतिनवि भिन्नकेंयतां

अर्थक्रियायोग्ये तत्त्वक्रिया= तरत्वेन स्मा हेतोरेषामाभासैनामर्थक्रियानकाचिदस्ति सुखादर्थक्रियापामेव सति भवति इहि नीलाभासः पीताभासाद्भेदो भिद्यते यत्स्वप्रमातृ भिद्यते ततः संसाधन नियतं ता भिन्नामर्थक्रियां

तस्याप्रमातुः स्फुरति तन्वेष तदा भेदो भिन्नप्रमात्रैकात्म्यस्वर्थक्रियाभासभेद निबंधना तथा च कोना भासस्य बाह्यत्वे पि समन्या भांता रस्या लिंगनलक्षणोऽस्यास्य पगमेदुः खी भवति इत्यमितिचाभासं

अर्थक्रियाकारि तावे= तरस्या वगमे ते च प्रासना ह्लाददविपरीताहस्पते अर्थक्रिया अन्तस्वाभासभेदभावः यतः प्रमात्रैक्यकृते अन्तस्त्वे तस्मात्वार्थक्रियेति अर्थक्रियाभासो पिचाभासान्तरमेवेत्यर्थक्रियाकारित्वमपि न भावानां

मन्तःस्व येन तदभावे स्वरूपतः प्रवाभावः स्यात् ६ नेतुचबाह्याभासवतिभेदन कालेऽन्तराभासो विरोधा हि च्छिन्नवति कथमिति अर्थमात्रलोपणाभासः ससर्वेत्यत्राहिरति चित्रायत्वेवभास

तामेतरव स्थितिः सदा मायायामाभासमानानां बाह्यता हि रूप्यसो अवभासानां महेश्वरवाह्यत्वाभासनतद्भावदोरप्येनरेवप्रमातृप्रकाशपदस्थितिः यतपदेत्वचिन्मया अन्तस्थाने प्रकाशे निस्फुरं

यतः सदा मायाया क्रमाविद्दनावभासनस्यान्तःस्थपयावाह्यत्वमेषामाभास्यते तदात्तदेवान्त्यावभासमानानामसौच्छिन्निर्वहिरपि न तपिनायमन्तरा भासोवाह्यत्व स्व विषयीप्रत्नत सर्वाभा

सनिविमतोसो तत्कथं विशेषयतिगुक्तमुक्तं संवेद्यो तरालो सत्त्वेति ७ ततु वाह्यस्यैव तत्वार्थक्रियान्ते रुचा योरिंदियगम्यत्वे तथा विकल्पोल्लिखितानां नैतत्संभवतितत्कथममीषामर्थक्रियासमाने स्व विकल्पोल्लिखि ताना= विकल्पे च या=

ते च विकल्पोल्लिखितः पिशाचादिस्वामासादिवि थापीत्याशंक्याह विकल्पेपोयमन्तर्भवेऽसौविबाह्यः एष तत्वस्थः प्रमात्रैकात्म्यमारपीतनोभेदो ह्यवासना विमर्शो विशेषस्य विकल्पनाने यत्क्लिष्ट

त्वमानःकालाचीनादिरर्थः सोपिवाह्यः त केवलं वहिर्वलो केमानः यस्मात् सोपि प्रमातुः सकाशान्पृथगेवप्रथत इत्यमिति बाह्यप्रमातृदृष्टिमेवविश्रान्तत्वे तदान्तरत्वे अन्तरितिनिकर्षत

केनतत्त्वमेकदेशो भावपात्र= स्वकिं चिदपेक्षयापेतत्सी यस्य सर्वत्र प्रमाते वापेतत्सी यान्तराभावे नतत्वप्रमानदि निकरतलदात्मप्रामवेति ततोयद्विहन्तद्भासमेवेतियुक्तोल्लेवस्वार्थक्रिया ८ नतु कुंभकाराद

ज्ञानरुपेण अवस्थितत्वम् स्थापारेण कारणदेश्यस्त्व वाह्यत्वमेतः करणमोचस्यतिकिंकृतेत्यदिन्याशंक्याह अन्तर्लेवस्यास्य स्थोद्देश्य प्रकाशे यदृच्छामना अन्तर्बासमर्थस्यासपोः स्थानस्थितु वा यथा अन्तर्विकल्पशिविविन

स्त्रीलार्देय्योव हि कुलनाथमातृ विच्छिन्नेन स्वभावेन प्रकाशास्यमर्थस्यरं तराभासान्निश्चितोवहिः स्वहिचरुसातः ईश्वरस्येव इच्छया ययेव वहुरादि विषयमन्तानां प्रमसरामानशब्दवाच्यतावा इति निरूपायोक आत्मा पाठो सेव यो मन्थावृत्तु वृत्त्याति

ह्यात्मना प्रकाशोनीलादीना एतद्दृशंभवति कुंभकारव्यापारेणाम परमार्थतद्ग्रहणेश्वरस्य नरद्वयमसितकायस्पदर्शना नपुनःस्पाः कदाचिन्नसः तत्स्यायेश्वरस्य यामप्रकाशात्पवहिर्

ततो पि नीला वाचाह्य कुलत्रो चरीभतः कल्पितात्ममातृविच्छिन्न रूपेण वाह्यत्वेनभाषेत तद्योगः कारणोणाचरी स्वतात्यपीतिकोविशेषः स्ववहुः स्वेश्वराम्ला भरतासुकस्यप्रस्यो स्पाः स्वच्छत्वसौपितिस्यावि भावाः प्रकीर्तिताः=

चित्रमिश्चरिरुपरतिनिर्वेदादेयोंतः करोतोकणा चरावहिरास्ता नाशोति संकल्पोषपद्यपितेवरस्येव स्यात्तेनोतथा पिचित्रार्थलायायत्र वपितमपाकपतादीश्वरस्येववस्तुनः य स्थलेकारुचितस्या=

ओनो केचशच च यद्यद्य्थस्थितिः सानापर्यश्छकनिर्यत्नेवे जीवेनिरुद्धान ता पिपरमात्मनिसाच्छिना तदा तन्नेवत पपरमात्मकथ्यप्राणनयंत्रणेति यत्र तु नितेरवहेतुरस्यस्वरस १२

विश्व दितोभ तादि यात्वे पसातभोकल्पिकीसहि तन्नस्फुरं रस्वरस्येवव्यापारः तस्मात्काकल्पिकानमपिवहिर्भावेपरमेश्वरैः वहेतु इतिनिसिस्थानः ९ अपुनाहं वो मे मेकमात्मस्वरूपंचनिगम

यंजानंतिजडाअपिजडहार्योपियंविजानंति यस्येवनमस्कारः सकस्यस्फुरोनभवतिकुलनाथः र व्यापारवच्चेत्युपरि कनिर्दिश्चयवत्वया प्रतिभातिलो किकानाममस्फुरमात्मा=१ सदैवेति स्फुरत्=१

क्रमत्वस्थितमेवेति किमत्रोच्यते इत्यपि पश्चिये ग्राये मायाप्रमातृपदमध्यासीनो भगवान् ... तस्य कालेस्वात्मनि प्रकाशयन् ... इदमित्यस्य विच्छिन्नेत्यादिनये न विश्रमयति ... भासनक्रमोऽपि ग्रस्त एवेत्य
इमितियासंघो जनादिचित्रितसमस्तभावप्रकाशोपसंहारपर्यन्तदशाविशेषविमर्शनलक्षणा क्रियासानिष्क्रमैवेति॥

यदि न रैको न विना न स्यात्संविदां लोकपद्धतिः। प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितम्॥ स एव विमर्शत्वेन नियतेन महेश्वरः। विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः॥ यदेतत्पूर्वोक्तं ग्रंथेनोपपादितं
तदिति तस्मादेताः संविदां ज्ञानानां येकेन विना लोकपद्धतिर्लोकमार्गस्सार्वो व्यवहारो न संभवेत्संभवति वा यं तस्मादेकमासाम् न चैतन्नूतनं यतो विषयप्रकाश एव संविदुच्यते केवलं विषयोपरागमहिम्नाव
च्छिन्नेव तया नीलप्रकाशोऽन्यः पीतप्रकाशश्चान्यः परमार्थतस्तु प्रकाशस्य देशकालाकारसंकोचवैकल्यादेकत्वमेवेत्येक एव प्रकाशो न विश्रान्तः स एव च प्रमातेत्युक्तम् इति स्थितं संपन्नमितिः तत्तास्यामोश
काशनलक्षणः सामान्यनीलाद्युपरागस्य परामर्शं न सहते स्फटिकमणिरिव प्रतिबिम्बैरेव विमृश्यमानं रूपम् इति विमृशद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वम् अनन्योन्मुखत्वम् आनन्दैकघनत्वमेवास्य माहेश्वर्यं
म् स एव तस्याः संविदामात्माविमर्शोऽर्दे वस्यक्रीडादिमयस्य शुद्धे पारमार्थिको ज्ञानक्रिये प्रकाशरूपता ज्ञानं तेनैव स्वात्मन्यात्मा विमर्शः क्रियाविमर्शश्चान्तः प्रकाशश्च इति विमर्श एव परावस्थायां
न क्रियैव परा परावस्थायां तु भवत्सदाशिवपदे इदं तासां मानाधिकरण्यापत्ना दत्ताविमर्शस्वभावे अपरावस्थायां च मायापदे इदं भावप्राधान्येन वर्तमाने इति विशेषः सर्वथा तु विमर्श एव
ज्ञाने तेन विना हि जडभावोऽस्य स्यादित्युक्तं स एव चक्रियेति भावितः क्रियाधिकारस्यापि तेन सूत्रेण सूचितः शिवम् १० आदितः ६४ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शि
न्यामाद्यैश्वर्यनिरूपणमष्टममाह्निकम् ८ ज्ञानाधिकारः समाप्तः। ॐ। विततविशदेऽस्वात्मीदर्शे स्वशक्तिरसोज्ज्वलं प्रकटयति यो मातास्वाशप्रमेयतटद्वये बहुतरभवद्भंगीसंगिक्रिया
स रितेः प्रकटयत्ततः श्रीमान्सोऽपि पतिः स तत्परम्॥ यद्विमृशति मायापदवीक्रीडावित्तिमितम्॥ क्रियाशक्तिः प्रियापत्नी दर्शयेत्तस्मः शिवम्॥ अनेन श्लोकेनाह्निकार्थं सूचयति अथ क्रि
याशक्तिस्वरूपविततं तिर्ले नमधिकारं लक्षमारभते तत्र श्लोकाद्येकेनानन्तरं वेद्यादिनायदभावस्यततेनेते न परमेश्वरे परमार्थतो न क्रमाक्रिया परिमितसंभादिकप्रमातृगतक्रमावभासनयोगात्सक
मापि चेत्युपपाद्यते तथा हि श्लोकेनैकपूर्वपक्षयति द्वयेन तत्त्वं श्लोकेन सक्रमाक्रमत्वविवेकः ततः श्लोकद्वयेन क्रमस्वरूपनिरूपणम् ततः श्लोकद्वयेन सक्रमत्वाक्रमत्वयोर्विषयविभागः विषय
विभागे च सति वस्तुतः एकैव तथोर्विधातिति श्लोकेन निरूपणं ततस्तिलात्पर्यमाह्निकस्य श्लोकार्थस्तु विभज्यते तत्र सर्वोक्तं ज्ञानशक्तिसमर्थनोपयोगि निश्चयेपु सिद्धे प्रमेयान्तरमपयातेः सिद्धमिति
धिकरणसिद्धान्तदिशा दर्शयति अत एव यदप्युक्तं क्रियानेकस्य सक्रमा एकस्या दिशितिति तदेकस्य समर्थनात् यज्ज्ञानं तद्ज्ञानात्मे वानुभवविकल्पादिरूपादिभिन्नानि ततेषामाश्रयोऽस्ति कश्चि
त संस्कार आत्मेति स्विज्ञानेन च जडे चेत्त्वार्थस्य प्रकाशः अजडे च देशकालसंकोचवैकल्यात्सम तत्स्वादभिन्नमिति तत्तावदस्तिति स्थितं भिन्नानाम नुभवानां तत्तद्वपरे विनतर्शितत्वात् न च संस्का
र मात्रादन्यत्तिरित्युक्तं तदप्युक्तं अजडमेव चासंकल्पितरूपं ज्ञानं तस्यात्मभावभासितत्वेयोऽपरागवशात्तस्य संकोचावभासस्तावदिदर्शितं यतः न केवलमतो देवं केवलं ज्ञानशक्तिश्चाहानिनिवाहिमा
नि यावत्क्रियाशक्तिविषयापि पूर्णतया सक्षेवाक्तं तज्ज्ञानादपसारितानीमपि व्यावर्णः एकाक्रियाक्रमिकाकथमाश्रयस्यैकस्वभावत्वे सति तु रतेन इति यदुक्तम् तथा तत्र तत्रस्थितेरित्युपद्दि
श्यानेकरूपत्वादिति यदुक्तं तदपि प्रतितिष्ठमेव यतः इति पूर्वपक्षे यदेव जीवितमेकमनेकस्वभावं कथं स्यादिति तत्र चोक्तं चित्स्वभावस्य दर्पणस्येवैकताऽनपवाधनेनाभासभेदः संभवेदेकत्वविरो
धः इति तस्मात्तत्प्रभिन्नानवत्वादेकोऽप्यसौ पदार्थात्मा स्वभावं विरुद्धात्स्वावदंगीकृते नाचक्रे विरोधादेवकमरूपतया निर्भासमानात्कृत्किया श्रयेसं पाद्यमानीति तत्स्वं संबंधादीनामप्युपपन्निति॥
९ ननु चक्रमिकत्वमेव क्रियायाः स्वरूपं क्रमश्च कालकलनात्मीति दिग्रम्ये भगवति नास्तीति कथमस्यामादित्याशंक्याह सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः घटते न तु शाश्वत्याः प्राभव्याः
स्यात्प्रभोरिव उक्तिम त्यपतिवति हस्तमित्रिये सर्वान्तरेत्यवस्तेक्रमवतः तत्रयेषां तत्र च क्रियाकालेऽपरानामिव तेषां सा सक्रमा प्रत्यक्षोऽवभाति येतमसे तेन तथा स्वरूपरिहारपमानभेदसंपादिकाया सोऽक
चिरन्तीन्द्रियाः सृष्टताशक्तिव्यापारोऽहोयतद्रूपा निमिषामुन्मेषया तस्याः केवलं शक्तिपरीक्षणमनुमीयते इति लौकिक्याः क्रियायाः सक्रमत्वं कालशक्तेराभासविच्छेदनप्रदर्शनसामर्थ्यरूपान्यारमेश्वर
च्छक्तिविशेषात्तुद्रूपपद्यते यो प्रभोः संबंधिनी नित्यमितिक्रा क्रियाशक्तिः शाश्वती कालेनानुपरादुत तस्याः सक्रमत्वमनुप्लतीतिभावनापि नास्ति यथा प्रभोः सक्रमत्वमसंभाव्यं तथा तस्या अपि अक्र
हि इत्यस्य सक्रमत्वेन तु ना पि क्रियातथा स्यादिति २ ननु कालो विशेषणोभावस्वरूपाच्चान्यो वैलेन रूपेण वच्छिन्नेनैकोऽसौ कालो नाम न्यायशंक्याह कालः सूर्यादिसंचारतत्पुष्पादिजन्मवा।
पुप्तिलेक्षेता यत्तत्तस्य क्रमरूपतुसततत्तः येद्युसत्तया परिच्छिन्ना भासाः भिन्नात्मघटादिद्रव्यादीनामसंस्कारमहिमा ज्ञाकारजादीनां शीतोष्णादेः परम्परमहविलासाद्देलाद्वक्कालः यतोपरिनिश्चि
तेनाममनतवहनादितेति यत्क्रिया परिति ही यतेऽधिविशेषिके विकल्पके स एव च वसुपादीनां स्वभावविशेषलक्षणः परमार्थितः क्रमोनाम कश्चित्क्रमो नाम क्रम एव च कालो नान्यो नामो कश्चिदित्येव कालेऽपि
नाभिन्नक्रमोऽयोऽन्यः यो यं पट्टे संस्थाभासयोरेताभासावेताक्रम एव चिरक्षिप्रादिधीरविपूर्वितानुसत्तयाथासमेदे क्रमरूप एव परत्वापरत्वबुद्धिरपि स्फुरतादिना तत्रैवेति तेन तेनं प्रतिमान
वर्धि कृतत्वेन सर्वसंचारादिना सह मीयमानो हेमस्थानी योदेवदत्तभासस्य चिन्मभेदः यस्य तेनेति मंगच्छतीति ३ नन्वेवं कालोभावस्वभाव एव तत्काली कालपाकितयाप्यशंक्याह क
मो भेदाश्रयो भेदोऽप्याभासमदसत्तितः आभासमदसत्तेतु विश्वाभासकर्तुः प्रभोः इह स्वभावभेदमात्रे यदि क्रमात्मा कालः तदेतल्ली च तत्स्वभिन्नभावमितिभिन्नकालं भवेत् तस्मादेकत्वभासस्य
सद्भावः स्फुरणभासैन व्यायामवान्ति ... विश्वं गतो यो मेदःआभासमद्भासद्भावाभ्यामनुमातितस्तत्त्वतः क्रमः कालात्मा नीगाभासानां भावाभावेनवाहारेतनिर्भासविना योपपादितमिश्रिप
वसंविद्भावशात्मा त्वमनिकल्पादवभासदेविश्वं निमीलयत्प्रभविरूपदिति समेवदितत्वमनपर्वतो भवतः स्वात्मनि निलीन हीनाभासानाभासयं स्थितेनयापरिमेयाभासयति तथा हि लोके
हि ताभासं तदाभासं चुम्बनाभासेदहाभासं च सामानाधिकरण्येन तदाभासं परानासे च प्राकाव भासेन अयोगाभासाभावेन स्वात्मनि वेकरसेन भासेन इयति च नक्रमस्योदयः यदा नु प्राग

साक्षेत्रवर्जितेः २ इहसामर्थ्यात्=२ भवेतः=४ सदैव भावाभावौ=२

क्रमत्वस्य कालेनाच तत्वेऽनयेषु गतवच्च पूर्णता सिद्धये भासते ... तेन विक्रमम्॥
ज्ञानशक्तिसम र्थनरूपात्=
मेवात्=
उक्तिप्रतीत्या दि
प्रक्रियेनापरि ... =७ ... कालः ... =६ ... =७
सर्वान्तरालस्वं ... दर्शनं ... सामर्थ्यं
आभासा:
येनोक्रमक मवंचेत

योऽयं कालोऽवैयो विकालोद्भवत्वरूपः कपिलानां रजःस्वभावः वैयाकरणानां नित्याप्रतिबद्धमिश्रस्वभावः सोऽपि तानासेन नत्मानभावे रूपमार्थः सोऽपि इत्यत्र क्रमः यदेवाधिक नो तिक्रमवत्वनामव दिः कालादयेवक्रियतेः=६

नैवैतदाभासमेकस्वरूपस्य कथमन्यदन्यद्रूपमिति यतो नासौ कश्चिद्भावो यदबाधितकल्पते॥ ४५

सत्तामात्रमयोऽयमभेदेनावभासमानमर्थानां मूर्तिः=२

ई॰ प्र॰ १७

भासे हेमंताभासे न च सर्वथैव स्वरूपमाभासयति हेमंताभासं च शरदाभासेन तदा कालाभासक्रमं तत्रैव तीति सेयमिदंतया भासवैचित्र्यप्रथनशक्तिर्भगवतः कालशक्तिरित्युच्यते २ चित्राभासकत्वमेव स्फुरय

ति मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयन्नसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात् कालक्रममपीश्वरः पदार्थस्वरूपं स्वसंवित्तिः तस्मादयं हि चित्रविशेषः तथा पार्थिवमितरत्स्वरूपं प्रागुक्तमपि स्वरूपं विपरीतमन्यत देवकाल

मित्युपाम् उदाहरणमित्यन्यत् अन्यरूपमितितदितरत् तस्माद्धि चित्राद्याभासस्य भावात् हि शरूपो हूरा हरविततादिततादिः क्रमो भगवतावभास्यते यदा तेन तादृशमन्यभिन्नाशकाधावता न देवेदं तत्स्वरूपमिति

प्रतिपन्नो मूर्तिभेदः यदा त्वन्यान्यरूपत्वे भाति न त्वेकस्मिन्स्वरूपे यदन्यदन्यद्रूपं न हि सोऽयं वशात् तु स्वरूपवत्क्रिये च ते तस्माद्यदि चित्रं परिमितापरिमिततद्रूपतात्मकं न देशकालानुसंधानेन फलसिद्ध्यादिभिः

सवोशि धनवशाद्यन्यारूढं च र्चितेन निर्भासयन्कालरूपं क्रममेवभासयति एवं हि नहि तदपि भाति तथाभासनमेव चास्या पेक्ष्यते न हि भासने विरोधः कश्चिदुद्भवति संदिग्धत्वादेः स्वाद्यभासनं कर्तव्यं।

तथाभासनात् भावपदार्थविरोधतन्मयत्वं च तदपि शुद्धेन ईश्वरत्वे न च दर्शितम् नन्वेवमाभासविषयाभासमेव देशकालक्रमाभ्यां भावितत्वात् ज्ञानाभासस्य प्रमाता सचेतनः किंस्वित् द्वाभासते तस्य

देशक्रमत्वापेक्षिकानिविति नीतोऽतस्य सर्वं भाति यतः तत्स्वरूपेण प्रमाता किंचन न देवद्यपेतौ तोचत्र प्रमयम् एवयाभिभावितात्मीति इदं हि तदामूलनेदेवं ह्येतिच किंच स्वयं देशकालक्रमस्य स्वस्य किं दूरं किंमति किं किंचनमात्रे किमनी श्लोकद्वयेन वक्रकालक्रमतावद्रूपपद्

नकिंभावीति प्रमात्राश्रयो भावेष्वपि क्रमोऽनयुक्तः न च प्रमातृनिरपेक्षेऽपि नैवस्वात्मनि स्वात्मादिमत्त्वादिवावृत्तेरनन्तरमर्थपितमाह सर्वत्राभासभेदोऽपि भवेत्कालक्रमाकरः विच्छिन्नाभासः शून्यादेर्मातान्तरस्य नो मेन= मुख्यतो संस्वेदन् विच्छिन्नत्वात् समस्यासद्भाव= सद्भाव=

सहकालेदेशक्रमोऽपि भावेषु भाविमात्रमितात्मनः कालेनैव सामान्यार्थं भावाभावात्मिनि एवं सर्वेषु वस्तुष्वेकानेकरूपेषु यः कालात्मा क्रमस्तस्य यः आकारः तमनिर्णयन्निमिति नाख्यो तन्मुखोभासस्य भावाभावहेतु

तो भेदस्य स्वभावात्तु हि देहादेर्भवतीति संभाव्यते यतः मध्यस्थादिविच्छिन्नाभासनं हि तत्र भासने न स्वरूपेनीलादिवत् उत्तानेऽपि न संवित्स्फुरत्तमस्याभासनं तदहं मूर्तिनास्ति यथा सभेदेहस्य संस्मृत्याद्य

प्रतिनिर्लेपस्य स्वप्रमातृदेहादेः स्वभासनं विच्छिद्यते तस्याभासस्य सद्भावासद्भावकृतः कालक्रमोऽस्ति शून्यतोदेहादेर्भासस्वरूपोऽभावानि प्रवृत्तेः हामासरूपतः सचयुतः प्रमातुर्भाव समावेशनादेः सकृद्विभान नीय मात्रात्मक प्रकाशान्तरः

शून्यतदिक कालक्रमतात्रावृत्तिक्रमकाल क्रममाभासयति योऽहं वा तेषु भवेत् न तस्य भावी हृदाभासोऽयमवहति न तथा सकृद्विभान इत्यन्यथा तावर्थेयुक्तो विच्छिन्नाभासनः प्रमातास्ति विच्छेदपलस्य स्वात्मनि कालक्र

मः नापितदपेक्षया वेद्यभावज्ञाने तेहि नाम भेदे नाभातीति एवं देशक्रमोऽपि मितात्मनः परिच्छिन्नस्य यस्य स्पन्दादेर्देहात्मस्वात्मनि भातीहति प्रामीति स्वोपेतया च आवेशपि यत्नम संयोगपारिमित्येन व भगवतः=स्व विच्छिन्नो यत्

तेनेदतिकमितरहितमिति अमित स्वस्वरूपे पर्यन्तस्य सर्वसंविदेकस्वभावाः स्वात्मनाः भावेन यतो भांतितनः पूर्णोऽपरिच्छिन्नस्वरूपे च मा का यतस्वात्मा तस्य तथा यः सृतदेवेतिसम्बन्धयोपमा तदु मूर्तिवैचित्र्य

सर्वत्राभासभे दोपीयत्र= क्रमस्य कर्तापरे सीदमलिनः क्रियातस्य सर्वं सर्वतः पूर्णमिति क्रिया प्रसंगादिः कालक्रमः प्राकरति कोऽहं द्योतनेन च स्व संगाहेशक्रमो निरूपितः हृदोत्तमस्य पूर्ववाद्य इति वै चित्र्यनिरूपणाव सरे देश

क्रमस्यावभिधानेऽस्याध्याम उपसंहारेऽतु प्रकरति कस्य कालक्रमस्य वादी निर्देशः पूर्वमानप्रासंगिकस्य देशक्रमस्येति ४ ननु देवेस सूत्रमान दभिगवति नास्यैव क्रियेति कालक्रमाभावान् क्रमाप्र

वेलचनस्याश्रवस्थानादिसाशंकाह किंतु निर्मातृशक्तिस्या पूर्व विदुरुद्देशितः तथा विच्छिन्नविशेषमेदोऽयं देवभास्यते ३ः तत्र तः परमेश्वरस्याप्रतिरुक्तत्वात् नियमं नूपागिति तस्यामविमर्शमयत्वेन तोन्मुखे

रूपे स्वक्रियेसुपसंहारिणोऽधिकारांते एवमिति वेदनाकर्तृताक्रियेति चैत्रमैत्रादेरपि परामीति यानरित्यासेव क्रिया तथाचाधिष्ठयत्नादिवत् नरस्पंदनमवं ये पिपरामीति नास्यविच्छिन्नं यच्च प

चामीतीकारूपेनदेवतथास्वदेनात्मतया भाति न तत्र न कश्चित्क्रमस्तत्रतः एवमीश्वरस्यापि स्वशोभासे स्फुरत्सतिमहत्वोधमवस्था मीनेवरूपं पदिति आमके विमर्शनमहतीति नावमात्र नतत्र न कश्चिद्वक्रमः।

एतदेव योश्वतेप्रमातृप्रमेयवैचित्र्यक्रमं गतस्तु संजावकेन तत्त्वादिनकश्चित्क्रमः एतानि द्वारूपं च चामीति स्पंद नात्मतोकायपर्यंतोगतेक्रमावच्छिन्नमाभाति तदा भगवदिच्छाप्रमातृप्रमेयभेदरूप

यद्यपि तात्तत्क्रमोपच्छिन्नाभाति इदं ताततामिवविततप्रवर्तनदीप्रवाहक्रमसमाच्छिन्नस्य सूत्रेवकेवलरूपेण स्पन्दतत्त्वनास्तिपरमेश्वरस्य तस्माति त्रयमयत्वात् क्रियाशक्तिः क्रमरूपक्रियानिर्मातृत्वा

मत्या क्रमरूपक्रियोपगमयोग्यत्वादिति एवं देशक्रमेऽपि वाच्यम् नत्र तस्य चिच्छक्तिरूपत्वे स्वेच्छाभिरूप क्रियाशक्तिरेव सर्वात्मना निविष्टार्थः सूत्रार्थस्तु तथेति स्वरूपभेदेन देशक्रमकारिणी क्रियाभेदेन च का

लक्रमसंपादकेनोपलक्षितो योऽविज्ञातः स्याद्यादेः प्रमातृभेदोऽस्यानंतयाज्ज एवं हृदादेः परस्परं ततस्य सभगवतावभास्यते यत्तदवभासनं सर्वथापितदपि निर्मातृत्वाक्रिया शक्तिर्न तु केवलं स्पन्दनादेरेव

क्रिया यतस्तु निर्मितसत्त्वे यत्क्रियावैचित्र्यस्योविधान्वेषणवरतम् नेत्रे वहितत्स्फुरति ततोऽपितत्स्या क्रियाशक्तिः सूतोभासनविच्छेदाभावात् क्रमाभावेऽस्य तरूपायदेय स्यभवेक्रियाउपप

संजीवनवर्य कृतात्कतिन विरोधसमस्त भावानामपूर्व विषयशालितानाम ससौ रूपशक्तिं वहति सुश्लोकेहद एकस्यापि काले विरुद्ध= त्तिपंकाकिंत्वेवमस्य क्रियाशक्तिरुपपन्नेति संगतिरितिशिवम् कृत्यादि तः १० इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिनिरूपणं प्रथ

ममाह्निकम् १ ओम् विरोधमविरोधं वस्तुत्वेऽपि व्यवपादयन् महामेदोच्चयो मंत्रनिर्विशेषतमः शिवम् एतत्क्रमप्रतिहृतत्वात्तत्र भगवतो निर्माणशक्तिरिति देवकाहृ तादृशोनानुपपद्यम

नक्रियासंवंधसामान्यादिपदार्थानामपि समर्थत्वेन निर्वाहयितुं क्रियासंबंधसामान्येनादित्येनतमातिवीर्यं संनयकरणसमूहकेनाक्रिकस्मत्तयतेतत्र प्रथमसूत्रोक्तेन तत्त्वकल्पेन पकाने क

रूपस्य क्रियादेर्वा स्ववादे विरुद्धधर्माध्यासदूषणेनानुपपद्यमानस्यावस्थापनसमर्थतां च यद्भवतीति दर्पणे द्वितीयेन तत्रोपपन्नमित्युच्यते तृतीयेन निर्विकल्पकसंवेदनसंवेद्यत्वेऽपि विकल्पकाले

पद्यस्कृत्यमेतौ रूपमित्युच्यते चतुर्थेन च साध्यामेकानेकस्वरूपतायाविषयविभागाच्छिन्नते यदेनयत्नाकस्तत्स्वास्तित्वं बहुलीकृतानां क्रियाकारकभावादीनां स्वरूपमुच्यते सप्तमेन समस्त पंचकैक त्वेन=

येक्रियोपयोग इति संक्षेपः नन्वेवं तथा निर्माणपात्रावभासनस्य यायोज्जितमीयते तस्यावभासनेन निर्माणं नान्यत् सा च द्विचन्द्रादेर्यत्नाति नीलादेरपि नीलादिनिष्ठस्य एकैकसामान्यसंबंधा १७

देरपि तत्र श्यावसंवस्यं संदेहस्य समिति यदवैश्यायेदु तदकर्तास्य सकर्ष संगतेदेनाविर्मेयतादिशाविदितमांक्रियादीनाम सम्बन्धावभासोपपन्नमिति वदन् द्विचन्द्रादीनां तिस्थमपर

द्विचंद्रस्वैनीलादौ क्रियादौ= द्विचंद्रादिप्रायेषु= स्वावभासना

कर्ता कर्मणि करणे

मत्वमितिस्तत्रयत्नाह क्रियाद्येवंपसामान्यद्रव्यादिक्कालबुद्धयः समाः स्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेकाश्रयामताः चित्रत्वादन्यथायाक्रियाबुद्धिः कर्तृकर्मकरणादिषु चैत्रोग्रामंगच्छति तंडुलान्विक्लिद्यंते एधांसिज्वलंतीतिम
स्याएकानेकरूपस्त्वेत्वाद्यर्थाश्रयत्वात्तेवतन्म तथाहि तत्तद्देशकालाकारभिन्नत्वेनचैत्रादेरनेकत्वावोपिसएवायमित्येकरूपतामपुष्णातिजेनैवविभासते सएवचैकानेकरूपोऽर्थः क्रियातेषेवप्रतिभासना
त्पर्यवसिताइतिकी हि चंद्रादितत्वाभासमानमपुत्रमकालप्रमाव्यापारानुवृत्तिरूपस्य स्थैर्यस्याननेन हि चन्द्रोनानीत्येवंरूपेणसत्यम् इरु पुनस्खलतिचेत्वोर्थान्तोविमर्शोनुवर्तमानोनेकेनविद्धन्नरूपमारः
संवेद्यते हि चंद्रादिरचयद्यपिझटितिदेशयोरूपग्रस्यतेनव्याप्तिहि चंद्रमानीनत्वावनीनत्वार्थक्रियामभिमन्यते अपितुयादृशीप्रकेवयाशिनाकर्तव्यानिभिरूपसाधारणादिरूपान्नहृश्यतेवापरेणेतितेनैवहिस्थैर्यम
मर्थक्रियानन्त्राध्यवस्यति तस्याश्चासौनोपयुज्यते इत्यर्थानांतथामेवयामप्राप्तिमप्यध्यवस्यति तस्यामविकलायामुपयोगोस्यादसतिस्थैर्येउपयोगाद्येकानेकरूपक्रियानत्वालंबनाहृदिसन्नेव एवं
मवेयादिषुकालपर्यंतेषुवाच्यम् उक्तरकारिकास्पष्टीकरिष्यति २ नन्वेकत्वमनेकत्वंचपरस्परंविरुद्धंकथमेकत्रवस्तुनिस्यातामत एवं बाधकप्रमाणकृतः स्थैर्योपलक्षणप्रकारः
स्याशंक्याह नचैकस्मात्तत्वेदेवेंद्रियवेद्यताम् संप्राप्यानेकतांयातिदेशकालस्वभावतः इरु तावद्वैचित्र्यज्ञानेनज्ञानंचितंचलंत्वयमितिबुद्धिर्जायते नरजनमितिवत् हि चंद्रेपिनायदिचंद्र
त्तिमितिरच्यतेह स्वपत्त्वतन्त्रमनःपरमेवंवेद्यमित्यवसन्नत्वनाबुद्धिः यत्तुक्रमेकमेवकथमनेकंभवतीतितत्रोच्यते इहकारणमेवककथमकारणंभवति सघोद्यानेविषयभेदान्नचेतिनहिविषय
भेदेएकत्वविरुध्यते रविकेनाचचितौवरः संवेदनेनैतिचेस्तुतत्त्वादौसंवेदनमेवास्माभिः प्रमाणीकृतंकिमितिनसहते विषयभेदेपिचार्वकंनचशक्यते तथाहाभासनेनेत्यसंभेदनेनहि
काभासमात्रमपेक्षायाःअपेक्षाविदेशाकारैरनवसरत्वंवर्तमानं तथाभूतामासमावत्र इरुलोचितेनतः कारणवद्यनयाचरित्तत्त्वाकरणपरिवृत्तेतत्त्वमाभासमानरयोगेनतत्तत्समहितत्वात्यातत्वे
मेकमितिसतीचयते तदेवदेवाभासेनेदानुवृत्ति कालाभासेनानुपनानदानीमिति तथाभावाभासेनकुशः स्थूलकृत्वादिनाभिन्नयाःनेकमितिवा स्वेंद्रियवेद्यतांयांप्रतीयते तथाहाभिन्नमानममसेव
त्वमकेनीताविषयमेवोतरसमदेकं तदेवंतावदविपरिवर्तिनः उभयेंद्रियवेद्यत्वमितिवस्तुमात्रेणकार्यकारणभावहस्याद्रींद्रियवेद्यतायामनेकंरूपाद्याभासभिन्नत्वादिति एकत्वमाभासानत्वं
मिश्रत्वायामेनः कारणेकवेद्यत्वेचिन्मात्राद्यामनेकत्वंपुनराभासानरमिश्रत्वायामपकरणवेद्यत्वेचिद्धनेतिस्किंभासनेनैवेतिस्फुरोविषयभेदः तस्यैवचतथात्वमितिपरामर्शविलादेवकारणंकरं
णवद्युपालनसहकाविवल स्वयमपरेणमात्रमेवकारणमकारणंचेत्यादिदिशत्वाकमनेकमितिव्यवहारमात्रम् नीलपीनमविकल्पकंसविकल्पकमित्यपिसर्वमाद्यापदेश्यव्यवहारमात्र
मितिसर्वंसमानम् तस्मादेकानेकत्वविरोधोनबाधकत्वादेनदेवकारेणैकं तदेतितेषुक्रियादिष्वपदार्थानेकं तदेवेंद्रियवेद्यतांप्राप्यदेशादिभेदादनेकतांयातीतिसेवंधः तदेतितत्व।
त्वेस्थितेतयोर्वाप्यकत्वानेकत्वयोर्मध्येएकत्वमेवमनेकत्वमेवमितियोजना २ ननुवंविषयभेदेभूपगम्यमानेयदेकंप्रतिगानेभवतितदानानेकमनेकप्रतिभासेचैतेकंप्रतिभानमपिविकल्पयेका
नेकरूपंवस्त्वत्वानतद्व्यादिकोस्येनेद्रियेणवेद्योपिचित्रदेशपएकःपरमसंयोगेनत्वनेकाभासेमिश्रीकारेवादोहियजस्याविकल्पस्याकारः तस्येतिहितद्विषयवत्त्वेसंयोविचारकत्वादित्याशंक्याह
विकल्पनाप्रमानमेनतयाद्य तवस्त्वेनैवस्पष्टतेत्रतिकयाप्रियापत्त्वेकानेकरूपेस्थितेनेरतिपरव्यामोहनिवृहत्वात नद्युपालवनावमानेनुमायसाधिसतंकरोतिमात्रपापारमधीःक
मौदिकेत्वनोः इरु नानयणलायाअोनः स्वत्रकल्पः स्वसंवेदनात्माप्रमानाजीवितभूतस्यपवादितंपुरुकु सचस्वांशेरप्यपिनिर्लीनम् सचविशुद्धस्वभावःशिवात्मा मायापदेतुसंकुचितस्वभावः
पशुः तत्स्वमनस्सस्यापुल्लासावस्तरेविकल्पभूमिकायांस्फुटतज्ञासः सेंद्रियकेनिर्विकल्पकेसप्तशीवेत्तरदद्याप्युदयात्म अविकल्पकबोधावहिर्भूतविमर्शव्यापारस्यपश्चाद्भाविनैवमासि
निश्चयात्मकंविकल्पकमनुव्यवसायशब्दवाच्यंविरुदधंतःकरणमेतावत्क्रियासंवंधादिविकल्पासंपादयति तेचविकल्पास्तथायेकत्वानेकत्वरूपमवलंबते नहिविकल्पस्यप्रतिभासमानम
वस्तुतदितिस्तुकेप्रकाशतेवस्तुत्वमिति नचविकल्पस्यप्रकाशरूपतांप्रकाशेपलाधावसायाधिमानादिनामधेयंव्यापारेतस्मुकं ततोःग्रांहांवास्तमारोप्यतेनेत्यादिवचीवस्तुष्मामत्
तत्रैनइकंभंजितेवायमायसेत्या अनुपपदागायापदिद्रियजानेनप्रकाशानीयंस्वलक्षणंकथंविकल्पःस्पृशेदिति मवेदेवंयदिविकल्पोनामस्वतंत्रोभवेन यावताप्रमाणान्तरेणोव्यापारःप्रमा
णाचक्षुर्भिर्भवतितः स्वसंवेदनरूपस्तदर्शनायमेवतत्तोवीनुभवसंस्कारोयद्विकल्पनव्यापारकालेविप्रकीर्णानुभवात्मकमनुज्जेवास्ते ततःप्रवीनुभवोयावत्स्वलक्षणप्रकाशनात्मातावत्सर्वोनुभ
वत्सामान्यायत्तप्रमारतत्त्वावापारेहिविकल्पस्तदविषयएव यतनपवयुक्तमाचार्यैण तद्वीनुभवसंस्कारः प्रमातात्मरमेवसः यत्पोहनकालेपिसतपर्वीनुभवःस्थितइति तस्मात्प्रमाणयोग्या
स्वकालानेकत्वेयोजनामासपवप्रकोनीयन्नताहृषीः क्रियादिकल्पनापकानेकवस्तुविषयापन्नाशति ... णंकेचीकसत्तचिमामनदवकातेनीनिश्चितम् यद्यपिविकल्पोपिसामान्याद्यवर
भासोवहमानावभासादौ तथापितत्तदसामान्याद्यहिस्फुरेसमानोपरंजकत्वसंबंधिद्योर्द्वेवक्रमिकलक्षणसंतानात्यागे वयकर्षकत्वकरीकारेःवयुवधिमत्परिभूताद्रोसामान्यसंबंधक्रिया
द्व्यादिगतादिपदार्थसपदेशमार्थतः स्फुटणाद्दिमानसविकल्पस्याप्यात्मप्रकानेकरूपाः सामान्यादयः निश्चितस्ययंचसेहतिविकल्पदृष्टिसद्वृत्ताद्भूत्वासंहतिस्यात्वे सन्तत्वंसेवत्वप्रकारः।
दितिहि चंद्रादिवन्नासमना ३ तत्रचायंसविदवतरणकमोपक्रियाशंकेवाचंसवीति स्फारः तत्रापिसंचेषुएववस्त्वलच्यवः तथाहिसमानानांयदेकंभातिनह्यामान्यं देवदत्तस्ययदैतन
साक्रियाच्यवयवानांयदेकंवदेतन्नावदेशतःसोत्रयवी ३ समवधिकृताःयाभिन्नेनतोयायद्युक्तादिनादिरिकु अप्रस्तायंक्रियाश्रमानमस्यहभावेनास्तेविनाभावेवेतिवर्तमानादिःकालः नेः

यात्तत्र्यामर्धानरूपाः

सामान्यादिः

अनेकत्वमीतां-२

अनेकत्वमवादे आश्रयवलादेकीभवतिसतिसंदते
इतिव्यपदेशविलाक्रियायवत्ताः वर्तमानादेनः-१

द्विरूपश्चंद्रे द्विचंद्रः

स्थैर्यक्रिया

अभ्रवद्विरिंद्रियं

देशाभेदेपि नदवत्

तेनविकल्पयि येवेकानेकरूप ठयस्पर्शोःनत्र वस्तुस्पर्शविकल्पः

नीलंजीवितंन प्रतिलभतेस्य यं

द्विचंद्रेनाद्वेयुत्र

कपालघटः प्रकाल

चलनीयादिना

अपरपाया चहे

स्थैर्यसविधि नात्रेण ज्ञानमपेक्ष

पा

ई॰ प्र॰
२५

धिया॰

यावद्धि प्रातिपदिकार्थस्य पृथक्तया निवृत्तिर्भाति तदन्तिकं सर्वः संबंधप्रत्ययो नेति कारककाणामपि संबंधरूपत्वेन केवलं कश्चिदसौ संबंधो व्यपदेशं न लभते यथा स्वामित्वं संबंधो गावस्येक व्यपदेशमर्हति
स्वत्वत्रसामान्यादिव्यवहारः व्यपदेशान्तरस्यापि भेदे तु संबंधवाचोयुक्तिरेव अनयच्च षष्ठी प्रत्ययफलादि प्रमाणपरिमाणोन्मानरूपं तत्रैव तत्रवातन्मदादि संख्या कर्मकादि च यत्र सर्वसंबंधस्येव विशिष्टं
भिन्नं येपि सामान्यादि वस्त्वंतरमसंसक्तं तेपि तत्र समवायसंबंधेन जीवितं तेन समवायस्य संबंधामात्रत्व एवो वा केषांचित् मतमाहुः नो यत्किं समवायाख्यमनुगृह्णाति संबंधपरतिं यदपि च कीर्ति
केनचित् क्रियाश्रुतवेद्येति सापि कालेशोपचारमाश्रयति सोपि क्रियाद्वारेण सर्वभावानां विशेषसंबंधरूपतामीति संबंधप्रतीतेर्बुद्धिविषयालोकयात्रा नटस्थानार्थवद् भेदाभेदात्म संबंधसहसर्वार्थसाधिका लोक
यात्राका निर्वहणस्वेच्छयेति अनन्तरं तन्मयमेव प्रथमं निरूपयितुमाह स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभा भावा एकप्रमातरि अन्योन्यान्वयरूपैकाप्युनः संबंधधीपदम् राजा पुरुष इत्यत्र हि राजस्थो सा स्वामेकपरिसमाप्तो प्रमा
तन्मात्रो यदेकांगाच्छतः नचैकमात्रत्वे यो विगलतापन्नेः अपितु परस्परस्य संश्लेषात्मकं युगपदेव निमज्जनम् उद्देशभेदकोटिद्वयस्योल्लासो स्यान्तत्र मन्तव्यं रूपं स्वावगाहादेव संबंधधीर्घस्यालंबनं भवतो राजः पुरु
रुष इति तथाहि राजा यदा पूर्वं दृष्टो नोऽभिन्नः स्वात्मविश्रान्त्यामात्र पश्यति तदा तृतीयो नरेन्द्रं साक्षेपत्वे भजन्त्कुनाथी भवति पुरुषोप्येवं सर्वे च परत्वेषाय पक एवो भयोश्चिदात्मनि तथावभासनरूपः सर्वप्रतिलब्धसंवि
त्प्रतिष्ठितत्वपत्वाधिकसंविन्निमज्जनादर्नाभासमानपृथग्भवनलक्षणस्वात्मविश्रान्त्यानौतिनत्रैव निर्भासते समाप्तकृदितद्रुपपरमार्थोऽति एवं च परितेकत्रास्तु परस्पररूपश्लेषेणैकतामिति संबंधस्वरू
पम् ४ जातिद्रव्यावभासानां वहिरप्येकरूपता व्यक्त्येकदेशभेदं चापाल्लवं ते विकल्पनाः जातवभासस्यावभासमानरूपाया जातेर्ग्राहिका याः कल्पनास्ताः न केवलं संबन्धवदनेकरूपतावहिश्चानेक
रूपतामालंबंते यावद्धि रपि व्यक्तिभेदलक्षणमनैकं वहिरेव तदनुस्मरणतारूपामेकतामालंबनत्वेनयंति गाव इति हि प्रतिभासे पृथक् तावदेव क्रियोमांति येन च बहुवचनमनुयायि चारूभा मनि वपुर्य
तर्षकशांतिपदिकार्थपरामर्शागमः अयं च नतद्धिरेवस्मार एक एवम्भ्यानिरूपे केवलं वाह्यत्वमविविक्तं परमार्थप्रकाशान्तर्भावे सति नत्र भेदाभेदोऽहमलोचित्रसंवेदनस्य च अनेनतद्व्यपि स्कत्ता
विशेषः कृतप्रतिविधानः अनंतरत्वेकं संबंधहारेण नहब्देवु सर्वत्रैव मवभासमानस्य यविद्या स्वग्राहिका याः कल्पनास्तानकेवलं संबंधवदेतद्धीरूपत्वाप्रकाने कविधया यावद्धिरप्येके
निस्संधिवंधरूपत्वेनभिन्नं चाऽवयवत्वलक्षणैकदेशद्वारेण स्त्रीकुर्वते तदरतिदिनि संधिवंधने कदेशनामाविदनंतरमपश्यमानीति ५ क्रियाविमर्शविषयः कारकाणां समन्वयः सुवस्त्युधिमद्गाख्य यालंवा
दिग्दृष्टौ कारकाणां कर्त्रादिप्रकाराणामाधारान्तं द्रव्याणां योन्योन्यसमन्वयो समाप्त मानमेघानाभिव्यस्तोऽनयी न प्रमात्मक क्रिया विशेषपरामर्शनिमित्तकः नहि प्रमापरामर्शं तर्वर्तिं नं विशुपन्न
त्वनः सामान्यत्वयोग संवेद्यते अननमत्र भावरूपतानि भिन्नतात्रविषयार्थः कर्मकर्तृनाम पियः स्वाम्पये संसंबंधस्यापि क्रियापरामर्शनिमित्तकः द्रव्याणांत्र शक्तीनां व क्रियया सार्के मलान्त्सं वंधस्तीये क्रि
येव भगवती पुनावहिजे भिन्नेसंवेधमाविर्भावयति अस्यादिदं सर्वं परं दृष्टेदृस्येव वहिर्भिन्नतया परामर्शप्रमान योर्भाव योदंतरभेदस्पर्शकं भेदाव मर्शमध्यमभेदविश्रान्तं च यद्रूपमात्मस्यपत्तेनहि गित्तस्य
नेऽत्र हितयोर्मुख्यो प्रव यच विशेषपरामर्शादरहस्संपुटत्वपदत्वद्गणत्वानाहिनिश्चयः संयोगसंपृक्तसंयोगात्मतादिप विषयश्चोपयोगी कानुपरामर्शस्परूपे परादिरूपत्ते जन्मस्थितत्वलोहि विम
र्शसिंहसंसिद्धादिरूपत्वेच पन्नानिवत्सपाची हिंयादो तसंभविनस्य स्फुटस्य स्फुटे भिन्नवेदं स्यामी य संवेदनस्य तिमाणादिस्यागक्रियानस्य सकलविशेषस्य चोदनादेः परामर्श अपशुध्यते एवं संख्यापरिमा
णपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंबंधरूपत्वे वाच्या सर्वं धीयसंदेपः यत्र पदार्थाभासस्यात्मविश्रान्तास्ते क्रमशः पुनरस्याभासांतरपरामर्शविश्रान्तिस्तावत् तथास्तत्रैव निवाज्ञसंबंधरूपत्वे वक्रि
यापाक्रिये जेभामखी पूर्वापरकल्पनस्य स्थानवस्थेव नस्युज्यते संबंधस्यापि विना पूर्वसंबंधावभासे हानिः कश्चिद्दोषः मूल्येरतिः पुत्रेनः ६ एवं सकललोकयात्रानुयायिनकल्पानन्त्यसंबंधवंधुरीभा
वे भावेक्रियाशक्तिविजृंभात्मकमभिधायतस्य सैवीय योगे पूर्वं संसर्गिनीनिरूपयितुमाह एवमेवार्थसिद्धिः स्यात्मातृरर्थक्रियार्थिनः भेदाभेदवतार्थेन नेन तन्निशीदृशी इत्याभावानां न सत्तासंबंधः
सत्त्वमव्यापकत्वाद नवस्थादोषाद्यर्थादिदोषात् नार्थक्रियावस्तुत्वैन तन्नत्वाद् विज्ञेयं सर्वसाधनसाधनशारीरनात् उक्तं हि अर्थक्रियापि सहजा नार्थानामिति ननु कारितास्य च शब्दताद्रूपलंभात्मकात
यच्च लिरेकास्य स्यात्प्रतिपत्तिस्वसंतोषप्रमाणनतयान्य नार्थक्रियाकारणयोग्यत्वं तस्य सत्यासत्यमके निश्चयकाले दुर्बधमिति त्वात् सर्वस्य वा स्यात् प्रकाशमानत्वेन रसेगप्रायत्वम् अर्थक्रियाकारितानरप
र्थो ब केचा नवस्थेति प्रकाशमाने वानुसंधानमानयोश्चितविमर्श पद्धाभावस्यत्वम् सा च भेदाभेदव्यवस्थां संबंधादीनामस्तीति शंकमेव सत्यत्वमेषुविषयम् तथापि यदि परो नवभीयादिः तो
कः प्राप्नुयेणार्थक्रियार्थी तत्कारितिसत्यत्वं व्यवहरति तत्किं संबंधादीनामस्तीति तदस्य हृदयमास्थाने यदि न क्रमप्रसिद्धस्य सर्वत्रैव व्यवहारे यत्रापि स्फुरत्संबंधादिपिष्टे तित्रापि भिन्नत संबंधादि
रूपतया भेदाभेदवान्योर्थः तेनैवार्थक्रिया न तस्यात्मविश्रांतेन कोचिदपि केवलात्रितयार्थक्रिया तथाहि स्वत्वेनतत्त्वमाप्नोति तथापि परस्पराशीकृत्य सर्वोर्थ व्यवहारः स्वात्मविश्रान्तो भजते स एवापि
लक्षणेनत्वोन्नत्यतः स एव च यदि प्राप्तानेन स्थितधिते प्रातिभासते यदि च तन्नरेवलक्षितं किमभिलषितेऽप्राप्तवान् अन्यथा नदेव तथापि कश्यप मर्थ्ये न जातत्वात् तस्मादेनदेवं भवति यदि तदेव चात देव
चेतरपि चानस्पिचेति एवं स्वेसाधनेषु वाक्यम् तदुक्तमाचार्येणैव रुगार्थिनाया पि हृत्वानयोत्ते केरुकारिका नुचामगहष्ट मिर्द्हेतो रपीणा हष्टि भोगभः इदं च संदहद्वेषे च विनष्टे मि तिकार्थिना उ
पेकेनचित्सुत्तमितिखादि एवं चाभासानावाभिन्नसंवेद्यमयान्मामानं तत्संवादसंबंधरूपतयानुप्रविष्टमन्यथा न कंच विद्धावहारः इति सकलदेशकालदृशाप्रस्तावपभोगीयद्येवव्यवहारे नसत्यहिंता स्या
स्मात्म तं विद्यु इतिनार्थभांतिरिति क्रिया मितात्मा मितिति वम् ७ स्नात्र १०४ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे भेदाभेदविमर्शनं द्वितीयमाह्निकम् २

१५

भेदाभेदमयेन सर्वं धेनविना नकदाचि। व्यवहारास्मादर्थक्रियेतेऽर्थः = ५ | अनादि मापतिमनतिहलनीयं पत्रदत्तरूपयोर्भेदाभेदमयता संबंधमात्मादि रूपेति = २

एतदनुत्तरतत्त्वात्मस्तितिचिकशक्तिप्रतितानन्दम् अस्तात्ममस्तजगतः प्रमाणमनुतंशिवं वन्दे = १

संबंधोपक्रमं

प्रमाणानि प्रमाचेष्टा स्वबलाक्रमणात्क्रमात् यस्य वृक्ष्यावलोकीति प्रमेयं तं नुमः शिवम् एवं क्रियाशक्तिविस्फारं निरूपणप्रसंगेन संबंधतत्त्वस्य सामान्यादीनां तत्स्वरूपपादितम् अथ तत्संबंधतत्त्वमेवैक
संबंधतत्त्व हानतया ग्रामुख्यात् अत्र चिन्तनीयम् तत्र हि विध मेव परमार्थो नो त्रिविधा परिकीर्तितः कार्यकारणता च तत्र सर्वस्यामानमेयभावादिविचित्रतास्पदस्य नायामन्य सर्वप्रकारचरचनास्प्रमाणावधारणं प्रमाणाधीना वस्तुसिद्धिरिति तत्र
तत्प्रसिद्धेः एवं च प्रकृतं समर्थनीयं वस्तुप्रयोगितया यास्य येन संबंधरूपता व्यवहार विचार्यमाना स्थितिरिति निरूपयितुमिदमेतादृगित्याद्याह्निकमवतारः प्रवर्तते अत्र श्लोकसमुदायेन क्रियाकारकमार
भ्यते तत्र श्लोकद्वयेन प्रमाणतत्त्वलक्षणं तेनैव प्रमेयस्य स्वरूपं निरूपयितुं प्रमात्रा संप्रमाणस्य व्यापारो न तस्य लक्षणात्मकवस्तुकनिष्ठता नियमेति दर्शयितुं श्लोकद्वयेन वस्तुत्वेनाभासस्य वस्थितिदर्श ते॰
भिः श्लोकैरुच्यते तत्र संगतामिपातानस्वरूपं श्लोकेन प्रमेयस्वरूपसिद्धिस्तत्प्रकृतं तमपीश्वरवादमुखेनाह इत्येतैस्त्रिश्लोकेनोपदर्श्यते सर्वेषामर्थः प्रमाताऽनन्य इत्येवमाह प्रविभागस्तत्र दर्शितस्तत्र पे
उपपद्यते प्रमाणमिति ततोऽनन्तरमप्रमेयतापि नास्त्याभिप्रमाणव्यापारसंभवः केवलं व्यवहारमात्रसिद्धिफलं प्रमाणमित्रैतिश्लोकत्रयेणोक्तिमात्रपर्यायः यद्वक्ष्यति क्रिया संबंधादिबुद्धयोऽपि नाभासस्वभावा इतिनदेवनिलनु
प्रमाणमनन्यसहस्वरूपं लावस्तु सिद्धमतद्ध इति इत्येतावताह्निकेनैवं यद्धमाणावतिष्ठते तत्प्रमाणानसीपिनाभासोऽभिनवोदयः सोऽनन्यथा विमर्शान्त्यादेशकालापमेदिति एकाभिधानविषयेऽभिनिर्वत्त्या
थिता यस्य वा सामर्थ्या हस्तेन नीलं सुखोऽदिकं वस्तु नियतनि यतावकाशमर्यादानातिवर्तते इत्युमितिस्वरूपेण एतदाह इतिनिविशेषणानन्तनिखिलात्मकस्त्रीत्वा इति संलग्नो योगेन तल्लोके प्रमाणमिति
निश्चितनये तच्च विवेचकेन विचार्यम इदं वस्तुनस्वरूपं स्वात्मवशेनैव नतावदवतिष्ठते जडत्वात् ममनीलप्रकाशनेनैवास्य वेतितदाकृष्यमवभासः तस्मादन्यवशेनावतिष्ठते अन्योऽपि चेज्जडस्तदन्यो भावस्य ह्लता
दानम् तस्मादन्योऽसौ संविदात्मा सोऽपि यदि श्रद्धो निर्विशेषोऽनर्हि नीलस्येव वस्त्वस्थाने तुर्यवेत्पीतादावपि नस्य तथात्वान्न तस्सोऽनीलोपरक्तो नीलो नु तो नीलप्रकाशस्वभावः स्यात् स नीलस्य वस्थापकः तत
प्रकाशस्वभावत्वे वस्तुन ह्यवस्थापकता स च नीलस्य प्रकाशोऽयं इति हिक्रमस्य नमीनस्य पिस्यात् प्रकाशात्मकचित्रतया तदात्मा विशेषान् तेन अतिरिक्तीकृतस्य नीलस्य प्रकाशः नीलेवस्थलतोऽयमिति
क्रोधासु योग्यपदि सोपाभासो मरुतः प्रकाशाद्यतिरिक्तेन मरुत्प्रकाशव्यतिरेकेऽस्य तैलोनीलादेर्व्यतिरेकाभावप्रसंगात् मरुत्प्रकाशान्न व्यतिरेके किं चिदपि सह तेइतिनेतमत्र प्रकाशे न संकोच वस्तुव
मान्य इति निर्भासनीयः संविदेव तत्ताना चाप्येनुप्रसंकोचत्व यथा तेन ते यद्धसो प्रसा गत्सत्वाने संकोचावभासपवगमायी यप्रमाता स्थानन्तरं अनपेकपानभिरूपात्प्रमातृप्रमाणप्रमेयात्मनाम् परमार्थमसन्तप
प्रयी प्रमाणे देशः प्राप्यमयसीकारात्मकसंकोचपरिग्रहसंक्रान्त्याऽनात्या यामा नस्यान्तःकालानन्वित संवेदनरूपात्तत्प्रमाणमिमत आभासो यावत्स मेयोऽस्तु वेलास्वभावस्यावस्यमेयस्य देशकालाकाराभास
सभेदवसात् सोऽपिनेयेव तत्तोऽत इत्याभ्यामाभासस्वरूपस्थैर्यमुपेयाः न ह्यक्रमभिनवोदय इति अभिनवः इत्येवास्य परिम्लानमपि नकले किमन्नेनलनवोदयः इत्युक्तं भवति सोऽपि यदि तथाभूतो मायाप्रमातृत्वेन
भवेत् ततो मम नीलाभासो यस्य तस्यैव पीताभासो ममेति न स्यात् अस्ति चेदस्तसंवेदनयस्तेद्वाकाशप्रमात्विमिपैव स्वते नाभासमानो यस्याभासोऽनवद्यप्रमेयोऽस्त्यात्मैवनवोदयः स प्रमाणम् यत्
प्रमाविषयकासो प्रमाफलस्य भावे निचेत् स्यात् स एव बोधरूपस्याभासोऽमितिः प्रमाणफलमिति संबंधः तत्वेवपर्याय तत्स्वरूपं भवेन्नतु फलस्वरूपं स्यात् वा ह्योन्मुखेनयाप्रकाशरूपया तेन तस्य माण घा
तत्रैव चान्तर्मुखोऽन्यां विमर्शरूपतामापुपपादितानन्यभावेन बोधनविषयदशासंक्रान्तिनेन स एव बोधः फलम् तथाहि यः प्राक् स एव हि जयी इति कश्चित्स्मरति विजयत इति विवेकवतामेतत्फलभावेन
अवस्थाप्येनैनेयुक्तं सूत्र इत्येतत्तसमविजयी स्वबलं यत्तोऽनीलप्रकाशात्मनोनीलमिति मितिपरामर्शरस्यैकरूपत्वे विदेतफलभावो यथोक्तं नहृण्यानस्याव स्थानादिति किं च व्यापाररूपमेव फलं यामायासापा
प्रियमाणे सत्यापार्यमाणो हायन् तन्नाकारस्य सिद्धरस्य भेदः प्रमाणस्य फलयोर्विमर्शाचलेन च यतः प्रमाणे विमर्शप्रशक्तिः शक्तिः स्यादाभासान्तरेदेशकालादिरूपैरन्वयैकवेवाभ्युस मानेप्रवर्तनेह
इत्युक्तिलोऽभिनव इति ततो देशकालाभासयोः स्वलक्षणत्वार्थमप्रवणायोरनाभिश्रणसामान्याभासानो आभासे प्रमाणं प्रवर्तते अयमित्यपि स्वभावास्तआभासान्तरानाभित्त्वेऽवस्थितो आ समाने इत्युक्ते
श्रीमदाचार्यपादैरेव नियते त्यय मित्येव परामर्शः प्रत्यक्षितेन सर्वभावगतेरनाकारान्वेने तज्जायते इति ततपवाभासमात्रवत्स्वलक्षणेन तद्ध्याभासमानाधिकरणाभासरूपमाभासान्तरमेक
मतदेव तत्रैव ऐश्वर्य मेव च प्रमाणं तत्परं मिश्रीकारेणतेषामाभासेष्वनुस्यूतिमाप्नोति न प्रमाणमिश्रयेभविप्यति अथावसायस्य समुदक्रान्तयेन प्रादुर्भावितस्यानूनाभासविप्रान्तोऽनवद्येदस्मि
पिपामातं एवहेतावन्याभासनिकुमे वप्रमाणपरार्थं मित्यत्रार्थम् किं मवान्तरेण ननु यदि विमर्शः प्रमाणव्यापारः सतर्हि क्वचिदेवाप्तिमेवम् सर्वेस्मि स्कारयोगाद्धानमनु
भिमतप्रसिद्धार्थक्रियाप्राप्तिपर्यन्तमनुवर्तते यतनुनसलितं इति प्रसिद्धि संततया भवति मध्ये पुनरनुगत लन्देहादेन तार्हिसोऽतथाविमर्शः नायं विमर्शः एवं मपि एकेनार्थ तेन वस्वप सर्वमे
वतस्य निर्मलनात् स्वसंविदेव च सूति ली तदेवनेदंरजतमिति इत्यर्थस्यैव विमर्शस्या विमर्शीकरणं संवेद्यते अकृत्ये तहार्यविचारे वस्तुतेवरजतेऽक विमर्शइत्यत्र एवं स्थिते हि चन्द्रे स्थिपायस्मक
तत्फलसंपादनमर्थक्रियासे मतमवेस्तु दर्शनायत्रिकीर्षितितावदयमेपदासमेकादिविवशः पराजनवेचनाकलीनेनमस्य स्त्वमाने प्रायोहिचेद्धोयमिति परामर्शः एवं संवेदनादेवाभिमन्यते न
नेवंयत्रार्थक्रियां नान्विततेनैकत्वं बाधाबाधव्यवहारः मा भूत् किं नस्तु इतिमस्य एतत्पाठीनं सर्वप्रमाणमवर किं तर्हि कं चन संशयनमपवार्थपदापिकान् अर्थित्वात्स्मात् पित्रा क्रमाशे
सविपाकभोजने निषिद्धेतसंभाविताद्यप्रमावाचेयचिर्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात् तदर्थितातिशयः प्रवृत्तौतावन्निबंधनम् लोकस्य प्रवृत्तेः क्व चना नु न लिप्रमितिकं प्रमाणानां प्रतिपद्यते कचित्स्पष्ट
मवक्तिपर्येयमिति एवमाजन्मयतोनेनाभ्यस्तस्य सर्वजन्मप्राप्तेर्भोविताप्रमाणप्रमाणाविभागस्ततोऽमतिस्यादि वनत्स्वरूपमापान्नमात्रपदविलसतामीहते अहित हितस्य परमार्थतो वेलक्षण्यं कार

ण भेदादिरूढं तत्स्य यदंशेनिपरिमितं सत्यामपि मन्यते तत एवार्थितामता प्रहेला यत्र तत्रमस्थेर्यते नहि विसंवादा हि भीरुनिम्न्ति तस्मामाण्या ह्येधाद ह ह्येह ह्येपि वाप्रवर्त्तमानो न विसंवाद्यनेश्रुतिसप्रे ताप्यर्थका रीम

एपत्ते नेत्नलौकिकं प्रमाण स्वरूपमनु दितं सा मान्यसंवे पादित्वाने पिमो हादप्रामा ण्य शंकां प्रमाधितुम् अनपवर्विभाग विशेषलक्षणपरीतादिसिरित्ना या सितो लोकः यद्यद वाधि तस्थैर्य मूलप्रामाण्य

वृत्तिकं विमर्शफलं विधत्ते तत्र होधरूपं वोधा विषप्रमातृस्वरूपविश्रान्तं प्रमाणमिति न चेन्द्रियकेवोधे स्वतो हि संवेदने यो [illegible] विवादमेव प्रत्युत यो वप्रमेयरूपे आभासे सतां हि र्यातेः प्रत्युमा

न जातु प्रतीति [illegible] कार्य स्यात्त्वभाव [illegible] प्रतिपत्तिः वस्तुन स्तथात्वेन साकं कार्यकारणभावनियमः सामानाधिकरण्य नियम [illegible] नियत [illegible] जीवन एवावधार्यो भवति नाम

या ते च या वति नियति [illegible] तिदेशे काले वा तु मा ने प्रमाण म् आगम [illegible] यत्र माविप [illegible] चित्त आ [illegible] वाप्यपारः प्रमातादे रपि जीवितकल्पत्वेन

[illegible] तत्त्वेव यथा ने तद्विषं मां मारयति गरुड एवाहमिति तत्र [illegible] विमर्शे यानुकूल्यं यो भजते [illegible] प्रमाणं यथा वेदसिद्धान्तादिः [illegible] पिवावौषा

[illegible]

हि तस्माद् अर्थक्रियाकारित्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाभासमेव नियतं सदाभासेन हि इङ्गपरिहारमात्रस्य संपादनात् तत्राभासान्तरस्य यावत्तासां स्वाभासेनार्थक्रियायां साधकायां पात्राभासस्यैव नतदाभा-
सान्तरीयकत्वेनाभासान्तरस्यापि यतस्माद्वेत्त्वात् एवं येनैव मूर्त्तेनार्थी विनार्थं तेन तेनाभासमात्रेणैव नत्वेव प्रतिभासनाद्विमर्शनादर्थक्रियाकारणत्वमिति सिद्धमेवं प्रसिद्धं तत्प्रसिद्ध्या प्रसिद्धता
द्याद्येनैकोपपत्त्यो ग्रन्थकारेणात्रैवं निरूपितो दीर्घत्वेनेत्यस्मिन्न सूत्रे इति ५ नन्वेवं प्रत्याभासमेव वस्तुत्वे एको घटात्मा न वस्तु स्यादित्याशङ्क्याह ५ नन्वेवं प्रत्याभासमेव वस्तुत्वे एको घटात्मा न वस्तु स्या-
दित्याशङ्क्याह आभासभेदाद्वस्तूनां नियतार्थक्रिया पुनः सामानाधिकरण्येन प्रतिभासादभेदेऽपि हि तावत् आभासानां मिश्रणं यद्रूपं तत्रावशिष्टं कश्चिदाभासः प्रधानत्वेनान्याभासानां विश्रान्तिपदी कर्तव्यस्तेन
घटस्यामानसामानाधिकरण्येन सहृदयस्येव यांसं वदन्ति सामानाधिकरण्यं तेनोपलक्षितो यः प्रतिभासः सोऽर्थः स्मृतेः प्रकाशात्मनः कस्य कस्यचिदाभासान्तरामर्शः तस्य सर्वस्यैकाभासविश्रान्तत्वान्नियमात् न-
स्यान्न सामानाधिकरण्याभासमनुप्राणयति वा सामान्याकार्यपरामर्शो यो विमर्शः इदानीमेव घटोऽस्मीत्येवं रूपः ततो हेतोर्यः स एव हि तत्रैकस्य तदानामाभासान्तरस्वरूपमेदस्पृक्तः तेनैकाममात्रविशिष्टाभासेषु
हि तत्स्वरूपमर्थक्रियाभासविमर्शमेदेषु तत्स्वाभियता एकेकमात्रस्याभासप्रतिभासशताभासतैव विमर्शो व्याप्तिश्रोत्रं तत्रः पुनः शब्दो विशेषद्योतकः काकादिवदुभयत्र योज्यः वक्तव्यतेनैकोऽपि स्व-
प्रमेदापरिहारः तः नत्वेव काचाभासपर्यन्तं स तत्पदार्थोऽयदाभासानां नद्धास्मानरूपमनुपदे जकत्वे न पारमार्थिकं सामान्यरूपत्वं तदाभासस्य नतु स्वस्वतन्त्रपरामर्शो यो यत्तामात्रेण सामान्यरूप-
ता न वस्तुतो द्रव्यादयो विसर्गः पदार्थः परस्वतन्त्राभासाः एवमेको घटात्मेत्यपि समस्तमेव आभासविमर्शार्थक्रियावत्वेन तथा व्यवस्थापनादिति ६ नन्वेकैकेनैवार्थक्रिया न तत्राऽपि तदाभाससमुदायात्
र्थक्रियासमुदायः आभासानां मिश्रमपि पद्ये कामं र्थक्रियाकर्त्री मिश्रीभवन्तीत्यतः कस्ते वामियमावधिरिति चोद्यमपवदति एषामन्दीपप्रकाशानां सतां सामान्येनाऽपि विरुद्धावभासानामेक का
कार्यान्वयेऽकार्यः एषामन्योन्यं योगः प्रतीयमानभासहस्त्वा तमात्रव लोकनसामर्थ्याधानलक्षणां यामर्थक्रियां नकुर्वन्ति सत्सु तामेवैके भवनाभ्यन्तरं संसृष्टेनामानो विदधते नतमर्थक्रियां तां समुदा-
यात्ति स्वगत्प्रतिमानि चक्षुरादीनि वक्तुं तत्र तरंगातरं भाति क्रियाकारीति तद्धृदयः का च नो लोकितस्य नो यथाविलिंगशिरस्समाजे नो चित्तसलिलाहरणार्थक्रियो चितो हेम्नाऽनुपदनी प्रतीति
लक्षणार्थक्रियाकारीति सिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वं ये सु तत्राभासानां मिश्रणकालामीति तत्र मुद्राविषये घटपटाभासो मिश्रीभवति नहि रूपाभासो मातृताभासेन मिश्रीभवति विरोधात
विरोधः तो विति यतस्तत्स्यापितः दृश्यत्वे हि प्रकाशनानां संघियदे कुम्भाकारैकतया च घटैकवस्त्वेकको यथा पाषाणपीतत्वयोः विरुद्धायोगभासावहस्तोऽहि नकाचनार्थस्तेषां संघियदे के सल
वलं नत्वकार्यस्य पापीतिनिबन्धः एकव्यापियाप्रतिभासो विमर्शो र्थक्रियाचेतिस्थीकृत्य ७ नन्वेवं प्रत्याभासं प्रमाणत्वविश्रान्तत्वादाभासैः सिद्धानेव प्रमाणं प्रसज्ञानेच प्रमाभासमात्रं कार्यकारणं
भावाभासेऽपि तादृशात्रेतत्स्वधर्माभासोऽपि यत्र भासं प्रतिबद्धेदित्याहेद्विकृतत्वोपपन्नं प्रसंगात् नित्यकांक्षापो हि तमाह तत्र विशिष्टेव वस्त्वादेः कार्यकारणतामन्ता नन्वेवं स्थितत्वाप्रमाणतादेक
तामतः तत्र नित्यमाभासप्रमाणं विश्रान्तनीत्यमिश्रप्रतिकश्चिद्भेदः न पादिपृथिविशिष्टो घटविशेषाभासो देशकालाभासप्रसंगत्वे वाभासे संकीर्णत्वेन सामान्यमात्ररूपत्वात्तत्स्वापि स पदाभासो यावद्
धिनाभासैर विना स्तोभगवत्यानियतिप्रमात्रानियमितस्तावनोवभासात्वीकृते प्रमाणत्वं तो निश्चयपदवीमवतरति न यावद्वस्त्वाभासैर्धनकार्यत्वाभासेन धूमकारणताभासेनोस्मत्स्वभावतात्
भासेन चत्वाभाविकान्यभिचारितसास्वार्थः प्रतीयमानो विश्वत्रैव सर्वदैव च न यथा प्रतीतो भवत्येकत्वात्तस्याऽस्वाभाविको विधः स भावः पुरुषकृतसमयादिरूपत्वे त्री तद्यथा अग्निशब्दवाच्यत्वं देहस्य प्रति-
पत्तिकाले नम्भिवेत्वमादिष्टेपाकसमयत्वादेव निश्चीयते नत्वदृष्टमात्रतः कृत्रिमेण तत्रेत्याह तदेताभासान्तरं नान्तरीयकत्वया सोऽवस्थाभासः सोविहितः सर्वदेशकालगतत्वस्थैर्यं संविहितं रतिनत्रकिंचि
माणमतरणतस्तत्स्य यथैककृत्यसमयेनविधुज्यमानस्य शब्दत्वादौ यंस्वलक्षणस्वरूकारस्याभासस्यानेन नियतस्यापि कैवसवंत्रप्रमाणमिति विश्वनयति एतदुक्तं भवति यत्किंचित्कृत्रिममितरद्वा भा-
वाभासस्याभासान्तरेणानाभी युक्तं प्रतिभातितत्र नियतस्यात्किमात्रमेव परं विश्रम्भनेनास्तियतिरेवदर्शावरत्तितकालमिश्रन्नकार्यत्वधूमकारणत्वे उस्मत्स्वभावत्वेचावभासमानेऽनन्तिविरकालेन
वस्त्वादिशाद्वाच्यत्वाभासादौ विशेषः नतस्य नियतनशत्रसुप्रजीवनेनधूमाभासोऽधर्माभासोऽव्यभिचारीतिकश्चिद्धि संवेः कार्यत्वाकारणत्वा उस्मत्वावनस्वभावस्यार्थत्वात् तत्त्वं हुताशिवेयता आहि
यद्रूणरुधरसस्यूनत्वा ऊर्ध्वहिंकसायो ति नाजलविशेषो धिताचेत्येवम्नायमाभस्वभावोऽवस्थादेः सस्यकस्याहेवप्रमाणत्वमन्ततः सविहितरतियावत् सर्वेच्छेदरतिकालेऽयस्य न येन ग्रन्थेरहितेति
यत्र तीयपादयोः सामर्थ्यपदेशो वः एवमभाव स्वयं पदार्थो यो न वस्तुतामपेतानेव तीतः कृतकत्वाकृतकत्वाभावर्गभेदस्सविनम ८ एवमभाव स्वभाव व्यवस्थापनं प्रत्याभासं विश्रान्तेनैकेनैव प्रमा-
तोऽनेकिय तेऽनेषाम्वाभासानां यथोचितं घटस्यान्यनान्तरीयकत्वेनेदृकेन संवेदनरूपेण नदनेकप्रमितानाभासविषयस्वरूपप्रकृत्या संवेदनकलापानुप्राणकात्मर्जस्वरूपेण निश्चीयते नत्वेकाभाससमात्रे
तु संधानरूपप्रमाणं अनुसंधीयमानेषु तावत्भाषेषु गृहीतग्राहित्वादप्रमाणं तत्र तत्प्रत्येकं प्राप्यमेवस्वभावभावस्वभावव्यवस्थापनात्मकमानसप्रत्यस्तिरिक्तकायप्रदृप्यपयोगस्तु यथाप्रमाणविष
यस्य प्रकारस्य दर्शयितुमाह सा तदेशादिकाप्यतां तत्र भिन्नेस्वलक्षणे तात्कालिकीप्रवृत्तिस्यादर्थिनः तादृशानावदर्थक्रियास्वलक्षणतः स्थानस्तथैव देशकालाभासयोजनस्यैवान्तरेण तस्मि तत्रापि च वि-
शेषघटरूपतापि परामर्शविनानकिंचित् परामर्शद्वारेण तु प्रमाणानि विश्रान्तमीप्रमातुः संवेदने करूपस्य देशकालान्तरयोगे भेदात्मकस्तेनैव विशेषरूपतामिति सर्वत्राद्वैतं परमार्थतः तथापि स्वस्याभि
प्रायानुरूपतामाभातित्वात्परमेश्वरस्यानेऽत्रमेव निमित्तं यत्तत्काया यात्रा क्रियासु यातं तत्र विशेषसामान्यार्थक्रियाविशेषेण योऽर्थी तस्य यावत्तलक्षणोन सिद्धिविशेषरूपेऽर्थे तत्कालाभाविनी का यत्नः कायप्रवृत्तिस्सा
देशो व्याहित्युद्धरणकाले स्वरूपान्तरे स्वरूपानुसंधानं यदेव प्रथमं दीनतास्तित्वरूपेण प्रमाणानि तेषां भिन्नभेदे निमित्तैरसतिभवति नाम्यथानेकेकतः प्रमाणत्वं सामग्रहितिविदनुप्रमाणसमस्तादेव समस्तनाव

तत्र भावस्वभावव्यवस्थापना काले तदेपि भाविनी = २

विरोधः
घटो नीलो नामक
वल्ल = मह ...ला
वच्यदिरूप = १७
तेनस्वलक्षणमना
मेनानेनकार्या = १९
पदेः
कार्यताकारणता
स्वतावाभासवर्ग
स्या हृत्रिम तत्र
द्वेदोऽर्थताभास
स्याचाकृत्रिमतय
कृत्रिमेतोतिसम
चारित्वेद्वेदि
तत्र इत्तदेतेति
कार्यकारणतोक्षा
नाम्याम् = १२

=२ आभासयोजनया विशेषणतया सम्बन्धमपी स्पर्शः तेषामेव परस्पराना पारम्पर्यिकरूपाभिप्रायेण =२
=५ न केवलं प्रत्यक्षतयार्यं प्रत्यक्षानुमानतोऽपि यावद् अनुमानतोऽपि याश्च हि नित्याः कालिकी सा पित्र्यमाणसमूहादेव न च प्रत्यक्षतयाहि प्रत्यक्षमभिग्राह्यमनुमानं चोत्त प्रदर्शितं प्रत्यक्षानुमानवचनमित्यतः प्रमाणसमूहादेकान्नष्टव्यत्वसंवेदननिष्ठता प्रवृत्तिरिति =५
सोऽनुतस्य सर्वस्यत लिकतान्=

३-प्र
२७
17

परस्य नोपपन्ना अस्माकं त्वेकस्य संवेदनविश्रान्तिमयी सा युज्यते इत्युक्तं प्राक् न चेदं तत्कृतं तत्र इयमेव चेत्सा प्रमाणानां योजना योजिका च युक्तिरित्युच्यते धूमाग्न्यादिवृत्तिवत् एवं प्रत्यक्षस्मृत्यादे
प्रवृत्तिरिति नियामकं देशकालादिकं यथा धूमादेः देशाभासायोजनया प्रमाणतः प्रमानतः अभिन्नत्वस्य लक्षणं न चेत् निवासे गतिः देशान्तरे च प्रतीतौ इत्युक्तौ भासान्तरेऽपि चेत्स्वलक्षणे निमित्तेऽसति प्र
वृत्तिरिति वा योजना अत्रापि प्रमेयवत् अनुभवनिरूपणदिशा तदनुयायित्वेनाभिधीयमानः प्रमाणसमूहो निमित्तत्वेनोक्तो भवति ॥ न तु किं प्रत्यक्षमेव प्रवृत्तौ प्रमाणसमूहरूपयोगी नेत्याह अपि तु प्रमा
ततः न केवलं प्रमाणतः प्रवृत्तिर्देशादिका यावता रसभेदरूपप्रमाणसमूहात् भिन्नाया वृद्धेः प्रमाणतोऽपि नैव वस्तु आभासमात्रेऽपि आभासमात्रे प्रमाणाभासाव्यभिचारित्वे पर्यवसानाभासे च यानि प्रत्यक्षान्त
रालिकानि सहीतानि हि के योगव्यवच्छेदः भिन्नत्वेऽपि तत्र गवानुमानानुमाणे नैसर्गिकत्वादेवार्थिनस्तान् कालिकी प्रवृत्तिरिति संबन्धः एवं विमर्शबलादेव भेदाभेदावगमस्य तदेव हि परमे
श्वरस्य संवेदनात्मनः शिवनाथस्य स्वात्मन्यप्रत्यक्षिकत्वेऽपि न त्वनन्यप्रत्यये इति तत्कालस्वाच्छन्द्यापरिभेदः स्तनिडभ्युपपद्यते न त्वन्यथा कथंचिदित्ति निर्वाह्यते इति केनचित् पर्यायेण नोपरोधात् स्वच्छ
तात्मना बाह्यान्तरतया दोषजिज्ञासानन्यथाविधा भिन्नावभासच्छायानामपि युक्त्यावभासनतः एकत्वं अविमर्शनत्वादेकत्वमविकारित्वम् प्रतिभासमात्रेणापि व्यवस्थया कर्तृतः कथं हि तद्रूपोऽवस्तुनो
स्तः भेदः प्रतिभासस्य सकलस्य सकलात्मनाऽऽत्मनाऽऽदिनयायम एकत्वविदपि वेदन् ननु विमर्शोऽपि स्वात्माभासं तथैव भिन्नतासत्यम् तथापि न परैर्यो विमर्शः सर्ववस्तुपदार्थे एकप्रमावमर्शरूपः तेन सर्वाभासपेक्षया
प्रातिस्विकत्वेनासमं मानत्वानवस्थानं यस्य प्रत्युत्थापवभासस्य पकरूपभावाभासस्य कस्यचन मर्शः न तु चितोऽपि स्वस्यैकावभासमुख्याभासविमर्शयोरन्यो न्यमपि विचारणात तस्मान्मुख्यावभासादे
कत्वमप्रतिरूपमास्ते यदेवान्तभिर्तितदेव हेतुमित्यत्र प्रत्यक्षपरोक्षनानारूपेण नानास्वभावे न भिन्नाश्रुवभासच्छाया अमुख्योऽवभासो येषां तेषामेकत्वं मुख्यावभासकप्रत्यवमर्शानुपाति तादृशी संगा
तिः बाह्यान्तरतया भिन्नावभासानामेकरूपया घटे वहेद्दानदेवान्तरे सालिकामीति अजकालनाडीकालोकालीनां दोषे भिन्नावभासानामेकं यदेव कस्यचिद् प्रत्यक्षे वनीवेदे हृदेतदेव वस्तु घटो भिन्नो हि ते
पश्यामीति अन्येन वा विप्रकारेणेह या पास्वादिना एकपार्श्वसंमृष्टतादिना वा येषामवभासच्छाया भिन्नानेषामपि मुख्यो प्रत्यवमर्शानुवर्त्यवभासस्वरूपवलादेकमेवेति स्थितम् १९ ननु हन्ताहन्त
दावस्तु सत्यवर्गार्थः प्रमाण भव भिन्ना क्रियायोग्यत्वे योगमाने बाह्यान्तरत्वादेकप्रमाणस्यार्थक्रियायोग्यमात्रमात्रावसिना यामनुपपत्तिकार्यादिति श्री लिङ्कमाह मूर्च्छक्रियापि सह जानार्थो नामीव्य
तु या नियमसाहित्येन स्थानाक्रियात्मनाभवेत् इदं कार्यकारणतोऽस्य मूलं स्वरूपमिवार्थक्रियापि यामव्यवच्छेदेनासाह जोऽपि स्वरूपश्लानानभवभिन्न कारिणि हि यस्मात् सैव रूढ्या नियत
ते त्वं भवेन्नेच यतोऽनेषां स्वरूपेतेन न स्वाश्रुकारत्वाद्ध तोऽवभासस्य तत्तनामाकंनीये स्वरूपभेदादि संभाव्येतान्यत न च स्वरूपमर्थक्रियाकारित्वमिति मुक्तं च यत्नेनावकाशः सत्यं च प्रत्यवमर्श
बलादेकमेव वा सामान्यसाववयी ति १२ ननु विमर्शवलादेव यदि वस्तूनां भेदाभेदव्यवस्था तर्हि द्वानी विजगति निरत्नान्तिसंकथा अशुक्तिकायामपि सत्याभासत्वेन तेवापतति इदं रजतमिति विमर्श
मानवान् तन्त्रश्रान्तिसंभावेव नानुपपत्तिः किमर्थमुक्तं मितिर्येवलक्ष्यबाधितेति व्यभिचाराभावे सुवाधिते तस्य विशेषणस्याव्यवच्छेदे न लभ्यते इत्याशङ्कां निरस्यति रजतेनैक विमर्शोऽप्युक्तो नर
नास्ति स्थितिः उपाधिरेषा सद्रूपाहितं वेदयितुं योग्यता इदं रजतमित्येरसर्वप्रमातृसाधारण्यात्मिकायां योग्यता मितिः इदमर्थे रजताद्योभेदो नरमेऽनुगाहे ह्याभासविमर्शवलादनुनाव किंचि
ज्जियत्वम् किञ्चित्कालं यथा भविष्यति विमर्शेन इदं रजतं न वस्तुस्थितिप्रमातृनारायणमभिमत कार्यकारितेन हि मर्शनीयं यतः नास्त्येव विमर्शकालसमन्वितमेव रूपं नालिम्नमन्वेव विमर्शकाले नेवावस्थाप
भावे चेतेन मर्शनीयेन तत्रैव कालिने इदं रजतं नमस्ति निपुरः परामर्शः तत एव न परामर्शमित्यायान् अनुदायामपि वेदानीमेवेदं नेति विमर्शः ततो यावन्मूलेन रूपेण प्रत्यात व्यविमर्शपर्यन्तं तावत्प्रत्यो
नीति प्रत्यक्षोऽपि त्रपातो व्यो निरेव भ्रान्तिनन्दनमि हिपयीतान्निर्वाच्यादिव्यातको युत्त्वात् न तु सत्यरूपज्ञानम् प्रमाणोऽस्य व्यो त्रिः तत्र हि किम इदमतस्सर्वभ्रान्तिरित्याह न हि हा इति
मीलनमायुष्यतः मायापदमिति सर्वभ्रान्तिः तत्रापि न स्वप्ने स्वरूपं गुडस्फोटस्वापरेभ्योऽन्तीति स्वरूपाते अतस्तत्र चितम्या विविमर्शस्तास्थैर्यान अन्यत्वप्रत्यभिज्ञा ह्याभासेऽनकानुन भ्रान्तिः मूलतोऽ
तो विमर्शोऽवहन्निर्मलतने विमर्शोऽयं कालादेवारभ्य बाधकेन किंचन उति तत्रैव भ्रान्तिमाह इति सिद्धम् रजतस्य शुक्तिकया सह यद्येको विमर्शस्तथापि चक्रोऽरजतस्य तेनज्ञानेन यादृशाभिमितिः
इदं रजतमिति सान्तरं य तत्पाधिरूपायोदयेऽ इदं रजतमिति जनतायामात्मनोपरंजयनःशुक्तिदेशाल सप्राप्ता वादा सामान्यविमर्शानानतरुपाभासन्ने संवेदनम् बहिराभासनविषयः तस्याभावा कारणान
ननु भवतेवैश्विकारणेन हि चन्द्रमानेन हि चन्द्रा विम्बाभासे शुक्तिकयेव मेलनं न केनचित्साक माभासते यत्र वापः स्यात् एकभासांशो वनवाधनमुक्तं भवत्येव कथं तदाह मेलनेन केनचित्सहेतिय
वहि सत्ति स्ता लहन्त्येन नियतदेशकालतया कथमाभासत्वदेशकालाभ्यां सह तत्राप्यसिमेलनाभासः यदि मर्शो नु विहृत्तत्त्वनिरूप्यते हि त्वाभासवन्द्राभासयोरपि मेलनाभासे विमर्शो
देहेति व्यावहं नेवाचम् तदेतदाह हि रूपे चन्द्रेऽपि न केवलं रजतपदं न भवति देशविशेषः कश्चित् आयाचेति हि चन्द्रावरुद्धो यानवमस्पृहस्यन तथेति वायुकेनोऽमलिनस्वाच्चविमर्शो रुद्धो देशस्सन्=
युहतिकः क्रियत इति एवमाभासासंमेलने चनियमानुप्रातिनमित्यनावदेवमेव यमू एतानो वागमेतत्र्यानिवृद्धेते वस्तु तत्प्रमेयमिति पर्यायः तथाचकाचित्प्राभासइति पृथिवी लोहि
ताभास इति रूपं तेजश्च मेलनाभासो रजः शुक्तकार्थो भिन्नस्थितिः शब्दः पर्याय सर्वे वेषान्तनियतिरूपः नियतिर्हि नियमः स चाऽभावमालो भाव स्फुरणमेवच पृथिव्याभासस्य विचित्र
तया च कासत्स्वरूपं दधदकारतो भेदाभासश्च माया तत्र हि सत्यप्रकाशाभासस्पर्शिवन्तत्व मिथ्यात्वानावद्येभविष्यत्तेन सर्वथाना वदन्त्प्रमेये भगवत एव भेदनेन चाभेदनेन चस्वा
तंत्र्यं तदनन्ताभासभेदाभेदहेतुरेव च परमार्थिक यद्विविप्रवेशोऽनुपायः समवलवनीयः न तु व्यवहारोऽप्यपरमेश्वरस्वरूपानुप्रवेशाविरोधी तिप्रतिपादितम् १३ एतदेवा

यथा चमानसे भ्रमेतद्वीन्द्रियकसमनेपि भ्रमेदित्येवनास्तिति ति यतश्चन्द्राकाशतो योनभोदेश ... नाभिन्नभोदेशे हि गीयश्च न्द्रइति =५

=७ अनंतविशेषानित्यद्रव्यवृत्तयो यान्तः परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नित्यद्रव्याणि तेषु हि नियैः यौ ते तथा जगदिनाशारंभे कोटिभूतत्वात् यत्रात्या आत्मानो मुक्तानिर्मनांस्यं ते निःसंसारपर्यंतवर्तित्वात् मुक्तात्मानो इति राजानवत्त्यम एकः =७

सामान्यविशेषः

स्फुरद्रूपस्य सकलप्रमेयसिद्धिः परमेश्वररूपत्वायुक्तेति निरूपयति ग्राह्योः शब्दादिविषयैर्योगजाभावा नामित्यमेकत्र प्रमातर्युपपद्यते स्फुरद्रूपत्वाहृतं चत्वकासंकल्पकत्वेनैव
पुष्पानसत्त्वमुच्यमानमप्रमेयत्वापि बाधकाभावात् सत्त्वनोऽपि यदि बाधकमेवचकत्वस्य त्वात् उद्देश्यत्वभावः पुनरुक्तमुक्तं सद्धिस्तु भासंतेऽपि विशुद्धिलाये विलीयते नन्वेवमत एव मेवाये
द्वयोर्विरोधेऽनुसमर्थमभिमन्यमाने रेकैरविहात्वेनाभिवीचत्व मपरेश्वाभासलग्नतया सां तेन तमभिदधाति सापरस्थावैचित्र्यं संवेदनविज्ञानतद्दृश्यमपि भाति संवेदनस्य स्वा
त्म्यात् सर्वस्वातिरश्चो यो नत्वसंवेदनसिद्धयत्र विदंतविज्ञानमेकतामापाद्यमानं जलज्वलनवत्पविरुद्धं नतत्वाकंभ अतएव यथाभीष्टसंगतत्वेति अतस्य एलेरुपापि रूपोर्वि
ग्रेषाधायिनया विवदितेः शब्दादिभिर्वीदंडादिभिरपि वायोभेदाज्जातिवशात् सा हृष्यन्ते हार्थहृत्का हा यश्चाभेदाभावानामिन्यानिष्ठतनीयाक्रियासंवन्धेनतः प्रवृत्तिनिरूपितः स्वक
त्वप्रमाता रिसकलप्रमाप्रमाणसंयोजनवियोजनादिविचित्रासंख्येकल्पप्रपंचोचितस्वातंत्र्यमगवतिग्रसदीयहृदयैकाकारयिविशिषशब्दपदेऽपि सत्कृपपद्यते नान्यथा विशो
षतोऽन्येव चरमेरकानीति किमनेरर्थे विशेषैः अयंसप्रमातृपंचनदृष्टादिविशिष्टतारंभणकाले पश्चात्तनसेवादितदृष्टकारंभकालेऽपूर्वेसिलितः अयंसमस्तमायः पुरा
स्वर्णसदनेस्वरयो विनमिता मित्यपरिरक्षावानिती यत्रेव योगिसर्वज्ञादीनां सिद्धः परमाणुत्वादि प्रभेदावभासस्वप्नमवोत्तरेण सिद्धेत्यादेर्मतदृषप्रमेयतत्त्वमेकप्रमा
तृविश्रान्त्यादिः एकतायां यतीति १८ नन्वेवं प्रमेयपप्रमाणानन्तरेकत्र प्रमाणनासेन प्रयतनीयं नप्रमेयस्य यत्र प्रथा नेदियत्यः फलवानिति नेदं नदाक्षण्यं प्रतिमसयोपलिप्रमेव
प्रमेयंसारयमाचार्यः नथाहि अजज्ञानाविधेवासिद्धिविधिर्निकरत्विम्यनदृश्यत्वे हानीनानेप्रमाणत्वरूपे परमेश्वरस्वरूपे च निर्वहतां मेवेन्न नहि प्रमाणतदेवन्नत्रेमण
वनिकर्थं क्रमकमितिनदेनस्फुटयितमाह विश्ववैचित्र्यावस्थसमभितिनतोपत्ते विरुद्धाभवसंपर्योपरमार्थसतीश्वरे प्रमातरि प्रमाणतेनु सर्वदा भातविग्रहे किं प्रमाणं नवाभासस्व
प्रमितिर्भाति परिमितप्रमातृसंभेदनवनवाभासः प्रमेयोन्मुखः प्रमाणमिति तत्र प्रकाशावभासप्रकाशमानस्य भावस्वरूपैर्वसिद्धे कः प्रमाणत्वोपयोगः संभावना वा तथाचपर्वसिद्धे प्रमात
रि सर्वतत्त्वप्रकाशेतर्क नविमर्शमयीमनूनसर्वप्रमेयस्य सिद्धिर्विनस्ति प्रमाणप्रमाणाधीना हि सिद्धस्य किं न माधिदिस्त विश्ववैचित्र्यस्य नत्र परमेश्वरे प्रकाशेकात्मनि सतिभातियथा
चित्रभित्ते यदिहिनीतपीता इह केरण्यगेवप तत्स्यापने तदा स्याम क्रियां ने अनुतेऽनयथा नावो स्वाविव योजनाधद्धिर कल्पनाविनाविनास्थविषयमात्रनिष्ठितानि विकल्पाश्रूनतत्सारेण भवेते
स्यवे तेषिचित्र मित्रमिति कथंकारं प्रतिपत्तिः एकत्वत्व निश्चोनुमानादि रहितेत्यमिनस्तेरेवाविभक्तनिश्चो नानाविधिभागजत्वान्नभीरनामिति जुलानी यमिति चित्राववासाप्नुकृतत्वर्दकप्रका

अमिनवाभासा त्मनात्
प्रमाणेन

शभित्तिलग्नत्वेनवैचित्र्यात्मकमेवोपपत्तिरिति भावअवग्रहणप्रकाशाभित्तिरपायिनी स्वप्रकाशानामाह नत्र स्वप्रकाशो किं प्रमाणेन अयोच्यते सर्वमस्यप्रकाशो नभवतिर्दिसप्रव
त्मीति साप्रकाशमात्ररूपतावासय नवास्पनाली भावेन स्फुरणपद्यते नासावेवपरमार्थतः सम्प्रकाशत्वेवसत्त्वात् सत्वैदृशोमद्रूपतायोगात् अयोच्यते ईश्वरतानस्याअप्रमिताप्र
मोत्वाते नदपिन यतो हास्तेऽप्रमातृत्वेनचेत्तां प्रकाशस्वात्मस्वायत्तप्रमः तत्काले वेनर्हि प्रमातृत्वे वेश्वरतानहत्त्वे प्रमातरि सर्वदा भातविग्रहे इति विशेषणेन हृदयवतइति विग्रहे सासारेण स्व
प्रमातृत्वस्वातेत्र प्रकाशरूपतास्वभावस्यनित्योदितत्वाद्भाव प्रवेशनेन यः कालत्वं दहारः सोऽनन्यासीति तुरंतेऽरूपस्य नत्र किं प्रमाणसम्पत्तः प्रयोजनात् प्रमाणकल्पतप्रमाणत्वोपयोगः

नचावस्थप्रत्यादिप्रतिरिक्तं किंचिद्वदि व्यति=

ति तत्र चकिंप्रमाणेन किंचिदुपपन्नातस्माद्सार्थः यतः प्रमाणेनामानेनवाभासरूपप्रमातरि प्रमितिनिःसत्त्वात्विश्वोत्तिविदधत्प्रमाणं भवति प्रमाणतावादि लिङ्गाभासस्य चैतप्रमि
तीः स्वात्मनि नर्गत्वरूपेण भजति नत्वेति न कथं प्रमातिनेवसर्वभासतत्त्वमितिविश्वक्रुतविश्वामन्तु तस्माद्धे प्रमाणस्वर्य एकस्यात्र यदवप्रमातरि प्रमाणस्याख्यानाम् नत्रापि च वे यो यदि नामन
तकथंचित्सविद्रशे नत्रापि विषयोत्यत्वे नतस्थसंकुचितत्वादमिनवाभासेसंकोचविहीनसंस्थप्रमातृत्वनलेपत्यास्थमसंवेदने प्रमाणं सो गतेनापिमूमेद ज्ञानमितिकल्पितप्र
मातृत्वमेव तद्दूपेतं न तत्परमार्थप्रमातरि प्रमाणेन किंचित् क्रियमेव यत्प्रमेयीकृतसीतिसर्वीयात्मनि तज्जन्मे कथं प्रमेयीकरणं स्वतन्त्रमहेश्वरः १९ नन्वेवं यदि भगवति प्रमाणमप
नुपयोग्यनुपपत्तिश्च किं मर्थं तद्विषयं शास्त्रं तदिप्रमाणमेवपरमार्थात् प्रमाणात्मकं हिस्याम नत्र च प्रमाणेन हि बोध प्रपदार्थं तत्त्वमयत्वमेवपरमार्थः यत्र सोगतेः पंचावृत्यवत्यादिरूपते
न तत्प्रकमात्रं बोधस्यास्ति पदार्थेषु नित्यत्वाभ्येपसमयवस्तुतिपातपरः प्रतिपद्यते हि नाहितप्राप्त्य विहारयोनिनाहितानां वृथा नपरस्य किं प्रयोजनं नह्वि परस्य प्रतिपत्ते सा च परार्थे प्रमा
नानन्त्रस्य तिस्रावे रूपयोग इति नन्वदि सर्वपिरप्रतिपत्तिकारि परमार्थतः सकलमेव प्रमाण्यपराधीनमानमयमात्ति रिकं न्यायनिमित्तं च धमार्तृपादेनति रूपितमिति अत्रापि सवोक्त
नेव किं न गोरुच प्रादिति साररयितमाह अप्रवर्तितत्सर्वांचकेवलं महत्तावयाप्त शक्तिप्रकाशेनेशादिवदाशः प्रवर्तते २० परमेश्वरस्यैवमेव परं सातंत्र्यं यदस्मादृशपर स्वेपक्ष्यदशावि
शेषाभासमानमनातितु करवत्संपादनेनाम स्वनत्राकिमनितु करं न विभाति यत्प्रकाशात्मन्यात्रेवितितनादृशेपवप्रकाशमानेप्रकाशनविधेभावभासः प्रकाशमानः तस्मात्परमेश्वर
स्य दृतत्स्वस्वातं त्र्यं यत्स्वयं भासंनेपक्ष्यरूपताभासनेनानग्राहकैर्पाशसमुन्यानतद्धारेण वग्राहेशेन्ना सनमपि से भासंगवनोमायाधावाकि हच्यते यथोक्तं मायाविमाहिनीनामेति
नेदेवंभ्रमात्मायाशक्तिरूपात्मनेत्या योग्महना विनश्वरर्वेचे नतानां स्वातंत्र्यं निरूपं संवेदयस्फुरणस्फुरतित्वि स्वभावनिर्भरतामनः स्वात्मसरस्वात्मादिष्ट्यामानः स्वातंत्र्यपदे

भेदाभेदरूपप्रमाणप्रमेयपतिः शंकविश्रामस्थानं

यत्प्रमाणेदित्य मकोचाभाव भासिहृपतनं

प्रकाशसंकोचवैचित्र्याद् यत् सिद्धं वैभवं नित्यताधर्मस्य च प्रकाशमानस्यापि यद् अप्रकाशमानतयाभिमननं तस्यावशात् सामर्थ्यात् स्वं वियोगानप्रवर्तितः संमननं तस्य लोकद्वयोक्तस्य स्वरूपेण मान इति भगवतीश्वरता
दिनोक्तेन वपुषा नाडीनाम् अवहारो यः स्वेच्छया विनिमानिमानसूत्रः स्वतन्त्रो विभुर्नित्यश्चैवमादिरूपत्वं प्रवर्तयन् व्यवहारं लोकानुमतेन तथा क्रीडाभिव्यक्तिना नक्रियालं प्रकाशकेन प्रत्यभिज्ञारूपेण व्यवहा
रसाधनपरार्थानुमानात्मनाशास्त्रेण तं व्यवहारं प्रवर्तयतां तस्य प्रत्याचरणं क्रियते प्रवर्तनं इति दोषोक्तौ केवलमिति न तु किंचिद् अपूर्वं क्रियते नापि तु चलनोऽप्रकाशमानं प्रकाश्यते प्रकाशमानत्वतय
प्रकाशते इत्यभिमननं तदपसार्यते तदपसरणमेव वहिःपरमेश्वरतालाभो मुक्तिः तदपसरणमेव संसारः अभिमननमात्रसारं देहेन्द्रियं अभयमपि विवेके भगवदिच्छामितमेव एतदुक्तं भवति यथा भोक्ता स्वाभा अनवलस्य=
समानेऽपवाच्यप्रसरादि इति अहमिति मोहान्न्यमानस्य मोहोपसार्यते कः स्वेच्छया तं यस्येश्वरत्वं च स्वस्वत्वमीदृशमिति चेत् तदपि तावत् इति प्रत्युत स्वरूपसिद्धत्वात् न चास्मात् एवं किंचन रचितं तथापि अलोकस्य
भासमानत्वात् नितान्तमीश्वरस्यादिमोहादभिमत्वमोहतोऽपोह्यते योहि ज्ञानक्रियास्ताम् ईश्वरस्येश्वरो यथा सिद्धान्तप्रतिष्ठा प्रसिद्धः तथा च तत्त्वमिति यदि वा युक्तिन्यायेन सत ईश्वरो राज्ञे
वस्वमेऽस्ते तथा च तत्त्वविविधभित्तीश्वरताव्यवहारो नान्यनिमित्तकः इति व्याप्तिः यत्तत्तत् यल्लग्नं भाति तन्मे नप्रसृत्य धाम अभिवयति भित्तित्तत्त्वं च विश्वमिति यस्य यदेतत् वैभव भासितत्वतिव्यापकः स्व
रूपं वपुः तत्त्वचित् तथा च संविद्रूपे परामर्शरूपा भावो लेशात् स्वशक्त्यो विश्वमिति यस्मिन् स्थित एव इदं इति लीयते च तस्य चापरभागव्यापि यथा भ्रमात् अक्रूरः स्वच्छ तथाव चत्वयि प्रकाशरूपे विश्वमिति एवमत्र
पि धर्मीः सहस्वरूपोपागमादिसिद्धा योज्याः तदेवं अपोहितेऽपि तेऽस्यात् न पिततत्संस्कारमात्रशिष्टेनापि रावनात्मताभिमानपुरस्सरे एवात्मताभिमाने हरादौ च प्रकाशमानएवानात्मताभिमाने जाते ऐक्यपरमार्थ
देहाल तत्र स्वपरूपतापीडाजालं यथा न तत्त्वतोऽयाम् अहं: तथाप्रभासप्रभुर्लाभस्वरूपस्यास्तित्व निराकृते परात्मा विगतपर्यन्ते देहे परमेश्वरतैव आभासमभावनावलेन तच्छिव ... हेतुरागादे कलयादिशक्ति
वपरमेश्वरतास्मावेशमभिनिविशपुरपवन्दे वपरिभूते ... धर्मी इमः तत्त्वस्वतः ... देहत्वसेवसंकोचप्राणः सामलनेयथास्थितविश्वात्मकतापत्तेः यस्य तत्त्वव्यवहारसाधुनेदं तक युगवृत्तितथेष्य
लावेशसिद्धत्वाभिमानस्तस्य तत्त्वाविच्यवहारसाधनेनैवव्यामोहोऽपसार्यः यस्य तत्सर्वव्यापित्वापसरति नु तत्परशक्तिचलास्तु हेतुव तस्यापि कर्तव्यत्वमनात्संस्कारणकेनावशेषकेत्त्वाविद्विविशेषेव रूपम् अग्रन्त
तदेवंकर्त्रीमाह श्लोकद्वयेन यदुक्तं तदेवविश्वं वैचित्र्यत्वादि श्लोकत्रयेण स्वस्वपुनर्निरूपितं एवं तावत्सम्प्राप्तं तदेवं भगवति कथ्यते पत्युनाम तनस्य युक्त... स्वाहादि तिभि त्वत्त्वरत्नेदानी नवमतनुवोध प्रमाणमहाका
तदेव निर्वाहितमिति शिवम् ९७ आह्निकः १८ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे मानतत्फलमेयनिरूपणं नाम ... आह्निकम् = भावानाभास रणसहमि रम् =
त्वकर्तृता निर्मले सा सत्यदर्पणे कार्यकारणभावं च यत्तिवंतत्त्वमः शिवम् ॥ क्रियाशक्तिस्फारश्च संबन्धाभिधानप्रसंगात् ज्ञापकज्ञापकभावस्य तत्त्वं प्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्त्वं प्रसाधयितुं श्लोकेक
विशत्याह्निकावरमारभ्यते एष चेत्यादि एवमिच्छैव हेतुता कर्तृताक्रियेयमेतत्त्वदश्लोके तत्त्वमनेकर्तृकर्मभावप्रवकार्यकारणभावरूपपतियाते ततः श्लोकत्रयेण जडस्य कारणत्वं परास्तियते ततः १
श्लोकषट्केन चेतनस्यैव कर्तृतारूपाकारणता प्रसाध्यते ततः प्रसंगादवमानेनियतिशक्तिरवरूपोपजीवो निश्चीकत्रयेण व्यते सौगतानां कार्यकारणभावपरमार्थो व्यस्यस्यह मेवाद्युलवतेनोचेत्
किंचिदिति त्रिभिः श्लोकैः सांख्योपदर्शितोऽपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते यस्य सद्भावचेतनस्य कर्तृत्वं तानीकिमपदितिभि: चेतनस्यानपानीश्वरतायां नेतद्वरतः इति द्वाभ्यामिति संक्षेपार्थो ग्रन्थ
स्तत्तु व्याख्यायते एवं क्रियाशक्तिमुखेन प्रमातृकरूपता भगवतस्तिष्ठ वस्तुव्याप्रसाध्यकर्तृरूपतापितत्तपवायल्लसिद्धतिस्पृशी ... एषां चेतनशक्तिनाम् एव मानमस्य परमेतन् भावानिच्छावशात्
बाह्क्रियाविर्माणतामस्य सा रीवयारलो एषाप्रवृत्तात्मा प्रमातुः स्वत्मनानाभासितसर्वानाभासमानानाभासयति अविच्छिन्नेन संबंधेन कथमित्याह पार्श्वे पितरश्चिन्तायाम् विकल्परूपायाम् अक्रमायावशो
नसान्यर्थेन कृतास्यते भावाः स्थिता आहः अनेनशक्तिता इति विश्वे हि भावाः स्वे वशक्तिरूपतेन च स्वरूपात्मवेन स्थिता आहः अनेन शक्तितादीति) स्वेच्छयाश्रवा भिन्नत्वाभासे एष स्वातन्त्र्ये यदेतदाभासनं यासा चिद्रूपएवचि
विच्छासाक्रियास्य भगवतो निर्मातृत्वम् ननु बीजादंकुरस्य च तद्रूपतेन चायं कश्चिद्विलक्षणं प्रयोजनं ... ह्युक्तिसापाशंकयाह जडस्य तत्सा शक्तिस्सतायुदसतःसतःकर्तृकर्मता तन्नैवका श्याभासकः=
र्यकारणता ततः जडस्य बीजस्यैवं भूतं सामर्थ्यं नास्ति यद्सत् इदं अंकुररूपं वा अंकुररूपमिति ह्यप मात्र सत्ता चेतनं करोति बीजादंकुरो जायते इति नांकुरस्य महिमा असत्त्वात् अंकुरो जायत इति च महिमा कथं ८
नै॰ बीजस्य ततोंकुरादसत्त्वात् यत एवं तस्मात् कार्यक्रियाश्रयावभासमानकर्मैव इति कार्यस्वाविक्रमः कार्यते तेन कर्ता तत्समर्थ्या चरणेनेतिकारणमपिकर्तात्विचेतनेविद्याभाजि असतस्सत्त्वस्य सद्रूप
स्य सतस्त्वर्थः वार्थी वा तत्रगभीकृतः असतो कारस्य सतो वा बीजस्ये संकुरस्य सतोः सतो वैस्य वा २ ननु जडस्य कथमेषा शक्तिर्न भवतीत्याह यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्स्वरूपता सतोऽपि नु
ज्ञानाभेनार्थः सदाकार्यम सदा संभाव्यते उभयात्मकमनुभयात्मकमनिर्वाच्यमिति तत्स्वरूपवाचेवविरुध्यते तत्किमनेन यदुसंतदसत् हि तस्यासद्रूपतैव परमार्थ इति कथं सत्स्वरूपविरुद्धं सतश्चभूप
नाभूत् तद्धि पारूपतनशतेरपिनीलमात्मनिपीतिमानंप्रख्याते अथ सत्सेव हास्ते हि किमन्यद्रूपयाख्यते उत्पत्तिस्त्वात् अभिव्यक्तिविषयत्ववन् ... रत्नादयो विसदृशस्वरूपतया चित्याः न त्वेवं तस्सीमा
सत्तामेनदविशुक्तमित्याकुः अथ चोच्यते कार्यकारणतालोके तद्वृत्ता समर्थ्यता यमर्थ इति यावत् ततश्चेत्यसपपद्यतइति दृश्यति सौतर्विपरिवर्तितः उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्य विशाक्तितः
कुंभकार हृदयेन गनोगोचरत्वात् यथमपिस्व संविदेकात्मनाया विविक्तत्वेन विश्वस्य महाप्रसादमनावति स्वर्गमात्रस्य ... नास्तु तो यदितः कारणेवहिः करणद्वयवेद्यत्वमाभास्यते एव सा कार्यकार
णता उभयग्रहणमुपलक्षणं यस्य याचन्निदृर्लस्वक्रियासमाप्तिरिति यावत् तत्साक्षीनामस्तः कारणे ... नामायतमेव निर्माणम् नचकुंभकारदेशाणपर्येकत्वहिरासदेहप्रदेशेनस्थितं तस्मा
पि जडत्वात् ततः संविदेवविश्वमात्मनिभासयतिपाक्षिवेचित्यात् तस्य कस्यापि ... एवंमाकरपापर्ययंनुपाण्यमहिम्नः स्वप्नाः नचवान्तस्य भयेन्द्रियवेद्यत्वमपि सतत सदे ... यतो यमवप्र ८७

यथोक्तमागमे निष्कं पञ्चामसंविज्जीवं नु क्रोऽगीधी यदै तन्ने विकल्पमानस्थितिंप्रकरता द्धि वेकुजेन =

शुनेन ... कर्तावीजादिर्जि ...
तस्मयस्येत ... ८

यथा दर्पणस्य स्वच्छस्वभावकत्वे ऽपि कुंभकारनिर्मीयमाणो ऽयं घटस्याभासो ऽपि तत्र नो दर्पणादिकस्यैव महिमा तथैव संविद्रूपघटाभासेन महिमा कुंभकार निर्मीयमाणत्वाभिमानाभासो ऽस्थापनेप्येवं संविन्महिमा =
कुंभकारादित्व ख्यापितं

भार्थः यथा दर्पणांतः कुंभकारनिर्वर्त्यमानघटादिप्रतिबिंबे दर्पणस्यैव तथाघटाभासमहिमा तथाघटप्रदर्शनेन संविदन्तर्महिम्नैव घटेनेदं बहिः स्फुरद्रूपं क्रियते इत्यभिमान उल्लसति एवं संविन्महिम्ना कुं
भकारनिर्वर्त्यमानघटादेः व्यवस्थितेन तन्महिम्नैवाभिमानो जायते यथा मयेदं कृतमनेनेदं कृतं मम हृदये स्फुरितं मम हृदये स्फुरितमिति ननु जडस्य घटादेर्ह्यावेनो ऽभिमान इति संवित्स्वभावे कर्तृत्वम्
वस्थाप्यते ननु भावरूपमेवेत्यं भासयता किं हृदयेनेंद्रियैव घटेन उक्तमत्र स्फुरमर्थक्रियात्मरूपमनेनोक्तमिति को विरोधः ४ अनेन च विचारेण प्रकृतमपि क्रियात्मरूपं सिद्धं भवतीति दर्शयति
एवमेका क्रिया सेयं सक्रमान्तर्बहिः स्थितिः एकस्यैवावभासात्मसदृशस्य रूपवादिता सैवेति यस्मात्स्वरूपमात्राश्रयतयावोपपद्यते स्वरूपालंभः कृतः सो ऽपि यत्नस्थापितो यतः संविद्रूपत्वात्
स्वभूतिरद्भिनयमेव तत्र यावद्भिः पर्यन्ततया स्थितिरवभासरूपा ततएव चैवघात्मककर्मालिंगनेन सक्रमा तावदुपपन्ना कर्तृकर्मैकाश्रयतया त्वाश्रयैका सचैकाश्रयः संविद्रूपत्वेन स्वच्छत्वस
तत्राभावानुभयमवभान्तर्बहीरूपसरूपेति ५ ननु भवतु बहिराभासेवं यत्र तत्र बीजांकुरादौ चेतनानुप्रवेशो न दृश्यते न त्र कथं बीजस्यैवांकुरः कार्यो न भवतीत्याशंक्याह वहिस्तस्यैव तत्कार्यय
दंतर्यदवभासते प्रमातृवेद्यतयाचोक्ताद्वयी बाह्यान्तरस्थितिः मातैव कारणं तेन सद्भावासद्वयस्थितौ कार्यस्य स्थितवैकस्य तदेकस्य क्रियो विना अनवभासमानस्य तथा रूपापरित्यागेनैववहि
राभासनेनिर्माणं ननु स्वयं वस्तुस्वयमपेक्षाणां निरपेक्षं तन्न वस्तुनस्वैवानरवस्तुनः पविपरिणामस्य बहिस्फुरणं भवति संविद्रूपे च प्रमातारमपेक्ष्यैतदा आसिनो भावास्तद्रूपे तथैव बाह्या
भासाइति तेनैव तेषां बहिःस्फुरणावभासनयुक्तं तत्स्य प्रमातैव कारणं भवति न जडः स्वार्थेवः यस्मात्सप्रमातृ कार्यस्यान्तर्बहिराभासद्वयनिमित्ततया स्थितस्तेन विना तद्येतस्याभासद्वयस्या
नुपपत्तेः तस्मादेकस्य प्रमातुरेव न तु कथंचिज्जडस्य इति तात्पर्यसाधितस्वा क्रिया निर्मातृता भवतीति ७ अतएव बीजांकुरेष्वीशो निमित्तं परमेश्वरः तस्यैव स्थापितबीजादेर्हेतुत्वानोपपद्यते यत एवं चेतन
तएव निर्माता अतएव बीजांकुरादौ कारणभावः अथ चेतनेन बुद्धिमानेव परमेश्वरो हेतुत्वेनेष्टः नन्वेतैर्निमित्तकारणतां गताः क्रियाविभागादिकमाघातपरमाणवादिकारकतया समवायिकारणनिजावयवा
रंभ्यपरंपरयानुतनरेश्वरादन्यस्यापि बीजभूमिजलादेर्हेतुता कथितासत्यं कथिता सा तु नोपपद्यते अयुक्ता जडस्य हेतुतायोगात् तत्स्मात्ईश्वरस्य च बीजभूमिजलाभासमात्रहिम्नैवांकुरात्मना
भासनइत्येवाननुपरमार्थः ८ ननु परिदृष्टबीजादिव्यतिरिक्तबुद्धिमत्कारणकल्पनेन विना किमुपपद्यते तत्राह तपरस्परमपि निमित्तत्वात् तथाहि कुंभकारेणापीश्वरेणैव व्यवस्थया ततत्सद्वादि संस्का
रक्रमेण जनयेद्घटम् तथाहीति निदर्शनोपक्रमेण आशिरं अंतर्बहिरिति उद्देश्यतिहृदयति जडो हि न स्वयं तत्प्रेरिताः कार्यं कुर्वन्ति स्वरादयो यदि सन्निधिमात्रेण विद्युः कुंभकारादिना किमत्र कृ
तम् शिविकस्थ रूपकादिपरंपरया जनयति साच कुंभकारायत्तेति चेत् सिद्धं नः साध्यं शिविकस्यापि तेनैव प्रेरणमपेक्षतइति तन्त्रडकारणानां चेतनप्रेरणमंतरेण न क्वचित्कार्यकारि
त्वम् यदि हि स्यात् दातृदीनामपि स्यादेकान्ततः तन्न स्वयमचेतनं कार्यकारि तच्चेतनापेक्षं स्वदादयइव तथा च बीजादीति स्वभावः अचेतनकार्यकारित्वदिकाशादिवत्तत्स निमित्तं न चान्यद
ष्व वर्णभावे तदेतदाह ईश्वरस्यापाया व्यवस्थानयायः सर्वमृद्दंडचक्रादीनां संस्कारः स एवमर्दनं दण्डस्य प्रेरणं तच्चक्रस्य परिवर्तनमित्यादिस्तदायोपक्रमः शिविकस्य रूपकादिरूपस्तेन घटं नियोगेन जनयति ता
स्य चेतनियोगेतिह्ः किंच यदि ननु कुंभतेवस्तुनः कुंभकारेऽभिप्रायस्थितं तत्रविश्रान्ततारूपया व्यवस्थया मृदादिसंस्कारपेक्षया प्रदर्शितनियमाभिधान निजशक्तिविजृंभणनो घटं जनयेत अन्यथाऽजे
तनामृदादयः कथं कुंभकारेणानुरूपरेण तेन बोधिता पटसंपादने ऽपि किं नाद्रियेरन् तदेतदाह अतत्स्नेनैव सत्रेणतथासीति नन्वेवं कुंभकृत्तेनास्ति कर्तृत्वमिति तस्मात्सर्वदेहधर्मांधर्म उभयावस्था यदि तस्य
ज्ञानमयो ऽस्तदेवमेव तथापि समस्तेश्वरनिर्माणमभ्यस्वेदमपि परमेश्वरे तद्वनिर्मितघटविचित्रतस्य कुंभकारस्य शोभिन्यत्वा कर्तृत्वाभिमानः प्रतिपुण्यवशाः धर्मतो ऽप्यभिमानः यदि तु नरीश्वरस्यैव वयमीह
शीमात्स्यापि मानमृद्रहमदिति तदानासौ कर्ता कश्चिन् तदिदम् प्रत्यक्षं सत्त्वेनेव तथासीति कुंभकारस्यापि मृदादिसंस्कारक्रमेण किं घटं जनयामस्तु तं जनयामीति यत्कल्पनानिष्ठ यायसंप्रत्या
मविचारः सर्वेश्वरसंबंधिनत्वविविधानन्तरूपावभासादननन्तप्रकाशनत्वपादवस्थानादिति संप्रत्येतिह्ः तस्माद्भगवतईश्वरस्यैव सर्वत्र कर्तृत्वं स च सर्वत्र नियमितो कर्ता ऽपि तत्सर्वत्रकर्तृत्वमनाव
तिसर्वथाहृदयेनावभानममिति निश्चितम् ८ इत्येतेषु चेतनस्य स्वातंत्र्यमेव सर्वत्र जंभमाणं जडानपि यत्कारणतामापादयति योगिनामपि मृद्वीजादिनैरपेक्ष्येण तत्तद्धटादिजायते तन्न स्थि
माश्रेणजनस्यान्यकारणं तत्स्वंस्पृशीत् घटादिः कारणमितिप्रसिद्धं मृदादियत्तु तदन्य पत्तबीजादि घटादेरंकुरादेश्च जनकं तदेतद्यदि परमार्थतः कारणं स्यात्तन्तद्व्यतिरेकेण घटांकुरादेः कथं योगीच्छा
तर्वमेवोक्तं तत्रापि योगीच्छात्वप्रतिहततेषु सापेक्षताहेतरहेयभयो मृदादिकं नक्वंभत्वस्यार्थक्रियाकारणं बलीयसि अयोग्यस्ते अपि पवने वशीकारादयो मृद्वीजादिजन्याः अपि एवंच योगीच्छादिजन्याइति तत्रापि प्रबोधयसे विमर्शमेपादनावद भेदप्रति
रानुवंधि तत्त्वस्वात्मीयस्यार्थक्रियाविशेषस्य करणे हेतुतन्नाह तोभव तयो मृदादिकं तत्कुंभस्वभूवस्थार्थक्रियाकारणं तदाहरिति तदेतदाह तस्यतस्य स्थितस्यार्थक्रियां तत्ततत्पुनः कालांतर
स्वत्वं यद्व्यतिरेकागमादिप्रसिद्धः कार्यकारणभावो योगीति पुनर्विपर्ययेति निर्हृदयमीति यदि तु योगी अपि इत्यानाः तेषां बीजादिना व्याप्तयोगी निष्कारणं एव मानस्यैवासंतं वर्तमानतामापद्यते ईश्वराख्यः यदि वे
तिहृदेमृद्दंडचक्रादि देहपुत्रादिपरमयोगादि सर्वमपेक्ष्यपरिहरसीर्हनाकालपरिवासमिति योगीच्छया तु समनेनाराद्वितघटदेह दिसंभवो ऽप्यस्मर्थ्यपव चेतनस्यैव तथा तथाभ
व तिभगवान्पादियोगीमहादेवो नियमतु वर्त्तनोत्तमेव न तदेनरस्तानन्तरमनुरूपतेनियमानुवर्तितेनि लोकिके प्रसिद्धेकार्यकारणभावे स्यात्तस्य तदुक्तं घटमादियमाणस्य तथाघोगि
ननु जडानां वस्त्वंतराविश्वरणेसामर्थ्यमिति नियद्युक्तं तत्सर्ववादिप्रसिद्धनिदर्शनेन दृढयति ९

क्रियधानतयाकारणत्वाज्जातिपरतोवितः
त्रनेकवद्भावः उभयोपादर्म ता वस्तुमिद्वं जडैकस्तुकं चेतनापेक्षो ऽभवमपि
यंनिदर्शयति घटादि अंकुरादि = ९

नच्छदं तथा [illegible] तत्रापि विचारविशदात् [illegible] सामान्यमात्रविषये विपयलात् तदाप्रो च तच्चुत्यान्तरकल्पने योगी तस्मात्रीत्सम लाविद्या स्पर्शनया [illegible]
[illegible] विशेषसात्मकारत्वमेति अतस्तोन्यापि घयी अर्हनभा [illegible] विशेषार्थत्वात् अतत्व तत्प्रज्ञा नहि समाहित [illegible] तस्यात्मे तिसिद्धा भवति अवर्थाच सा सत्यमेव विभर्ति न तत्र विपर्यास [illegible] तथा चोक्तम् आगमेनानुमानेन
मानेन तत्प्राभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् इति अनुमानस्य विशानेन तन्मात्रविषयं [illegible] कस्मात् नहि विशेष
[illegible] कपद परमार्थतत्त्वसक्रमाक्रमरूपविश्व [illegible] तत्प्रपंचकप्रपंचस्वभावः ॥ [illegible] अनुमानसामान्यविषयमेव [illegible] नवर्तितो [illegible] अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात्कृतानुमानविषयो विशेषोन

अथ प्रसिद्धे लोको व्यवहारे न कश्चिद् विरोधः प्रकाशते चेतनेति स्वात्मदर्पणे भासमानमिति विवरदाभासयतीति सिद्धान्तः यदाह पूर्वपक्षः निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय
यद्भूम्लितः शूली ॥ १० ॥ ननु यदि प्रसिद्धकारणोल्लङ्घनेनापि तत्कारणता न स कार्यविशेषतत्पत्तिः तदेवं कार्यात् लिङ्गज्ञाने [illegible] लिङ्गानुमानकथा। तथा हि कथमन्यदन्यत्र नियमवद्वेदितृ [illegible] कारणतामाप्तितां
मयेसत्ता [illegible] नियमनिदमपगते न हि नि स्वभाववस्तु भवति नापि भिन्नस्वभाव स्वभावभेदे [illegible] स्वभावे हेयाभावे च निस्वभावता प्रसंगात् एवं नि हेतुके भिन्न हेतुके च कार्य
ताख्यम् [illegible] नियत [illegible] स्वभावाव्यभिचारि [illegible] स्वहेतुनस्य [illegible] तदिदानीं नियमहं विनिकार्यकारणभावे सर्वमिदं विच
[illegible] योगीत घयादिरि [illegible] तत्स्वभावाभावेन धूमे वह्निरिति [illegible] सामग्री योगी [illegible] जनयेद्योगी [illegible] मितिनस्यादनुमानं च्युतिच [illegible]
योगिनिर्माणत्वभावप्रमाणतां नरनिश्चिते कार्ये हेतुः स्वभावेवान एवोत्स मिश्रतः योगी [illegible] सम्भृतवह्न्यादिना [illegible] विद्वत्सवी [illegible] मिन्नेकार्यज
नयतीति यकार्यितम [illegible] एवं हेतुः कार्यवाच्यमाख्यम् अनुमाने [illegible] स्वभावाद्धेतोः अनुमाने [illegible] भवति यदि प्रमाणं [illegible] लोकव्याप्ति [illegible] तस्याभावो निश्चितोभवति [illegible]
[illegible] अनुमाने न [illegible] लोकव्याप्ति [illegible] कर्म [illegible] अत्र [illegible] बीजमिति च [illegible] विषययुक्तवा [illegible] अन्यो [illegible] योगी [illegible] समस्त
वस्तुग्रहणयक [illegible] स्वभावः [illegible] हेतु [illegible] प्रमाणेनास्माकं [illegible] रूपं न [illegible] प्रत्यय [illegible] परोक्षे [illegible] स्वभावहेतोः किमनुपादि नया
ग्राह्ये [illegible] व्यभिचारिणः [illegible] कारणं न तत्र [illegible] स्वभावो [illegible] तन्न [illegible] धूमा [illegible] मानेन [illegible] विकार [illegible]
स्वभावहेतुरप्यायः न च [illegible] कादीनां कीटयोगम [illegible] अनेककारणककत्वं [illegible] रसवीर्यादि [illegible] न [illegible] किं [illegible] स्वभावसत्त्व [illegible] विपर्यासस्वभा
[illegible] योगी [illegible] भवतीति कश्चित् [illegible] किं [illegible] स्वभावहेतुरेवं [illegible] कार्यः कारणाभावत्वात् [illegible] किमानय [illegible]
नि [illegible] इति न्याय [illegible] कार्यकारणभावप्रत्यक्ष [illegible] मिति किं तन्त्रोच्यते अपरस्तु विचार्य [illegible] कारणं [illegible] नामस्वभावः [illegible] भवन्स्वभा
[illegible] स्वभावः स्यात् आभासभेदात् [illegible] भेदे ताभास [illegible] सिद्धावेव साध्य [illegible] इत्वात् यदि [illegible] साध्यते [illegible] साधनेन [illegible] काय एव
[illegible] भवनापि तस्मात्सर्वं [illegible] स्वभावहेतु [illegible] आभास भेदे [illegible] साधनमेव हेत्वाभासमयत्वादेवानाधिको [illegible] साध्याभासो [illegible] मेव [illegible] मात्र [illegible]
मेव [illegible] तस्मात् [illegible] आभास [illegible] आभासयोः [illegible] सामानाधिकरण्याभासो [illegible] स्वभावोपहेतु [illegible] एव [illegible] मात्रा [illegible]
[illegible] आभास [illegible] सिद्धशिष्यपाया [illegible] मानोया [illegible] दार्थो [illegible] एव
[illegible] सिद्धिमिति सा [illegible] इदमित्याभासे [illegible] नित्यताभासः [illegible] क्रिया का
[illegible] स्वभावहेतुरेव [illegible] विशेषः [illegible] आभास [illegible] त नाभास [illegible] [illegible] मानमिया [illegible] एव [illegible] भवेत् [illegible] प्रमाणादृष्टे
[illegible] आभासेन [illegible] आभासयोः कार्यकारणभावो [illegible] विज्ञानवादिनो दर्शने [illegible] आभास [illegible] आभास [illegible] कार्यभूयाभिवर्षयस्यातिंगम् एकवारं तावन्महानसेप्रसार
[illegible] मनु [illegible] न [illegible] आभासा [illegible] सर्व [illegible] आभास [illegible] कार्यकारणतां [illegible] संतानान्तरे [illegible]
[illegible] सम्भावमानसद्भावः प्रमातारस्तावतामेको [illegible] आभासस्य [illegible] आभासस्य [illegible] परमेश्वरेच्छावतं [illegible] स्वपरसंतानविशेषणाभेन [illegible] आभासमात्र
[illegible] कार्यमिति [illegible] आभास [illegible] आभास [illegible] प्रमाभासविशेष [illegible] मात्रेतरे [illegible]
[illegible] आभास [illegible] विविक्ते प्रमात्रन्तरे [illegible] एकी भवतीति यावत् [illegible] आभासस्य [illegible] आभास [illegible]
[illegible] आभासो [illegible] आभासाहीनाभासान्तरे [illegible] भवेत् [illegible] तत एव [illegible] आभासलं [illegible] प्रमा [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible] आभासो [illegible] कार्य [illegible] योगिहेतुत्वाभावे निश्चिते सतीति तस्मात् [illegible]
[illegible] पिपतित्वादेव । [illegible] आभासाहै [illegible] आभासानुमान [illegible] इत्याशंकाह । [illegible] आभासत्वादाभासाहेव
त्वधिपतेः परः । [illegible] आभासस्य [illegible] आभासादेव प्रमात्रन्तरवर्तिनो धिपति [illegible] आभासाकप्य [illegible] कारणमूलो [illegible] आभासान्तर्भीयतामित्यभिप्रायः ।
[illegible] विवेकम् [illegible] निक [illegible] योगिनो यत्ने [illegible] कार्यमाशयेन [illegible] मिति यदेव [illegible] वह्न्यादे [illegible]
म ॥ १२ ॥ न चैवं [illegible] आभासो [illegible] आभासा [illegible] चेतनस्यैव कर्तृतामिति [illegible] बीजे [illegible] मवतीतियदेतत्सूक्ष्मा [illegible] देवतत्कथमनादरम्यद् [illegible] मित्याशंकाह ॥ १६

तदन्यस्यापि बीजादेहेतुता ॥ आ० ५
नैवकल्पतत्त्व [illegible]

प्रतिज्ञामात्रं पूर्वसूत्रेण कृतं हेतुविषयमपेक्षाविहीनानामिति
तत्साधनाय हेतुसूत्रान्तरेणाभिधीयते नहीति = ६

अस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणताधिया सापेक्षताविहीनानां जडानां नोपपद्यते एकत्वभावस्तावन्न कार्यकारणभावः भावद्वयमपि च न युगपदुत्पन्नयोः कार्यकारणरूपं सव्येतरवत् क्रमभाव्यपि नानियतक्र
मं नीलपीतादिज्ञानवत् नियतक्रममिति कृतेपि न सर्वथा विकार्यं नरकालभावि च कारणमित्येवं नियतपूर्वभावं कारणं नियतपरभावं च कार्यमिति चेत् स्यादेतदेवमनन्तरम् तत्त्वनुपादनधिकारे सर्वतापरताच तत्रा
वद्वयमात्रे संगच्छते कार्योपि वा न कश्चित् तस्यापेक्षारूपत्वात् सम्बन्धस्यैव हि स्यात् अथ पूर्वेनानामप्रयोजकसत्ताकत्वपरताच प्रयोज्यसत्ताकत्वं तर्हि वीजस्यांकुरप्रयोजकत्वं सत्त्वांकुरविश्रान्तं अंकुरस्य तद्भावमा
प्रयोजकत्वमात्रम्= त्मस्थानयति अंकुराभावे प्रयोजकत्वमात्रं स्यान्नष्टमपि न किंचिदपेक्षत्वान्न स्वप्रयोज्यसत्ताकेपि वक्तव्यम् केवलं भावमात्रमेव कार्यकारणत्वे स्यात् यः एतन्नोपपन्नं यावदस्मिन्सतीति न विभज्या
स्य प्रयोजकसत्ताकत्वमिदमस्तीति भाव्यमानाविभक्ताप्रयोज्यसत्ताकत्वमित्येवंरूपाधिया कार्यकारणताधियोनोपपद्यते प्रमाणेन न संभवति जडानाम् । अन्योन्यापेक्षात्मत्वजीविनेसा च जडानां
न संभवति १४ कथमिति चेदुच्यते नहि स्वात्मैकनिष्ठानामनुसंधानवर्जिनाम् सदसत्त्वापदे लेसमप्यर्थः प्रकल्प्यते जडाः किलात्यात्मस्वरूपमनुसंधातमप्रभविष्णवः अन्योन्यानुसंधानरूपत्वसंबन्धरहि
तेन चैतन्येन त्यक्तः अनुसंधानेचापेक्षा चैतन्यस्वरूपमेव अस्मत्पक्षे सोपचरिता तेनानुसंधाविहीनत्वाज्जडो भावः स्वात्ममात्रविश्रान्तिसिद्धः सन् कथं परत्र प्रसरेत तत्स्वयं हि वीजसदंकुरो सन्
यादिविपर्ययः उभयमपि वा सर्वदा स्वात्मैकसोपाख्यं अन्यदिरूपाख्यं द्वयमपि वा सोपाख्यं निरुपाख्यं वा तथाविधातिपदिकार्थमात्रधर्मान्तरेण सम्बन्धं यात्विनाप्यनालिंगितमेव तिष्ठते न स्वात्म
अनुभवानुसारतः= सत्त्वस्यापेक्षारूपत्वेन चैतन्यविश्रान्तत्वात् १५ यस्मादचेतनेष्वनापेक्षोपपद्यते अतः एवविभक्तार्थः प्रमात्रेकसमाश्रयः क्रियाकारकभावाख्यो युक्तो भावसमन्वयः स प्रमीरूपाया विभक्तेरन्यस्या अपि च
कार्यः क्रियाकारकभावलक्षणः संबन्धावद्धानानां समन्वयः नान्यः स्वप्नः कश्चित् न सच च दृश्यते त्रिविद्रूपेभावद्वये विश्रान्तिनिरोपपद्यते अन्यथा नन्वकथंचित् तथा हि विकल्पे नाप्यसौ सद्व्याहृ
यमाणो न वस्तुनि धुतघोपपद्यते वस्तु वस्तुरूपप्रमाणेहि विकल्पोऽनुभवानुसारितया भवति सा चेदनुनास्ति वस्तुप्रभवत्वेन वस्तुत्वमात्रीत्तस्य तो वस्तुवस्तुत्वमनिष्ठमिति स्वर्गं तस्माद्वीजसंकुरेवत्रैव
ते भ्रमः स तिघस्ते ब्रह्मविद्रूपप्रमातृविश्रान्ते सर्वमेतद्युज्यते नान्यथेति १६ तत्र प्रयोज्यप्रयोजकसत्ताकत्वलक्षणापेक्षाविहीनत्वस्मिन्नि नैवोपपद्यते तर्हि कार्यकारणयोः सांख्यादिनोऽसत्त्वानां
मते सासंभवत्येव तर्हि चेतनस्य विज्ञेभात्मकुकर्तृवादसमर्थनेनैवाधिकाराः परस्परसद्भावे कार्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि नेवान्योन्यसरूपता यदि वीजस्यांकुरस्वभावस्तर्ह्यंकुर एवं न वीजे
[illegible] स्यात्किं विपर्ययो वा स्यादिति किं कारणं किं वा कार्यम् अथ स्याद्वीजमंकुरेण स्वम् नपरस्परात्मकत्वं भेदाभेदौ हि एकत्रैकविरुद्धौ विरुद्धावेव १७ नवैकमपि वीजमंकुरादिविचित्रमवभातं सीवहीवेप
रमणोपालिभिः सोनोवृद्धविचित्रस्वरूपमेवानिर्वाच्यं प्रसवमपदे तथा च कुशानं वीजमिति प्रयोजकत्वो भवति नांकुरविन संकुरणत्वनापूर्वन्तेकुशी भवप्रमेकुरस्तद्धि प्रधानेमहदादिषत्रीरि
कापिलानां= भूतयावद्दिनत्रीभूतमत्र तथापि विनियानिविशवस्तु कार्यकारणतापरिकल्पनं न स्वेनभावस्याभिधान एकात्मा नित्यभाव=
नो विभेदस्तु क्रियाकालक्रमानुगा तथाप्यकर्तृत्वे चेतनस्य परिणामजया दृश्यता मानानां मानानामप्रमाणमन्तःप्रभृति नदेवदेवं दुःखमोक्षसाम्यमनन्तप्रकारवैषम्यावल
तूनेनमिश्रीभूतमिति समर्थ्यते नत्वप्रत्यभिज्ञानवत्तेन यदेकात्मक्रमेकस्वभावं तस्य यो भेदो नाम क्रमरूपताः यथावस्तु क्रियोच्यते यतः कालतत्त्वेन क्रमेण गुणत्वात्सिद्धत्वात्स्वभावाद्युगपन्न भांति पूर्वापरीभूतरूप
तैव च क्रियोच्यते यतएव च क्रिया तत्वे ति ते न प्रकारेण प्रधानादेः क्रियाविशेषलक्षणेन कर्तृत्वे न स्यात् न च अक्षकारणतामात्रे घताहेतोस्तथेति तेनैते नमतः रादिप्रकारेण सततमेव क्रमिकेतु तथाभासनरूपं
परिणामत्वं क्रियामाचिखातः परिणामता किंचिद्रूपं परिवर्ज्य त्यक्ताव्यावर्त्त्य मत्वंतर्व्यापितया अवस्थान्तरनिर्वर्त्त्यमानत्वंतदपरप्रकृतानाम प्रधानादेतत्वाद्धे तन्मतया १८ ननु प्रधानंव दिगमपि क्रियायां
कर्तृत्वपि यतः समर्थितमिति को दोषो न हि गुरुत्ववर्तस्याः कर्तृत्वमितिकाः नच युक्तं जडस्यैवं भेदाभेदविरोधयतः आभासभेदादेकत्राचेतनत्वमिति युज्यते एवमित्यभिन्नरूपस्य परिणामः सततप्रबद्ध
कृत स्वधर्मभेदः संभेदस्तात्प्यत्वक्षणं परिणामनक्रियाकर्तृत्वयद्रुक्तेनत्वप्रधानादेर्न युक्तं जडत्वात् जडो हिनाम परिनिष्ठितस्वभावः प्रमेयपदपतितस्य च नरूपभेदात् द्विनामावस्यापनी घोनीलपीतादि वदेकस्व
भावत्वाच्चाभिन्नो नीलवन्न तस्य वस्वभावो भिन्नोभिन्नश्च भवितुमर्हति विधिनिषेधयोरेकत्रैकदा विरोधात् कश्चित्स्वभावो भिन्नः कश्चिदभिन्न इति चेन्न द्वौ तर्हि मौ स्वभावावेकस्वभावस्य भवेताम् न चैवं
युक्तं भेदाभेदद्व्यवस्थैव मृच्छिन्नासर्वत्र स्यादिति यावत् एवं जडस्य स्वमिति परिनिष्ठितनाभासत्त्वात् यतः परिच्छिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदपतितत्वस्य नानास्वभावभेदस्यैकत्वे समुपपद्यते यत्तु प्रमेयदशापतितं
न भवति किंतु चिद्रूपतया प्रकाशपरमार्थस्वरूपं चिदेकस्वभावं स्वच्छन्दं भेदाभेदरूपतोपलम्भनेऽनुभवादेव हि स्वच्छस्यादर्शादेरवल्गितस्य स्वभावस्यैव पर्वतमतंगजादिरूपसहस्रसंभिन्नत्वं अनुपपद्यते नच
रजतं हि चन्द्रादि यथा स्वरूपकेकेचन्द्रस्वरूपतिरोधानेन वर्तन्ते तथा दर्पणे पर्वतादिः दर्पणस्य हि तथावभासे दर्पणत्वेनैव स्तु नतरां स्फुरतीति निर्मलो यस्मात् हि यस्मादयं दर्पणत्वस्याभिमानात् नहि पर्वतोवा
स्वात्मसंक्रामति स्वदेशात् त्यागप्रसंगादस्य न चास्य दूरदेशे सो भाति दर्पणानन्तःभासप्रसंगात् न च मध्ये निविडकठिनस्यप्रतिद्वन्द्वभावस्य तत्रानुप्रवेशसंभावना भावात् पश्चात् तत्रादर्शनात् दूरतयैव भा
सनात् न च तत्प्रतिपत्नोत्फलितत्वप्रत्यक्षानुग्रहात्सामग्रवेः पर्वतमेव गृह्णीत प्रतिबिम्बविम्बयो रूपयोरपि पार्थक्य नरदर्पणाभासबलोकनात् तस्मान्निर्मलतामाहात्म्यमेतत् यदनेनाभासे
भेदश्चैकत्वं च निरिशिघ्वेति परिवर्तिनस्तूपके नगररस्नवराद्यर्थस्य स्वात्माभासतत्त्वं विद्रूपस्यैव कर्तृत्वमुपपन्नमभिन्नस्य भेदावेशस्य सद्भिस्तत्त्वेन क्रियाशक्त्यावेशसमवात् १९ नन्वेतावतापि
तानामेव वस्वरूपस्तिमांविश्वस्वरूपतावे चिंत्री परिग्रहणात् किमीश्वरतापरिकल्पनपेलाघवात् ह्यात्मा वा सत्त्वे विविदेकत्वेन स्वाभासभिन्नयोः विकीर्णत्वेन सकलत्वपरामर्शं विना क्रिया चिद्रूपस्यैककारे
यदि वा सत्त्वभेदः नरयमविधायस वादिष्वुच्यते कस्मात्यमविधायस्यं वदतिन संगच्छते ब्रह्मणोऽपि विवेकत्वपस्य कर्मविधारूपता न वास्यः काश्चिदस्ति वस्तु तो जीवादिस्यापि विद्या भवेत् मूर्तिर्निबिच्छे
यमविधेनिवेकस्यानिर्वाच्येतिनविद्याः स्वरूपेणाभाति च न च निर्वाच्येति किं मेतत् युक्ता नोपपद्यते हिचित् संवेदनतिरस्कारिणी काचन्त्वयुक्तिर्नाम अतएव परिच्छिन्नाभासमात्रं तस्य कार्यत्वमवितिसंद्रूपमेव

जीवादि:=१
न क्रमस्यायं विकल्पनव्यापारेनाम व्रह्मणोभ्येदः विद्यायोगः नचान्योस्ति अविकल्पकत्वसमं विकल्पकम सम्यामिति कुतो विभागः आसमानत्वस्या विशेषात् आसमानोपि भेदो वाधित इति चेत् १

तथिनुः
३.२. व्रह्माभिन्नं च कास्य विकल्पेन विकल्पवलात्तत्र भेदोयमिति चेद् भेदोप्येवं भेदाभासेनैव तस्य वाधात् विपर्ययसंवेदनोस्य एव वाधो नान्यः कश्चित् वाधोपि च भासमानत्वादेव सत्यत्वाच्च कश्चित् तदिति भेदोपि भा
२. समानः कथम विद्या आसनमवधीर्य योगमेकप्रमाणं कोयमभेद इति चेदागमोपि भेदात्मकएवावलम्भूतः प्रमाणप्रमाणं प्रमेयाविभागश्चेति न किंचिदेतत् तस्मादात्मा वचित्रैकत्वमभ्युपगम्यापि तस्याः कर्तृत्व
लक्षणं भिन्नरूपसमावेशात्मिका क्रियाधिपपद्यते परमार्थतस्तत्तु स्यात्तदा यदि च वन्नित्तदा तदुपपद्यते सर्वं परामर्शो हि चिकीर्षारूपः तत्तस्य च सर्वमन्तर्भूतं निर्मातव्यमभेदेनैकत्वेनास्फुरत् स्वात्मनि स्वात्म
रूपस्य स्फुरत्तत्वेन स्वात्मरूपमेव विश्वं स्वरूपं प्रकाशात्मतापरमार्थमनुविद्धप्रकाशाभेदमेव सत्प्रकाशपरमार्थं नैवभेदेन प्रकाशयति महेश्वर इति न देवादागमादिः दृष्टं कारित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं भेदमेव च
२० ते आभास भिन्नयोरिति क्रियापेतासंवन्धमात्रमेव षष्ठी षष्ठ्यर्थो विनिर्विभज्यते आभासेन भिन्नोजगज्जडाभासो जडोवटादिः कर्मरूपश्चिदाभासः कर्तृरूपस्तयोः क्रिया एकस्य क्रियमाणत्वमप
रस्य कर्तृत्वं न भवेत् चिकीर्षारूपेण निर्माणत्वभाव वर्गाभेदरूपतामर्पणमन्तरा विना एककार्यासौ क्रियाकथं भिन्नयोः स्वभावभूता भवेत् कार्यकारणतावस्तावान् कर्तृकर्मणी उक्ते कारकान्तराण्यपि विवेक
कर्तृतानुप्रवेशी निपरमार्थतोः यथा करणतो भिन्ने कारकव्रातेकर्मभिन्नासा यदि वाः आसेन यो भिन्नोजडश्चेतनो न योधिचिकीर्षा एकस्य समानतापरस्मिन् तत्तात्स्वभावत्वमेकत्वपरामर्शो विनेति
यद्वाः भासभिन्नयोरस्तु सिद्धमिति यः परामर्श एक विश्वान्तिरूपश्चिकीर्षात्मा तेन विनेति आभासभिन्नयोरेकपरामर्शं विना चिकीर्षालक्षणा कथं क्रियेति वा एवं क्रियावा चिकीर्षावा परामर्शवापेक्ष
षष्ठी निमित्तापेक्षत्वात्समासः २ एतदुपसंहरति इत्थं तथा घटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेव भिन्नेव हेतत्त्वकर्तृताक्रिया यतो न जडस्य कारणता न कर्तृता तथा ऽनीश्वरस्य चेतनस्य
पीत्यनेनैव प्रकारेणोक्तं ज्ञानम् एवं तथा चिकीर्षुस्तस्यैव सा चिकीर्षा वृत्तिः पर्यवसान्ता प्राक्क्रियेत्यस्य न भिथ्याऽनेनैव च कर्तृतादेवहेतुत्वं नाम किंचित् तेन तत्सिद्धमित्यर्थः तदात्मनो हि भास
स्वातन्त्र्यास्यानमभ्युपगच्छन्नेन रूपमस्य जगतो न योमहेश्वरः प्रकाशः सतिष्ठतीति तद्घटपटाद्याभासरूपं जगत्तदामनाय सपेति तेन तेन तत्तज्जगद्रूपजन्मास्थिरत्यादिभाव विकारतत्त्वेदं क्रियासहस्रेणायः
स्यात्तमिकुः स्वतन्त्रस्तस्य यावदेवमितिविचित्रतयाभासैव क्रियेति संवंधः तेन महेश्वर एव भगवान् निष्कर्तेति शिवम् इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधि
कारे कार्यकारणतत्त्वनिरूपणं तात्पर्यमाह्निकम् ४ संप्रत्यत्रायं क्रियाधिकारो द्वितीयो विमर्शः यं प्राप्य सर्वागमसिद्धसंवत्प्रतीतमभ्येति च नार्थतत्त्व तेनो महं ज्ञानमभूत्तत्त्वचिन्तारत्नौ
घसारं परमागमाद्विमः १ श्रीमत्सदाशिवो दारप्रारंभवसुधान्तकम् यद्वत्त्वभाति तत्त्वानां चक्रं तत्संश्रमः शिवः एवमधिकारद्वयेन ज्ञानक्रियात्मरूपेति तत्त्वनिर्णीतम् अपेदं चक्रं क्रियानामविश्वप
दार्थावभासवलक्षणमुक्तं समनेन रमेव केवलनेविश्वपदार्थाइति तत्राभासरूपाएव जडचेतनलक्षणाः पदार्थाश्च क्रियता रूपेण संग्रहीते न हि प्रमाणैः प्रमातृः सर्वत्र क्रमेणानुमानमपेव
न क्रियाघटादिति तत्र नत्र लिंगाख्यागमादि यद्गणं संभवः आगमस्तु परिकल्पितप्रकाशात्मकमाहेश्वरविमर्शपरमार्थः किं न पदार्थेदितिनरन्दनत्त्वपदार्थनिर्णयं विश्वप्रमेयीकरणप्रतिलक्षणं तद्व
भोजीनीर्णयप्रमाणरूपदर्शयनमीकरणमिश्रायेण निरूपयितुमाचार्यआगमाधिकारं तत्तीयमारभते तत्र श्लोके केदशकेन एवमन्तर्वहिः सृष्टिं सर्वानास्तत्त्वभेदत्तरमेते नागमसिद्धसमाका
मीमांसाप्रमाणादरेण सिद्धास्तदा नैवद्यागास्तन्तत्सम्यक्तत्त्वमभासनभूतविशेषस्य तस्माद्भेदशरीरभूता इति विमर्शस्तत्परमेश्वरागमसिद्धं
रघस्रष्ट्रादि स्थिरतीप्रतामेकैका आभासरूपता कं दर्शयत्येतसामान्यमिति यद्ध्रुवं तथा सामानाधिकरण्ययोगात्तनेन सत्त्वलक्षणानुभासतस्तु विशेषलक्षणसमत्वेनशरीरमुत्तानाभिविभक्तं परमेश्वरागमसिद्धं
युक्त्या प्यनुगन्तुप्रतीकत्वलक्ष्याम दर्शयतीत्याह क्रियात्मपर्यम् तत्राधिकारसंगतिं योजयन्नर्थे सूत्रमिति द्योतयतो स्मिन्नरूपमेव दर्शयितुमाह एवमन्तर्वहिर्वृत्तिः क्रिया कालक्रमानुगा मातुरे
व तदविनाभावियुक्तेत्यादिकर्मणी एवमिति यतः परदर्शितोक्तः कार्यकारणभावो जडरूपप्रतिष्ठानकथं विद्रुपपन्नः किं त्विदं सदूपेवान्तर्वहिरात्मनाप्रकाशपरमार्थेनापि विशुद्धात्तदाभासरूपं
व तन्माना कालक्रममातिपरक्रियाभिधीयते तस्य प्रमातुरेवज्ञानशक्तिरूपवोधर्मस्तदिति तस्मादविद्युक्तं ज्ञानं क्रियाच ज्ञानं विमर्शात्मप्राणितं विमर्शाश्च वच क्रियेति न च ज्ञानशक्ति वि
हीनस्य क्रियायोग इति तदेतदविच्छिन्नज्ञानक्रियानुरूपक्रियाद्वारेणसकलतत्त्वराशिगतस्पष्टिसहारस्यतस्य स्वप्रतिविंवनसदृक्षस्तु यत्तद्वदेषाभावनानाविधत्तयाभासमानमनाभासरूपम
चिवस्तानः षिवत्त्वमित्युक्तंभवति १ नन्वेवंस्वतन्त्रशिवत्वेचेत्तस्मिन्नतो नतिरोधानमिदंविश्वमितिकिमन्यत्त्वतस्तात् एककविनत्वरूपसंश्लेषणत्वेन कथं क्रमो भवेद्देशकालाभेदान्तरमेवमे
वेतन किं स्वातन्त्र्यदेशो देशकालाशत्वेन त्वमाहितः १ अपि भविताप्यनन्तरमत्पारमेश्वरम् यद्यपेकमेव स्वि वलन्तत्त्वतथापि नदी यमेवसात्यप्रसाणानिस्वरूपमेदेनाचप्रतिविंवकल्पनेन यादृशीय
ति स्वरूपदेवैचित्र्यमेवदेशकालक्रमः भक्ति क्रियाते चित्रमयो हसो तत्स्वातन्त्र्यज्ञानरूपायादृशानुस्वार्थेकाभासनेतादात्म्यं सदा व्याप्ता भवेत्यतः प्रसूतिसदितिप्रव्यो सदा व्याप्यास्य सदा
शिव शक्तिरूपता पारदेवात्मनस्तत्त्वस्य इतिक्रमोपादेयस्य हेयमप्रवृत्तिर्तात्मा दात्म्यं तत्त्वं चक्रिर्भावस्य क्रियाशक्तिमयस्य परत्वेनोद्रेकाभासेसतिपारमेश्वरं परमेश्वररूपानुवाच्यमीश्वरतत्त्वं नामतत्त्वं
ततासादात्म्यपश्चात्तु चिनावभासनं त्वन्नस्वभावत्त्वमिति निश्चितानो वर्गीकरणं वर्गीकरणनिमित्तं यदेकमविभक्तात्मानि तत्त्वम् यथा पृथिवीतत्त्वरः प्रभृतीनानदीसरसागरादीनां पृथि
वी रूपत्वे अन्युपत्वे चेति तत्र श्वशददे चैतन्यवर्गीयो महामहेश्वरास्यत्वस्य प्रथमतत्त्वसाकर्मतः करणीकवेद्यमिवयामेलप्रायस्फुलितमात्रचित्रकल्पयत्त्वावच्छेसंत
२० रेचेधं सो ज्ञानं तेन वाचेयामाः तेमे च वकासि प्रति विंवप्रायत्न याति स्वचैतन्यवर्गस्य नाहंशिभावहोनथास्यनेनामयाचिरक्षिप्रेसेलिने सदाशिवतत्त्वम् संज्ञा श्राविदित्वाद्य
स्फुट वैतन्यस्याणे स्फुटी भवत्सम सह हि स्फुरण सराणि संप्रभावचर्गप्रतिमं विश्वप्रतिविंवतया भाति तस्य तत्त्वनन्यथाप्रथनमीश्वरत्वत्त्वम् यच्चसदाशिवभट्टारकईश्वरभट्टारकस्थपेकापत्ता
दिरूपतया मन्त्रव्यविस्फुरुड्डा अपितत्वमयोर्किंतन्नाणिनामेति २ नामधेयान्तरमप्यत्रतत्त्वद्वयदर्शयति
ईश्वरो वहिरुन्मेषो निमेषोन्तः सदाशिवः । यत्सामान्येवाहुर्योजनत्रमेश्वरतत्त्वमेवानमेषशब्देनोक्तम् विश्वस्य हि स्फुटत्वं वाह्यत्वं समेषणं निमेषणं त्वस्फुटतापादनं अन्तरूप

दि

तोद्रेचनमिति निमेषः सदाशिवतत्त्वं यतो जगतः प्रलय इति सृष्टौ योऽयं स्पन्दः परमेश्वरस्याचलस्याप्यच्छन्न हृदयं नरापत्रिलतया किंचिच्चलनात्मतया स्फुरद्रूपत्वात् परमेश्वरस्य परमा
र्थतत्त्वात् शक्त्योर्यो यस्त्वदाभासः काचिच्च शक्तिरन्यथाकृता शक्तिक्रोडीकारकर्कवतीविकटत्वाद्युपास्या ह्यस्मेव गुरुत्वात्मिका काचिदस्या एवेति स्वरूपमात्रविश्रान्तिरूपा ह्यटस्येव सत्ता
त्मिका एवं निमेषोन्मेषशक्ती एव सदाशिवेश्वरौ न यौ व्यतिरिक्तौ तदेवतेऽपि तथा नाम । अथ तदधिष्ठानदेवतायुग्मं करणे विधातव्यमाह सामानाधिकरण्यं च सद्विद्याह
मिदंधियोः प्रकाशस्य यदात्ममात्रविश्रमणं तदनन्यापेक्षत्वात्प्रकाशतया विश्रान्तिलक्षणो विमर्शः सोऽहमित्युच्यते यस्त्वन्यापेक्षः स इदमिति स च स्वप्रकाशमात्रे पुनरप्यन
न्योन्मुखे स्वरूपे विश्राम्यति परमार्थतः तत्राद्ये विमर्शोऽपि शिवतत्त्वम् द्वितीये विश्लेषणता मध्यमे तत्त्वरूपेऽहमिदमिति समधृततुलान्यायेन यो विमर्शः स सदाशिवतायामीश्वरभट्टारके
च उद्रेकमाव्य स्वस्वयावमत्ता पामलतानुकूलो विशेषः येयं तेऽहमिदमिति धियौ तयोर्यत्सामानाधिकरण्यं तुल्याधिकरणत्वमहमित्याहके इदमिति च ग्राह्योत्तीर्णसैकस्मिन्नेवाधिकरणे
यसंगमनं सैव परस्परप्रथनं तत्सतीत्वद्विद्या ऽतोऽशुद्धविद्यातो मायाप्रमातृगताया प्रमेये व नेत्रयेयं ऽहमित्यस्य यदधिकरणेच्छिन्नात्ररूपेति तत्रैवेदमंशस्योल्लासयति तत्सदा तत्स्याऽस्फु
टत्वात्सदाशिवतायामहमिदमिति उदमहमिति तु इदमित्यंशो स्फुटीभूतेऽधिकरणे यदाहमंशविमर्शो निषेचनिन देषव्वतेति विभागः ३ ननु कस्माद्द्वितीयशुद्धविद्येत्याह इदंभावोपप
न्नानां वेद्यभूमिमुपेयुषाम् भावानां बोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् अवलोकनं प्रथनं वेदनं विद्या यथावस्तुत्वेन वस्तुतां तत्र स्वरूपेण अस्य बोधसारत्वाद्भावानां वेद्यदशां चोपगतवतामपि
नाकृतवतामत एव इदमिति भूतेनोदितेन परामर्शेनोपपन्नानां परामृश्यमानानां भावानां बोधैव प्रकाशात्मा स्वरूपं वस्तु प्रकाशज्ञानचोत्तु बोधविमर्शात्माहमिति तदेका
वृत्त्यै पारमार्थिकं रूपं तत्रैव प्रथनं ह्ला इदं हि तस्य शुद्धवेदनरूपतम् ४ अधिष्ठानत्वपादेवता हृद्यान इदंविमर्शक्रममिति न द्व्याप्तिपादध्यायामुत्तरूप वदनारेण अत्रापरत्वं भावानाममना
त्मत्वेनाभासनात् परताहंतयाच्छादनमपरत्वमाह सा परस्पर्णतामनन्यापेक्षताहमिति अपरत्वमहंतया नाःपापेदाहमिति अत्र च तत्स्थ ये मलाथामलरूपात्मस्थायाश्रय
र्शात्मतया परत्वमिति वेद्यभावनिष्ठाद्यथा तेनस्वरूपात् द्व्यासयिक संवेद्यस्वादिस्थप्रमातृसंवेद्यवस्तुतया यत्तत्त्विष्ठसंवेदनरूपाशुद्धविद्या तत्प्रमातृवर्गाधिष्ठानात्तत्सदा
शिवेश्वरभट्टारकरूपतेति संक्षेपः ५ एवमेके चामतेऽहमित्यलादको यो भागस्तत्स्थ धानाऽशुद्धविद्या तान्येन मन्येऽयोसा विद्याभागस्त्वाच्छादनीयस्तस्य यदवभासनेन स्थाना
शुद्धविद्या अतस्या हि संदंशमध्येऽवभासनाम मायाया तत्र भावाद्वा वे वा स्वेदसंगात् अतत्त्वेन प्रतिहासहि संयतउदंताभासयति ततः शुद्धाभासनाच्छविद्येति तत्सद्यधात्
इमाया कल्पनात्मकस्यानाय्येयं स्त्री तेरवादिविकल्पिरूपदिष्टानदेतदाह भेदधीरेव भावेषु कर्तुर्बोधात्मनोऽपि या मायाशक्त्येव सा विद्येत्यन्ये विद्येश्वरा यथा मायाप्रमातरि स्वत्वा दिरूपेण
त्वसितेऽविमात्रत एव प्रमातरि कर्तृत्वे सति चिदेकरूपेऽपि भावेषु यद्विद्रूपतया नदः प्रकाशनत्वं तदेशत्वात्तमसाशुद्धविद्या मायाशक्त्या तत्त्वा वेद्यभागे भेदप्रकाशनात् न च मायैव यत
केवल विमात्रतया तेनावदविपर्यासनात् येन प्रकारेण विद्येश्वरा भगवतो नन्तायावन्तो नेतिशुद्धविमात्र गृहीताहं भावाः स्वतन्त्रमित्येव ह्युपदर्शयति यथाहैतवादिनामीश्वरः एवं यत्
केशानस्त्रीन स्वरूपात्परमार्थरूपे ग्राह्यविपर्यासनशक्तिः शुद्धविद्या विद्येश्वराणाम् ६ परमाञ्जभगवतः परमशिवस्याऽस्वरूपमेवावभासनं सदाशिवेश्वरता तत्रास्फुटत्वेऽस्फुटत्वे शक्तिरी
श्वरस्य व्यापिया तेस्फुरत्वेऽत्तानशक्तिः प्रस्फेदेन भेदेन त्वविपर्यासविपर्याहक विमात्रता या विद्येश्वरेषु क्रियाशक्तिः यास्कया ह्यविपर्यासहृदयप्रदौ तमायाशक्तिः सा च पशुप्रमातृषु याहकया
दोऽभयाविपर्यासे संस्कारेत्वऽविलक्षे विपरेतत्त्व परमार्थप्रथनेन तत्र विद्याशक्तिव्यापारो योऽन्या निष्प्रभन्निष्पशुप्रमातृषु तदेतद्दर्शयति तस्यैश्वर्यस्वभावस्य पशुभावे प्रकाशिका वि
द्याशक्तिः पशुभावे विपर्यासे करस्य बलत्वे पशानीयते अस्वतंत्रत्वे हृदयदृढूर्णानु भेदेस्याविज्ञाने सर्वोक्तयुक्तिबलेन यदेतदैश्वर्यस्वरूपं तस्य या प्रकाशिका परमेश्वरस्य शक्तिर्यद्दशात्
विवेकत्वायुक्तीरहसनादात्मुत्तहृदयाः कृतिनो भवन्ति सा विद्याशक्तिः अयमेव षड्धर्मारादि देहोपसस्य चार्थं समदयमावर्जयति फलः अभ्येमत्वं के एतदानेन योदित्येन च मायातत्त्व
ऋणत्वाहा तिरोधानकरी मायाभिधा पुनः मायाशक्तिः पुनरविद्रूपस्यान्तेव प्रमातरा विमानेप्रवृत्तेहं दयती भावानपि विलयाड्गे देता विमान घेनी सर्वथैव स्वस्वरूपं तिरोधत्ते आत्मह
ने विमोहिनी सा तिरोधान मतत्वविलयत्वमं नत्वं घक त्वं चकम अन्याग मेषुग एवतेऽती तिरस्यापि गुरुमेत्रादिनिरन्तरायमलित्वावरणमेव । तिरोधानमावरणं रूप स्फुरयति मे
दं तेकरसेभातेऽहंतया नात्मनीति प्रमेयं दोषारीरेवामायाशक्तिर्विजृम्भते सभेदेन मायावसमायोच नावकं न माकाशकल्पमानात्मरूपं वेद्यभावोचितमहमित्यात्मत्वे नवीद
ने उद्रेसानविःसु मनादेदोऽहंकुद्वेसामी ति प्राणो वा बुद्धेः स्याद्वा तेजनमभिव्यामनुप्रज्वलनादेवापारो वक्तेजः सप्रपदं स्थितिःस्वदोरकाशयकल्पा वेद्यसुनिर्विचनरनीतो
बुद्धिरमिति विषयते अंनरहंचेक्ति उः देवाह इति निर्विनाघवस्थाया शरीरमेव इषिवीमायं कृशहमित्या दिरथा स्वहमित्यात्मन्याभाति सर्वचैवेदंप्रमादिवस्तुत्तस्विमात्रसारमेव सा
घ्येवमादचिद्रूपत याभासितम् तथापि धर्मवतः सदहमिति संविद्रूपता मिविवेशस्यानेन सप्रादि तमप्रशान्तजडभावमेवेति तुच्छरतमवद्ध संपादनाः प्रतीता तद्रूपा परमेश्वरस्य
मायापाकिरितोन्धि जस्याते स्मनेन दर्शितम् वाग्रहोनवेदकपारो नमनचनदात्री नामधामकानिवेशाहितयत्व मसे व्योन स्वच सति । नन्वचिद्रूपत्वादनात्मायद्भिन्नादि

विपर्यास इति संस्कारेत विकल्पस्यार्थः

शुक्तिरिती नातेः

तत्समानाम कर्मपदवाविति केः

विद्यातत्त्वे विद्या ईश्वरो सर्वज्ञः तात्स एकत्वेश्वरतिरो भावा यथा येन प्रकारे

वेद्यवेदकांश त्वया

तेन

ग्राहिरूपं

त्त सामलयाः साचमिति विश्वमान चिद्रूपत्वेति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिविश्वैश्वर्यमेव सामर्थ्यं शक्यात् यश्च प्रमाता स्मत्यादिः प्रमेयेभ्यो व्यतिरेकि मात्रात्समेयः स कालादिकपंचकवेष्टितः स्याद्वैश्वर्यधर्मयो
गः स्मत्यादेर्यद्यपि नित्यमिति विश्वमानोपमेयतो जडाव तथापि सति प्रमेयमध्यस्तीत्यादित्यादितथा चेवभासेत यावता युः स्मत्यादिः प्रमातृकस्थितः स यावदेव स्वरूपाद्व्यतिरेकाभिमते नीलादौ प्रमे
येमता तावदेव स्वयमपि मेयं भूत एव समानामेयं हि मीयमानत्वादेव भूतिमिति मितिमात्रस्यादेव मेयानि दुःप्रपन्नव्यतिरेकं न त्वेवं विरूपम् परिमितत्वात् परिमितत्वं च स्मत्यादेरहंभावस्य यत्र देवकालादि
पंचकम् तथाहि कालः क्रममासव यत्र प्रमातरि विजृंभमाणत्वे संसारे लप्रमेयपि प्रसरति योऽहं कुतो भवं स स्थलोवर्जं नवविद्यामिस्थलतरं इत्येवमात्मानं देहरूपं क्रमवन्तमिव परामृशन् न सहस्वा
दिति प्रमेयोपि भूतादिरूपं क्रममप्रकाशयति अस्य स्मत्यादेःऽस्य विद्या किंचिज्ज्ञत्वाख्या तनरूपा बुद्धिदर्पणसंक्रान्तभावराशिं नीलसुखादिं विविनक्ति कला किंचित्कर्तृत्वोपोद्बलनमयी कार्यमुद्भाव
यति किंचिज्जानामि किंचित्करोमीति अत्र चाशेषलोकिविच्छेकस्यादिदमेव किंचिदित्यार्थः भिन्नगरूपः प्रमातरि देहादौ प्रमेये च गुणरागो यणमयरूढिगो आश्रियते न च तद्बुद्धिगतमेव रागमे
व तद्विमलत्वद्वस्य प्रमदा यावत् भवेन प्रविधानस्तु भवत्येव बुद्धिधर्मोऽपि केचिदयहधान्निवेगः अत्रैव कस्मात् मित्रबन्धः स यम [illegible] नियत्या नियमात् इत्येवं कलाविद्याकालरागनियतिभिः संसारिणो मायया प
हतस्य वैश्वर्यसर्वत्वस्य स्वानुनरपि प्रतिविनीर्णतस्य स्वात्मविमर्शगतभागमात्रप्रवृत्तो येमितः प्रमाताभाति इदं नीमिदं किंचिज्जानामि इदं केवलो [illegible] अत्रेतोऽत्रैव च यः सोऽहमिति एषां च भिन्नविषयत्वमपि भवति
कदाचित् यथाऽन्यत्रात्मनोपि नियमाऽन्यत्कार्यतेऽनि एतेषु प्रमातृत्वप्रतये च भोतीति न स्वेच्छाक्रियरूपाः प्रतिप्रमातृ भिन्नाः एवकस्यादित्वनत्वमल्लपेत्वादावी स्वरेच्छया एकी भवेयुरपि न हेषामीश्वरेच्छातिरि
क्तेनित्यकिमपि नीविनमस्तीत्यसकृदुक्तं वक्ष्यते च ९ यदुक्तमिदमस्मिन्प्रमेये व्यतिरेकितामात्रे लिनत्र तस्मै प्रमेये दर्शयति त्रयोविंशतिधा मेयं यत्कार्यकरणात्मकम् तस्याविभागरूपं तु प्रधानं मूलका
रणम् स कार्यकरणरूपं त्रयोविंशतिप्रकारं यत्तत्तस्य मूलभूतं कारणं सर्वकार्यकारणाविभागरूपं प्रधानं नाम तत्सर्वं मेयमिति संबन्धः योगिनामत्र हीश्वरप्रभृतीनामभिन्नत्वे च प्रधानवस्त्री
कारयोगिनामसर्वमेव प्रमेयम् तस्मादिति त्वस्यानुमानागमादिसिद्धा प्रमेयमेवेतीयतत्प्रमेयम् कालादयस्तु प्रमेयाः प्रतिप्रमात्रैवलयात् इति प्रमातृशक्तिस्वभावत्वात् न प्रमेयत्वेन इहाप्रसरेमायाप्रमा
तृत्वाति रिक्तप्रमेयप्रसक्ता वात्मनिर्णीतिः वस्तुतो हात्र यो यत्प्रमाता पि प्रमेय एव सत्प्रमात्रीक्रियमाणः प्रच्छादितप्रमेयताकरहेः स्यमे ९ ननु त्रयोविंशतो किं कार्यं किं करणमित्याशंक्याह त्र
योदशविधात्र बाह्यान्तः करणावली कार्यवर्गश्च दशधा स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः प्रमातुः पूर्वं करणोपयोगः स्मस्कादौ त्रयोदश करणानि तत्र बुद्धिरध्यवसाय मात्रा मान्यमात्ररूपा ग्राह्यग्राहकाभिमान
रूपोऽहंकारः संकल्पादिकरणं मन इत्यन्तः करणं त्रिधा बुद्धीशाहान्तरंधगच साधरूपा यात्र पयोगी नि बुद्धीन्द्रियाणि पंच श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमिति कर्मत्वित्यपयोगीनि पंच कर्मेन्द्रियाणि न
त्वा हित्या मोग्रहणं वृत्तिशिद्धिविषयेयनत्रपाणि वाक्पायुपादइति करणानि एतदेवान्तः प्राणेनक्तिपंचनहापत्रिन्द्रियम् तत्रस्तोत्रभ्रमशास्त्रविश्रान्तिक्रियोपयोगपृपस्थः सर्वदेहव्यापका
निचक्रेन्द्रियाणि हं कार्यविशेषात्मकानि तेन क्रिया ह स्तो वाक् भाषाद्यानः पाणिनेवाह्ने एतस्मात् केचलेन तस्कूस्पर्शरूपसिलाभस्थानतात्यंशगुलिरूपमधिष्ठानमस्योत्पन्नेवं करणा
नित्रयोदशपंचकार्यत्वेपसाधारणेनकरणत्वेन प्रपदेशः स्थूलं कार्यं पृथिवी आपस्तेजो वायुर्नभ इति भूतानि पंच सूक्ष्ममेषामेव रूपं गन्धो रसो रूपं स्पर्शः शब्द इति तत्रैकैकगुणमाकाशादि एकेकह
द्वयत्वं वृत्तिदर्शनभेदइत्त्वविवेचिनोऽनुपयोगात् तत्स्थूलेविभक्तम विभागस्तानुमापकमिति स्थूलोपक्रमइत्क्रमं तत्र पृथिव्याद्याभासाय च मिश्रीभूयद्वारादिस्वलक्षणीभूताः कर्मेन्द्रियरूपल
क्षितानुद्धौ द्वयेतालोचिताश्रेतः करणेन संकल्पितानिमतनिश्चितरूपा विशेषा यावृचिचेला कालादिमिस्वरंजिताः प्रमातरि विश्राम्यतीति तात्पर्यं एतदुविस्तारतः तन्त्रधानेभ्यो तत्रालोकसारादि
षु मया निर्णीतमिति तनुपयोगात्त्वविनानिनलिमितिशिवम् १९ आह्निकः २८३ इतिश्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामागमाधिकारे तत्त्वनिरूपणं नाम प्रथममाह्निकम् १ ॥
प्रवेत्रिन सभात्तो विविविधत्रामात्कल्यनाम् स्वहृत्सोऽलवक्रेयः प्रथयेत्तस्मै नमः शिवम् । एवं तत्त्वाशोनिर्णीते यत्तदन्तर्भावेनोक्तमपि प्रत्युक्तं तथा निर्णीतं तत्प्रमातृतत्त्वं वितत्य निर्णीतं तत्रैतत्मात्मना
मात्रत्वादिरूपानो विश्वात्मकः परत्वं तेर्विशतिस्थो केवलकान्तं रमृत्यं ते तथाहि प्रमातृत्वं सनरूपप्रत्यभिज्ञानमुपदिष्टप्रतेषान्तेषु सर्द्धेय सप्तधारेय स्वस्वभावं विहान्यरमोपादेयतात्वविल
भावे स्वात्मानमभेदेन विशत्येवेत्येवमस्तोभवतीति तस्मात् केतत्कादित्वयस्यरूपं तत्प्रतिविद्ये तहेयोपादेयप्रमातृतत्त्वम् तत्स्वरूपयोमिमलस्वरूपं तस्य तेच प्रमातृ सप्तप्रकारोकसप्तकेन द्वयेन समा
वेशस्वरूपं श्लोकपंचकेन प्रमातृ चेरवस्तु भ्रमादयस्याः त्रयेण तासां हेयोपादेय विभागे निरूपयतीत्याह्निकस्यास्यार्थः यथार्थस्त निरूपते तत्रैतस्मात्तत्वमात्रस्थितो रुद्रादिदेवतस्य भिन्नप्रमेयप्र
सरेव त्वविस्त्र वा वस्थितो तत्रेति प्रपंचस्येतिमितागमसिद्धेषु भावनुगतेच तत्स्वरूपे सतियदेतत्कालादिपंचकवेष्टितप्रमातृतारूपं तदेवयत्सांवृतसप्तसंख्यत्वप्रमेयजातं भवति इत्यायामेतामात्रश्यो
यान्तस्थमधिष्ठातृदेवतानां तद्दशासम्पादनेन स्वोपासकलोकस्य तद्दशादानेन तद्वाञ्छपानावेश समापन्नस्य स्वाभिमतसंपादनेन च भजमानोभट्टारकईश्वरएव रुद्रो भगवान्योमायापदेऽपि प्र
णपानात्मकधर्माधर्मसर्वेन्तुदिनैरिश्वातिविश्वातमध्यमज्योतीरूपप्रमातृस्वरूपस्पर्शादुन्मीलितत्वमीयनेत्रोमिन्नस्यत्वप्रमेयप्रसरेमतिसंपादने ऽधिष्ठातृदेवतात्वभजनं ब्रह्मा प्रस्तेतेमिन्नप्रमे
येतत्स्थानप्रवहणात्मत्वेपुत्रसरेधिष्ठातृदेवताविष्णुः अन एवतयोः प्रमेयप्रसररूपस्येहैनीलमिथिवं प्रकाशात्मनः प्राधान्यादुत्पत्तिमितिप्रमातृतद्वावेशप्रसत्तात्तथेनत्रोन्मीलनम् इव
नेवचदेवतम् प्रसरत्वमिसितानस्य १ यदेतस्मात्तत्वमात्रस्वकं तस्यविभागमागमिकं च से तामेदं निरूपयति एषु प्रमातृणां यः संसारी कर्मबन्धनः विद्यामितापितेस्पर्धो विहतोमुक्तस्य
ते स्वांगरूपेषु भावेषु प्रमातृता कथ्यते पतिः मायानाभेदिष्ठेकेषु कर्मा हि कलुषः पशुः मायायां यो विमोहितः अत एव कर्माणि स्वात्मनोवंधकान्यभिमन्यमानपश्चात्कालादिवेष्टितः स्मत्यादिप्रमाता स
मायाप्रमातरि विश्रान्ति द्वारेण भिन्ना अपि सन्तोयदापूर्णस्थितिरिति न्यायेन सत्यप्रमातर्येव भेदविगलनतात्मनावेन विग
लितवृत्तभेदाः प्रकाशविमर्शपरमार्थतयैव विश्राम्यन्तीति शिवम् = १२

स्वाङ्कं वश्मिमीते स्वामी पाती निपालकः पतिः क्लेशकर्मविपाकाशयैः पाशो पाशितः पशुः दृष्टः

त्तीयतः संसारी देहादिविहितस्वरूपस्याह्रपये बाल्ययौवनादिविवृत्तवर्त्मयत्संसरतीवद्गच्छा देसजन्मांतरेपि संसरणम् विद्ययास्वरूपप्रकाशनशक्त्या अन्यभिज्ञापदेशापि नेमैश्वर्ययस्यानपचशासीराद्यापिवि
श्रमविसंवेदनमेवाभिमन्यमानो ऽनपवर्विदेकवनात्स्याचिद्रूपत्वाभिष्यत्वमस्य यस्यस्वरूपस्य पुनर्जन्मबंधविरहाद्देविपिस्थितेमुक्तः इतिव्यपदेशायोग्यः पतितेनत्तु शिवपदकवानइतिकः कुतोमुक्तः देहे =
भूतहर्षगमात्तप्रमात्रेनराघेतयाम्युक्तः शिवरनिमवरारः यस्यासोमुक्तस्यभावात्सांगवदभिमन्यमानः प्रमिमीत इतिसतेषांस्वामीस्वरूपपरमार्थसमर्पणात्स्वपालक इतिपतिरूपदिष्टः
शास्त्रेपु मायाशाक्तिकतः अन्यत्वातिरिक्ताने वसतोयदामिमीतेतत्वानेरेवमेयैः पाशरूपैः पाशितइतिपशुरुक्तः तथाहि वेद्यराशिचशादेवास्याऽविद्यास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाद्यैः क्लेशा
धर्माधर्मादिरूपाणिकर्माणि आदिपदाद्राशयरूपावासना फलभोगरूपोविपाक इतिकालुष्यमनेनप्रकारेणयतःपाशितस्तस्मात्पशुरितिस्मृतः ३ यदेवं तन्मस्य रूपंतदेवागमेपुत्रिविधंमलमित्याहस्वा
तत्र्यतानिर्वोधस्यस्वातंत्र्यस्याणवोयता द्विधाणवमलमिदं स्वसे रूपापहारितः भिन्नवेद्यप्रथात्रैवमायाख्यंजन्मभोगदम् कर्तर्यबोधेकार्मंतुमायाशक्त्यैवतत्त्रयम् इहज्ञानकर्मरूपतावस्थितस्य स्व
रूपेतस्यापहारोनामाणवमलमस्येनासावणुः संकुचितज्ञानः तत्स्वरूपस्यनिमीलनंसंकोचः तस्थितेवोधरूपेकर्तृत्वलक्षणस्यस्वातंत्र्यात्मनः स्वरूपांतरस्यनिमीलनेविपर्ययोवेत्सभयथाणवमल
स्वरूपापहारानिरूपमेकमेवाद्वैविध्यं सत्संताणवमलेद्विप्रकारेस्वरूपसंकोचरूपंभिन्नस्वयम्पृथग्तस्यमायीयमितिनिर्दिष्टामात्रं मायाकृतत्वेनमायीयतामलत्रयस्यापि तत्रकर्तृरूपबोधरूपस्य दे
हादेर्भिन्नवेद्यप्रथनेसतियमीधर्मरूपेकार्ममलं यत्तोजन्मभोगश्चसंचनियतावधिकरंतिनात्यायुर्भोगफलकर्मसंभवति अथैषामलानाविविक्तविषयनिरूपणंस्फुटीकर्तुंस्वातंत्र्यहानिर्बोधे स्वरूपं
स्वातंत्र्यस्याभागस्यतावद्विविधमाह। शुद्धवोधात्मकत्वेपियेषांनोत्तमकर्तृता निर्मितास्वात्मनोभिन्नाभर्त्रातेकर्तृतात्ययात् येषांविज्ञानाकमेवपरमार्थतोनतत्त्वहमितिविज्ञानाकलाः दर्वपरमंस्वातंत्र्य
तेपरमेश्वरेणतत्त्वानिर्मितास्वात्मनःसकाशाद्भिन्नातिरिक्ताः सृष्टेस्तैः कर्तृतायाउत्तमस्वातंत्र्यलक्षणायाअत्ययात् भावात् परमेश्वरस्यतत्तमस्वातंत्र्याविद्युक्तबोधरूपत्वमितिअभिप्रायशेषः ६ तन्तः
स्मादेतोर्भवतपरमेश्वरात्तेषांभिन्नत्वं अन्योन्यतस्तकर्तृभेदः बोधरूपस्यव्यापित्वनित्यत्वत्वत्स्वच देशकालाभेदस्यसमानत्वादन्योन्यभेदाभावेच निर्मितास्तेइतिकथं बहुवचनमितिसाशंक्य
व्यापोहति बोधादिलक्षणैक्येपितेषामन्योन्यभिन्नता तथेश्वरेच्छाभेदेन तेचविज्ञानकेवलाः ३ इहहिसर्वत्राप्रतिहतशक्तिः परमेश्वरएवतत्तथातुमुक्तत्त्वत्स्याव्यथा भवतिनत्वन्यः कश्चित्परमार्थतो
करणकार्यरहि स्तीन्यमहेतुत्वम् तत्स्वप्नावकनिस्यबोधस्वभावोपिहृदेच्छा भेदेननिर्माणसंख्यावैविध्येणतेषांशरीरादिरहित्यांतपमात्रदेहोनीत्वंतंबोधत्वनित्यत्वविभुत्वादिधर्मानुस्वेकोत्पन्योन्यं
त्यासुबोधरूपाः भेदः तेचयाम्लेविज्ञानकेवलाउक्ता स्तत्रविज्ञानकेवलोमलेकयुक्तस्त्यादौविज्ञानेबोधात्मकंरूपंकेवलंस्वातंत्र्यविरहितमेषामितिति ७ एवंस्वातंत्र्यहानिर्वोधस्यस्वाभागस्यविज्ञानाकलान्
कर्तारश्चत्रलया विषयतामुक्तास्वातंत्र्यस्यापिबोधमात्रत्वमपुंभूतविषयप्रदर्शनेनस्पष्टयति स्वातंत्र्याद्बोधरूपत्वेकर्तारःप्रलयाकलाः तेषांकार्ममलोप्यस्तिमायीयस्तुविकल्पितः स्वातंत्र्यजडत्वाद्बोधरूपत्वेवपु
वधिरितितथाप्र ताउत्तरकालेऽवि द्विवाप्रागेतुद्वेवायेषामहमितिचमत्कारयोगात्कर्तृत्वेप्रलयेनकलाः प्रलयाकलाः कलातत्त्वोपलक्षितंकार्यकारणंसंदृष्टावत्त्वभवेदिति यत्तत्तेषांनकेवलमलत्त्वपमाणवमलावम्मलोप्यावत्कार्म
पिवासनासंस्काररूपोधर्माधर्मात्मकोपितेषांविधेयमुपश्यात्मन्संगत्वेनग्राह्यत्वेपेरवितांसम्पदेशपदेशवेलेनमबलितेनमायीयोमलपांविकल्पितोवस्थितविषयत्वेनतथाहिके
विषयमाविभागविज्ञातानाहंनिद्राद्योकता अपचेद्यतशभपदभाजः अन्वेतशुद्धादिविभावःस्वतेऽद्वयावशोपसामान्यात्मकभिन्नवेद्यसंवेदनयोगिनःसंवेद्यसोम्यपदलीनाःस्थलेदेहेदि
यात्मककार्यकारणवियोगरूपत्वेनप्रलयाकलत्वलक्षणंसर्वेषांतत्त्वम् ८ एवंस्वातंत्र्यस्याबोधोपलेत्येवंपशुःस्फुटीकृतः प्रसंगात्तुकार्ममलस्यविषयोदर्शितः मायामलस्यपादिकत्वस्य कर्त्रेत्वेनविज्ञानाकलानांकेवलाणवमलस्वभावत्वेपि
तं अधुनापुनरप्यणवकार्ममलद्वयाभावेविशेषोक्तिमायाख्यस्यमलस्यविषयमुद्देशयति बोधानाम्पिकर्तृत्वजंपाकार्ममलंतत्त्वे भिन्नवेद्यजन्मायामायामलोविद्येश्वराश्रवे येविज्ञानमेवाश्रय
तयाव्यपदेशिंत्यहमितिचमत्कारेतत्सान्तकर्तारस्तेनतवमर्वतःसर्वकर्तारस्थनेविद्येश्वराः किंत्वतत्कृतएव भुवनादिष्विद्येशांवेद्यतयाकार्यतथानुभावितानकविद्युपदस्पर्शभिन्नमेवसद्भिसासि
विद्येश्वराणांमायायाल्पमलयोगः भूमलत्रयस्यापिविषयोपदेशः नयोविषयसंदर्शयितुमाह ९ देवादीनांचसर्वेषांभविनान्त्रिविधंमलम् तत्रापिकार्ममेवैकंमुख्यसंसारकारणम् इहविद्येश्व
१० रविज्ञानाकलाद्योवन्नभविनःमायांतःधर्वकृमलत्वेन प्रलयाकलासुपितेविज्ञानाकलमविद्यमानभवाः येत्वतेमायानत्तानलपरिवर्तिनोदेवादयःस्थावरान्तास्तदृशायाम्यास्त्रेपुपरिगीतास्त
त्रेसर्वेभविनःसंसारिणतेषांत्रयोपिपुर्यापमलाः तत्रमलत्रयमध्येकतमोमवःसंसरणमेवांसंपाद्येत आह तत्रापिविद्युत्निविष्टपिसंस्कृत्कार्ममलंमुख्यत्वेनयत्सन्निपत्यसंसारकारणम् यदो
त्कम् कर्मतत्त्वशरीराणिविमुच्यात्करणानिचेति तद्विकरणविषयसंबंधपवचवर्तमानोभविष्यत्वनत्वरत्वत्स्वबंधतोवर्तमानःसंसारणेसचालेआणवमायामलेनयद्यपिनकारणंसंसारेत आपितत्का रणम्=
थापिकार्ममलंविनानेदेहादिविचित्रभावामिनिर्वर्तनशक्तिर्नोविज्ञानाकलादिविविधत्वेकार्ममेवमलंसंसारकारणं नन्वत्रपमाद्वेगपपने मुक्तएवनत्वपहयेतेदक्षत्वादसमर मलत्रययोग
णसोपानवद्वंधस्थापेनकर्मवंधाभिमानपरिहानिरेवयत्नेनःसांख्यपुराणादिशास्त्रेषुसंपरिहरणने एवंमलत्रयस्यकैकभेदोपिविद्धिभेदेत्रिविधिभेदेनकेनेतिसस्य पद्यलक्षितसंसा
मानात्मविशिष्टितथाचपाशोपिवादिसकलतान्नामपाशितेनःसप्तेषु तत्रापवीतरभेदेनपुण्यस्थानमेदेनविकल्पस्मृत्यनादिभेदेनचानेकप्रकारत्वमिति १० अथमल रितान्नसकला
त्रयस्योपवृत्तिभावयभेदासंसारिणांप्रकारद्वयमितिनिर्दर्शयति कलोदलितमेतद्विचित्रस्वंकर्मतामयम् अविद्रूपस्यांप्रध्वस्तत्वादेर्मितंप्रणतयास्थितम् प्रत्येकंकर्तृतायाश्चबो त्वाणमात्रवस्था याः=
प्रबोधत्वं= धस्यचविरामतः प्रमादोक्ततान्तत्वमात्रेपालक्षणम् पतङ्केति यद्विदशादीनांभविनांचैतन्यकर्तृतांशस्याप्राधान्यात्मलेनसंविद्धाणस्यनिमज्जितत्वात्कर्तृतामयंचिद्रूपस्य
प्रमेत्वमेवतत्त्वं= अपिशब्दस्याभिन्नक्रमत्वंदर्शयन्नः संभाव्यंतावदेषामनेनत्वं तत्त्वमायबलाद्यातेभवेदपीत्येतद्योतयति ९ अत्रविकल्पादेवलिर्यंयोनिश्चयेपत्याभवति मानुष्यश्चैकविधः समासतोभौतिकःसर्गः चैश्चावोराक्षसोयातैर्गांधर्वःप्रा
कृपवचसोम्यपत्यान्यः प्रातिप्रेताश्चसप्तयथास्मृतः इत्यष्टविकल्पोदेवः पश्चमृगपक्षिसरीसृपस्थावराः पंचविधस्तैर्यग्योनिः मानुष्यश्चैकरूपएवेतिचतुर्दशधा ९ मलत्रयस्यैकैकोमलत्वक्षेदस्थाते माया
कृतैःशिवमंत्रमहेश्वरमंत्रेश्वरैःप्रमातृभिः द्वयोर्मलयोर्भेदैःकृतैः विभिःप्रमातृभिर्मंत्रविज्ञानाकलप्रलयाकलैः मायाणवकृतैःमंत्रेशायथाभेदः विज्ञानाकलेआणवेन आणवेमायामलाभ्यांप्रमातृभेदः कार्मस्तुस
कलरूपतास्य सदनिमेदः = त्रयाणांमलानांभेदेनैकसकलरूपेण = ९

सूक्ष्मप्रमातरेवं वक्ष्यमाणो [illegible] इति सा तालमिति = ८ यस्यापि वर्णपत्तेन स्ववर्णयं न सोऽपि प्रेलतयति नापि इति = ८

[illegible] = ४ [illegible]

तेनेवं स्वात्मानं कलाक्वेनपरमेश्वरः [illegible] नोपोद्बलितमनुगमालितं मलेन न्यक्कृतं [illegible] प्रसन्नादेर्दे [illegible] तस्य मायाप्रमातृ [illegible] स्थितं यतो मितमिदं तावच्च देहादि [illegible]

प्रमेयभागनिमग्नत्वात् प्रमेययोगेन [illegible] स्फुरति [illegible] यदा [illegible]

मितमनेनैवाहंभावेन स्वात्मानमाच्छादयति [illegible] विद्युत्सा [illegible] प्रमेयाद्युन्मुखत्वात् [illegible] यदापि [illegible]

नैवाहंभावेन [illegible] विश्वेनैव दास्यं [illegible] प्रमेयतास्त्र [illegible]

येनपदेशानुरागित यथाप्राप्तं [illegible] समावेशः [illegible]

गृहाण्यानसमाधिप्रभवः [illegible] प्रमातृभागग्रहणी [illegible] परमेश्वरस्त्वेव प्रमा

[illegible]

प्राणो दमासने न देहादिदिक्षी कुर्वन्नेव विषयं प्रकाशयन्नर्थ इति न काले दिनम् अपानो विमर्शनेनान्तर्विश्रान्तानन्दरूपी देहादिप्रमात्रभावमाप्याययतीति चन्द्रः न कालो निशेति प्रमात्रवेनपाप्रधानतयैवं प्राप्य प्रमेयापेक्षयावैषम्ये नापि ॥४९
जाग्रदादावपि नालि समानः इति प्रोक्ता सर्वं सर्वसंभवेपि प्राधान्येन ता कृतो विभाग इति तात्पर्यम् ॥

स्फुरतां देयत्वप्रदर्शने न तुर्यावस्थातः प्रभृति तत्पादेयत्वं स्तवयति हेयात्रयीयं प्राणादेः शाधामात्कर्षेणात्मले तद्धानोपवृंहणायस्वेद्रुः त्वोदियोगतः यत्रायं प्रमाता स्वात्मगोपादान तदिच्छाप्रयत्नादिकं परि
क्षेपयत्यतिनदेवाप्य हेयत यामाति स तासय स्वेदुः त्वे वैचित्र्ये लौव रूत नः नश्चेन रवस्थात्रयेण भवति यतः कर्तृतारूपं स्वात्मविश्रान्तावन्मेन्मदख लतया नाते वेकवनेयश्चिन्मयं वृत्तव दाप्राणादिदृनि
मत्र यीह केरतादिभ्मिपु गमामभ्य तितदा तस्मिन् तुलेभ्नेप्राणादेः शाधार्स्फुरति तथा च तस्य चिद्रूपस्य यथा यथा हानिस्तथा तथा दुःखोपचयः यथा यथा किंचिदुन्मजनं तथा तथा सत्त्वो
पचयः तथा हि सुषुप्ताकाले प्राणस्यैवोद्रेकादुःखं तत्रैव तस्य स्वभावादर्हन्तोद्रेकात् सुखं एवं प्रान्तस्यमहेश्वरे प्राणापानप्राधान्येऽन्तर्वे यस्य स्वमावेशतत्र तस्य तत्कालेदुःखोनुदयपद यस्य तुर्य
लोपेनसाक्रमयतः कार्यप्रवर्तने आच्छादयेदुःश्वं तावत्स्याद्योति यु श्वलितइति एवं प्राणादेः प्राधान्ये कर्तृता यात्रता भावेसुखेदुः खवैचित्र्यतयोगः प्रयासम्भूतिरिति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेप्राणादिप्राधान्यं
कर्तृतान्याभावप्राप्तौ तितत्रयमेव हेयम् कर्तृताप्राधान्येषां तुर्यरूपात्मश्रतित्वेपोर्धात्मकतुर्यातीनदर्शनं तमुपादेयमेकं सानंदं तन्स्वभावत्वाभेदपारिजस्ताजि दासावेवपपतिश्रमप्रशमा
दिति तात्पर्यम् ४८ ननु प्राणादिग्राधान्ये हेयतायां कारणमुक्तं तत्र कथमुपादेयत्वप्रवर्तनंर्दितुर्यादौ तदभावका स्वमावेशेस्वप्ना नानुपपत्तिरिति श्लोकद्यन शंकां परिहरति प्राणापानमयः प्राणः प्रत्येकं
सुप्तजाग्रतोः तच्छेदात्मा समानाख्यः सौषुप्ते विषुवत्स्थित मध्योर्ध्वगाम्युदानाख्य तुर्यशो तुर्य इष्यते विज्ञानाकलसंवेद्योव्यानो विश्वात्मकः परः प्राण इति प्राणनरूपजीवनस्वभावाये यं चिद्रूपस्य स्थितिस्सा
तावत्सा मात्मापि स्पंदरूपादेरूप्राणादेः चेतनस्य चेतनायमानतां संपादनातिकाहमिति स्वात्मारोपमात्सा ति विकल्परूप परामर्शमयी स्वैव प्राणादिविशेषात्मनापंचरूपतामभजते तत्र किं विजहती
स्वान्तिये तती चप्रसारमानिः श्वासरूपाक्रमेणप्राणापानमता नतेच विपोवंदर्शयति तदिदं विशेष यं जाग्रति ता वस्तुरूपेव देहा नुस तविषयेविश्रांतेः प्राणापानयोः सुखदुःखलाभं स्वन्नैपित हृदयम
स्त्येव स्वपनोपि हि प्राणापानो निर्गमप्रवेशात्मानो स्फुटमेवापरे ग्राह्य स्ये नेस्वयमेव वेद्यसंवेदनात्मा तो पादान रूपास्थितिः संवेद्य तेयत नेन प्राणनाप्राणापानविशेष दयमयी जाग्रति तथा स्वप्ने
सुप्ने स्वप्नः तदेव तद्यदा स्वानरो पुर्वं भवति तदा सुषुप्तः प्रमाता तत्स्यादं सो सुषुप्तपदं नहि विधमपि समानरूपं विशेषविश्रान्तीयं स्वी करोति संवेद्योल व स्वभावे यदा पिप्राणापानस्पंदेत स्य तेन तथा वित
तामर्षयेत्या विश्रान्ति हृदय समदने निरिन्द्रियप्रदेशे नैरेव प्रत्यवमर्शः सोषुप्तमिति ननु प्राणापानयोर्यच्छेदो विश्रान्तिः कं चित्कालं नहि सामा सकलासा दिवर्गस्योर्ध्वाधरतिर्यक्तत्समानीकरणव्यापारा
त्मा तन्त्रय हृ मध्यविकासदानाहृ रूपी तज्जरणकारी समानो दिनरात्रिरूपयोः प्राणापानयोः कं चित्कालसाम्यादिहेदात्त्र विषुवत्कालतुल्योविषुवत्साम्यं समानीकरणमर्हतीति तदर्हमितिविवतिः
उपमानेन तेरेव तावायतमु रूतोनिवत्तर इति प्रयोगात् न हि व्याप्य सिद्धं न वा विनिर्के विशेषं वाहितरत्रिते हू नाधिकत्व लक्षणं मुक्तनिवेश यत्व विरते मितिषा नद विषुवत् नत्र च विषुवतिविवि
उपमानं सा प्राणापानस्य संस्कारस्वरूपतया सद्भावः सर्वं हि विच्छेदो नत्सर्वात्मना नापोति स्तम्भसकन तनस्थाहातानयोर्बीजरूपतास्तु सुषुप्ते इयतिसमवं प्रलयाकलाः तत्पवर्गः यदातु सा प्राण
रिमानस्य प्राणापानस्य संस्कारस्वरूपतयासद्भावः [illegible] सकलस्य भेदस्याभेदसारताद्रुतलत्वं विलापनमाप्याणस्यैव सर्वविद्योविदधती उदानवदनिर्विज्ञानकताहा
तदनिर्वाम दृह्विणामा म्मौविवि लीभावयंती मध्यरूपे तोर्ध्वं तत्रवहति तदा तन्मवरूपं सकलस्य भेदस्याभेदसारतारूपलत्वं विलापनमाप्याणस्यैव सर्वचेद्यशशिरूपतत्स्य तथवनवर्गात्मकदेहव्यापाररूपलाप्राणदृष्टिर्या
रव्यसदाशिवांतेसावतुर्याभि कारदशा माघोर्ध्वेहि विज्ञानाकलाइति ततः प्रभृतिभेदगलनप्रवर्तने विलीनेत्रभेदे सर्वचेद्यशिरूपतत्स्य तथवनवर्गात्मकदेहव्यापाररूपलाप्राणदृष्टिर्या
नरूपा विश्वात्मकपरमशिवोचितातुर्यातीतरूपा प्राणपदमानां प्राणापानरूपसमानरूपउदानरूपो व्यानरूपश्चेति सामानाधिकरण्यम् विज्ञानाकलस्थासौमंत्रस्था सो वर्गांपेक्षया इ याष्टमप्य
शिवेश्वररूपो योसाविति सदानः एतदुक्तं भवति यद्यपि तुर्यं तत्तीत योरप्यस्ति प्राणानाः स्वयाजीवत्वस्य युक्तात तस्य तानुपपत्तेस्तथापि भेदोपसंहारेणाभेदविश्रान्तिप्राधान्यादनयोः सुखदुःखो
दिवैचित्र्यायोगादेकघनस्वात्मविश्रान्त्यात्मकपरमानंदमयतैनोपादेयतैव सुषुप्तादेतुसंस्कारस्वपलाः स्फुरवेद्योल्लासस्फुरद्वेद्याभासरूपस्य भेदस्यविद्यमानत्वात्सरसिखसुखदुःखोदिवैचित्र्यमिति हे
यत्वमेवेति युक्तमुक्तं देयाद्यपीयमित्यादि भगवत्सर्वविश्वशरीरस्यप्राणापानसमानोदानव्यानरूपतयैव सकलगतोल्लासप्रवेशप्रलयाकल विज्ञानाकलादिवर्ग सदाशिवरूपतारूप्यनेन दर्शितम् य
थोक्तम् षट्त्रिंशाख्यकं विश्वशंभोः प्राणादिशाक्रयरति २० आदितः ५७२ इति श्रीमन्नारायणाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामागमाधिकारे प्रमातृतत्त्वनिरूपणे द्वितीय
माह्निकम् २ अनेन तमात्मेयादि वैचित्र्यं भेदपालितम् आत्मानं यः प्रपश्यते भक्तानां तत्स्तुमः शिवम् एवं स्वसंवेदनोपपत्त्यागम सिद्धं महेश्वररूपमात्मसत्त्वं यदधिकारत्रयेणोदितं तन्नैति
नदेव संक्षेपेण शिष्यबुद्धिषु निवेशयितुमागमार्थसंग्रहश्लोकाष्टकेन दर्शयति स्वात्मैव सर्वजन्तूनामित्यादि नोपलेनोपपादितेत्युक्तेनैकेनाह्निकेन तत्रश्लोकेन पारमार्थिकरूपसंकोचो
कनवकेनवंधस्वरूपं प्रमातृप्रमेयतत्त्वदर्शनदिशात्मकेनप्रत्यभिज्ञात्मकमोक्षतत्त्वं श्लोकेनोपसंहारं दर्शयतीति तात्पर्यम् गुर्वापार्थस्तुनिरूपणे स्वात्मैव सर्वजन्तूनामेकएवमहेश्वरः विश्वरूपाह
मितिमिस्फुरंतं परामर्शं हृदि तः उह्जगत्सर्ववस्त्रेतननिमज्जत एवमातिरूपमितिरिजन्यपरामर्शोऽहमितिसंवित्परामर्श एव विश्रान्त्यति तन्निष्ठता निरात्माहरति जंतवएवतेवास्ता वास्तवसुखदुःख
एवस्वात्मा सएव महेश्वरो नत्वन्यः कश्चित् यतः संवित्स्वभावोऽसौ संविदेव तदे शेन नकालेन स्वरूपेण को पि भेदः कामं देशकालरूपयोर्भिद्यमानेतजउपपत्तयाविचितनिमज्जनाएवमेकएव वित
तात्म्यातम्रोलस्तात्मनियतोविश्वरूपमाभासयति ततो महेश्वरोऽन्तर्लीनविन्दुकुरुवापरनुत्मन्व त्वात्मविश्रान्तिरूपाहंविमर्शपूर्णिमातिः ज्ञानं वक्ष्यमाणं सर्वं ज्ञातृत्वं सर्वकर्तृत्वं तेनास्य यत्ताया प्राधान्यविचित्रचिद्
रिकर्तृत्वं च विश्वव्यापिकर्तृत्वं वा तत्र कर्तृत्वे पक्षे सेवात्मनं समात्मा इदंद्रियस्याविद्यातेतत्तत्स्वरूपं विग्रहतं स्वभावपरिपूर्ण ज्ञाने कैर्यलेवनदेकत्र विश्रमत्वीति ९ तत्रयेकप्रकाशविमर्शस्वरूपस्याता
कस्य दिविंषीयद्वमोचनायायमुहुसर्वं भासयति अहंकारपरामर्शं नदं तनमनेनतत् तत्रैवेत्वात्मनि महेश्वरे स्थितेऽतमिन्नेव प्रकाशरूपेतात्म
दर्शितो ते नैववपरमेश्वरो तालानसर्गार्थावलम्बः संकोचवपुरस्ताररूपं आपनात्मायो येदेहदुःखेप्रतादेहरूपमिदंनादावेद्यं तद्विन्तवावेदयमनाहुकलापासकचितमिदं भागमपि महान्प्रपंचविस्तृताका

एषकृतावद्धमानः ५५

पामेश्वरेण =

[illegible]

अनेनेदमाह भगवति विमृष्टविदा ... [illegible] ... स्वातंत्र्यात्मिका ... [illegible] ... यानंतरे किं चि
न्निर्मातव्यमेतापेक्षया तदितिपञ्चरूपतानुलेखे वमाप्य तत्प्रत्यत्तानं क्रिया माया नाम समकालतयानोपपाद्यम् = ५

लोकमाख्यादिप्रायस्थे = २

३-पृ- २३ नकेवाम्रणैनाहंभावेन परामर्शेन भासमानं चकास्ति अहं देवदत्तोऽहं चैत्र इति २ ननु चैवमपास्तनयायिकस्यात्वं धर्मस्वरूपमिति दिक्को दिको प्योक्तितदेनस्य परिस्फुटमाह सत्स्वरूपाः परिज्ञानमयो नेकः प्रमाता तः
नत्र सत्वो क्रियानन्दो भोगेऽदुःखेसुखे त्वालाकः सम्यक् परमार्थता न काश्चिदन्यः केवलं स्वस्मात् तत्र तत्स्थान ग्राह्यता स्वात्मानं संकुचितमवभासयति सएव तदास्य सम्पूर्णस्वरूपस्य यदपरिज्ञानं ग्राह
मन्ते प्रपरामर्शनरूपं तदेव कारणं तेन प्रकृतेय स्य सम्पूर्णत्वाख्याति मात्र नन्वत्रः पुरुषस्त्यचाने ग्रतपद्याने कः तदेहप्राणबुद्धिविशेषेण सको चग्रहणात् स च अमात्मोक्तः संवन्धभोगलक्षणमनुभवति भो
गश्च नाम तस्य यो कल्पितो क्रियानन्दो कल्पिता क्रियादुःखं रजो हि प्रकाशाप्रकाशवो चल्यरूपं दुःखेसुख प्रकाशरूपं च सत्वं सत्त्वं तमस्तु अप्रकाशरूपमन्त्येविश्रामः प्रलयस्थानीयः ३ ननु स्वरू
विस्मनेन किं च बलेऽपि किं च संग्राह्यमित्याह स्वांगरूपेषु भावेषु पत्स्री नं क्रिया च या मायातृतीये नैव च पशोः सत्त्वरजस्तमः विश्वरूपस्य भगवतः स्वरूपभूते एव विश्वयः प्रकाशो यस्य विमर्शस्तता
यतेज्ञानक्रिये स्वरूपपरामर्शापरित्यागे नेव तत् यदित्रतया पि विमर्शनेन स्वरूपपरामर्शा एव विश्रान्तमहमिदमिति मिसदा शिवेश्वरपरमार्थे सा भगवतो मायाशक्तिः तापन्ना त्रिस्रः शक्तयो म
गवति नै सृष्टिको दशाः स्वरूपापरिज्ञाने तमसि त्रिभावेषु ज्ञानं क्रिया स्वरूपमेव भिन्नतं प्रकाशविमर्शस्वरूपमिति पशोः प्रकाशः प्रकाशाप्रकाशावृत्तप्रकाशस्त्रीतिक्रमेण सत्त्वं रजः स्तमोऽह
लतया निष्प्रकाशाक्रियानियमनशीला नि सत्त्वरजस्तमांसि ४ ननु चैवं सति यथायरमेश्वरस्य ज्ञानक्रियामायाव्यतिरेकिन्यः शक्तयस्त्स्य तेन तदनशोः सत्त्वरजस्तमांसि प्रस्य
ते व्यतिरिक्तानि च तानि गुणसत्ताकार्यत्वे नेदेन तत्र व्यभिमिसंशयेनशमयति भेदस्थितेः शक्तिमतः शक्तितानां परिक्षयते यथाशुद्धतोकरणकार्यत्वपरिणामि नाम सत्यमेवं स्याद्यदि भे
२ द्विता: दशुतेनभवेत् भेदव्यवहारस्त्व यं विचार्यते न च च संकुचितस्वभावः पुरुषो नाम्येत सर्गि कंभाव विषयप्रकाशनादिरूपं सर्वदा तत्स्यसंगात् अपिहि यस्मेवं धनं तत्र तस्मात्पशोः शक्तिमत्त्वे नश
क्त्यमा नाद्ये वेन यत्र पतानि सत्त्वादीनि ततः शक्तयो व्यतिरेकत्वं कारइति नोच्यते किंतु पकरणत्वात् गुणत्वं च्यते न तु पुरुषात् किमिति चेत्सो च्यते उच्यते सत्वेदुःखमोहरूपपरिणामरूपत्वेन करणत्व
यो ऽस्य कं कार्यदेशकं च सत्त्वादि स्वभावतेनानुभूयते शक्तिस्त्वे दुःखमोहः कारणकार्यवर्गतादात्म्यवद्यतो यदि पुरुषव्यापिनादात्म्यं भजेरन् सुखदुःखमोहमुक्तरपि नत्वः कार्यकरणपर्यन्तस्यहि मयः सप
न्नः परिणामस्यरूपनिष्ठतिस्वांतेऽपि शक्त्या पुरुषो विश्वरूपस्यायात्मव तथा च नकश्चिद् गुरुर्यस्त्र रूपवान् स्यादयमित्यात्मयथ पुरुषस्व रूपचिदास्त सत्ता इयो भिन्ना एवेति स्थितम् ५ ननु ज्ञाना
दीनि कथं सत्त्वादिरूपाणि पशुं प्रतीत्याह सत्त्वानंदः क्रियापत्यस्य दभावोऽपि सायशोः द्वयामलदुःखोस्त्रशु विमुचतमो मयम् ३ रूपतावधातिविश्वस्या वभासमाने चेचिघ्नतलक्षणेन नस्तु ज्ञानादिताया पाल
यितास्वप्रकाश स्वभावत्वस्य विश्वपते यौ सत्तामवनकर्तृता स्फुरत्तारूपा पूर्वं ख्याता सा स्फुरत्तामकःसन्तेयत्र सेवप्रकाशस्य विमर्शः व्यतिरेकाद्विमर्शात्मकत्वमत्कारस्वपासनी क्रियाशक्तिरुच्यते ।
परोमृष्टव्यानेनस्या त्मविश्रांतिरूपत्वात्सैवानंदः तदेवं भगवत्ताश्चिदात्मनेव घरूपता यथास्तु सत्ता आनंदश्चानंदभावश्च संकोचितविरूपतान तेन योसौ सत्ता नंदभागस्तत्प्रकाशसुखेचेति सत्त्वम् ।
यस्तदभावस्तद्वरणमोहरूपं तमः एतेन सत्त्वमप्रीनीलानीलं वस्यस्य परिहारेणयद्यविर्वेनेकारत्नं वक्त्यापेकयाम र्थगाची कार्यधर्मपेक्षया विरुपतेन संगतनीलानीला त्मकरूपत्वात्
येना न्यान्य मिश्रतया पि भातः अतोयो यं द्वयमात्मकः मिश्रत्व भावस्तद्रजोगुणः अतएवप्रकाशाप्रकाशा स्वरूपयो स्तद्वतमसोरन्यो स्त्रेत्व स्थानमिति दुःखत्वम् प्रियपरादेकवनएव हि प्रकाशः
सत्वम् एकएवन पवाप्रकाशो मोहः यत्तु कथं चित्प्रकाशो यथाप्यधिकदेहरूपतयाऽऽत्मिनतयाकथं चित्त्वाप्रकाशो यथाणतगदकल्याणधर्मयो मितयाऽमितया तदेव दुःखमेतन्मयम्
वचपर्वोपरीभावसारक्रियापरमार्थः अत्राव भयरूपत्वेनास्ति प्रतीतो कर्यांविकल्पिताकल्पिता यामन्यप्रवेशतस्से नेयाद्द नीलं तावदकल्पितरूपा यांधियिभाति नीलाभावस्त्वको
विकल्पनाकल्पितो भासमान तानावच्छावद्दारपरमार्थः नइमयवाविश्चत्वान्नीलानीलं भातनाम यत्तद्भवरूपं तनीलप्रतीया तावदकल्पितयानविषयीकृतं नेवनकल्पितानाम नीलधियम
न्याबेनश्च यनींकल्पितांधियं नाविषान्यकल्पितया विषयीकृतं नीलमेवस्यादितिनिपदाग्रन्थ्याः स्निग्धताः अपिद्यार्थे पदोः सासत्वां सत्त्वाद्भावतामोहयात्मर जस्त्वेति संबंधः ६)
एवं तावत्प्रतिपन्नरूपप्रमात् तत्त्वसंतेयताविशीलतमथप्रमेयतत्त्वं निर्णेतुं सोत्तावदिदमिदं प्रमेयतत्त्वमिति निर्णेतुमाह येषमसमयि केदंतापरामर्शवशः प्रभोः ते विमिश्राविभिन्नाश्च तथा चित्रावभासिनः ।
ते॰ इदमाभासएव तावद्यो इदंके नेदंरूपतामर्शकेन कदाचिन्मिश्रीक्रियन्ते यदा विशेषरूपता कदाचिदमिश्रा एव यतमसुपतेयदा सामान्यरूपता तेषतेऽप्रभयाणां नोपासामगिके नाकल्पितेन इदंभावेन सह ज
नेदंपरामर्शं तत्रपूर्णाः सुगिनिर्दिष्टादिश्वत्वेन गोचरीकार्यः प्रमेयरूपेन केवलसद्योऽसानवालादेर्यावदीश्वरस्यापितत्वात्तेन्मामात्मविशेषप्रकारेणाचित्रतया चभासंते विभुत्वे हिन योर्ये मिश्रतम मिश्रत्वं वस्तु
त्ता पदत्कान्तानाविश्रान्तभातीति ईश्वरदृशायांभावो हि तद्व्यतिरीयकत्वेन सविस्मको चरूपनिषेध्याउपरमेन तदर्थमात्ररूपस्य संवित्प्रकाशे नैवप्रकाशमानमहंतानिषेधरूपामत्तामात्रिकीमिदंतामु
त्तामयति ७ एवं तावदीश्वरस्य रूपस्यपरस्यरिस्थं प्रमेयतत्त्वपरमशिवेन भगवतिप्रमेयकथेव कथ्यश्लोकेति प्रमेयकथायां स्थापकत्व मेवभगवतः सदाशिवेश्वरत्वमतो ग्रन्थना पश्चप्रतिकोहक्रमेयस्य
तत्र प्रथमं पीठ वेदकतेति = ५ एतोनश्च तिसदेहमपीहतिष्ठाकत्रयेण नैतत् चिन्नावभासार्थः प्रकल्पाः प्रमाणात्मनः तत्र हि भिन्नसत्ताविष्करणत्वे नाद्विनावरे तस्या माधारणीस्थिति यस्तुपर्णी प्रिती सेषा प्रत्यन्तया सर्वे वेशस्त्रान
दात्मनः स्वविश्रांतिमपरोधायचलयाप्तारूपया विकल्पक्रियया तत्रहद्वर्त्वे चित्ररूपया तद्विशेषहोनयति प्रमाणात्म नक्तिस्यं प्रमेयरूपाय पौनतीश्वरवदुक्तेनये नेति भिन्नस्ति मिथ्या मिश्रतयाभिष
मानश्चाभासो ये षामर्यानां ते विशेषसामान्यात्मानोऽर्थाः प्रमाणात्मनः प्रतिपुरुषमसाधारणस्वसंवेद्यताया गमरूपसासंकीर्णं हृप्रकाशात्मनः प्रकल्प्या विकल्पनीयाः प्रतिप्राणि स्ववासनानुसारेण
विभिन्नाभिः संज्ञाभिः प्रियो यं शत्रुरयं मित्रमित्यादिकाभिर्भावनाविशेषानुसारेण तत्र हि चित्रस्वेदुःखतोपयुक्ताभिः स्मरतोऽनुतापे संकल्पनेऽन्यत्रान्यत्र विकल्पयोगेऽपि नन्दकंभवति ईश्वरस्यवि २२
कल्पात्मकतामंतरेणस्युद्धविमर्शविषयीभाव्यार्थाः पयोनत्वम्यो मायोरूनहे वाकिनिविकल्पसमाराद्वास्तेऽर्थाभवंति सांसारिकज्ञानादानादिव्यवहारोपयोगादिति नन्वङ्गविकल्पतेया
सविश्रांतिनिरोधायाईश्वर शक्तिर्माया त्वानया = ८

ईश्वरस्येता = ४
स्वरूपान्तरे = २

गोवरीकार्य दोयमी =

ज्ञाने वार्थस्तावानेव विकल्पात्वेन त्वको विशेषः प्रमेयस्य पशुपतिरूपतायां शब्दते नयेति पशुकर्तृकास्य हि त्रैलोकमर्थानामीश्वरस्य ह्यानामुपरिवर्तिनी स्वतः पशुतामीश्वरस्य हि श्रुपजीवं तीव्रस्थापारत्नीय
तिप्रमात्रनियता तद्यथा इदंद्रष्ट्यामिति येन सहं तत्रसेवतदाना स्वस्य मद्य यदि पशोरपि सः हि प्रक्रिरस्तित्वं हि स्वरं सत्यमीश्वरस्य वासौ नन्वेवं साधारणत्वे कस्मात्स्वदेहे नैभवति भवेद्य दिस्व शक्तिं परिज्ञानीया
त् यावत्तु साक्षात्स्वापरिज्ञातापरवृत्ति स्वैव सतो विकल्पक्रिया विकल्प न शक्तिरुदेति ननु केन सा तस्यो स्याप्यते शास्त्र ईश्वरस्याप्रत्यक्षरूपतया शब्दराशिलक्षणस्य यावत्क्रिः स्वात्मरूपविश्रान्तिलक्षणया
रमेश्वर्यविरोधप्रयोजनात्ताहृतादिदेवताचक्रमयी तेनैः ककारादिवर्णा वैचित्र्यैर्विचित्रा तयायासौ विकल्पक्रियातस्य पशोरेकत्र निरुद्धभावा ज्ञाता तेन मित्रमयं शास्त्रस्य मिन्यादि वर्णवैचित्र्यातु
विद्रुतया विकल्पनक्रियया तदात्मनईश्वरस्वभावस्यैव पशोरसाधारणीहोऽहिः पंचवक्त्र स्वतुर्देशोहस्तीनवमिति धावती स्व पितिविस्थिततया विकल्पस्यापि हि तानाभासानीश्वरस्य ह्यानेवोपजीवयः
तीति सर्वोपाशवीत्प्रत्ययस्य हि रीश्वरस्य तदुपजीवितीत्यक्रमम् १० ननु वैयदि पाशवी स हिः संसारस्यपात्र हिंवासमेस्त्रीहृहिः पशोः किं कार्यादि विति हीयते साधारणत्व स्यापिच पासर्वोस्यपशाव
भासनात विकल्पस्तावनेकात्मक मे तास्वरूतायदम् पेश्वरः सर्गो द्विधा साधारणः वत्वाहिरस्या पारतास्युपास्यत्यतिनिर्दिष्टो हि वंशहिः तस्य च सामान्यलक्षणं स्पष्टावभासनेनामसो यं समीयहति
कल्पहानक्रमेणाविर्भिविकल्पकपरिगृहीतस्य च स्पष्टान्यैव पकायलमवलेखादमिदमिनो सुर्यपरामर्शपदं भवति तदा तदस्य वस्तिर्हीं हि सिपाने सपरिहारोपदेशाहिशाक्रमेणाभ्या
सात्तदोस्य नपशोः पशुत्वे प्रतिकृतीश्वरत्वं चदर्शयति किं च यो यो विकल्पसर्गः पाशवत्तु ष्क्रोपि यत्र त्याप्तेनि पूर्वोक्त रूपवेपरीत्येन परिज्ञाते यो शास्त्र परिज्ञानमात्रास्य स्य भवति तदा सोपि साधा
रणाप्यवस्याप्यायनातिरतयुक्तात् विकल्पस्य च प्रत्यभिज्ञानातिलाभः कारणस्य ११ एवं विकल्पनिर्ह्रासेन निर्विकल्पस्य भावसीभावे विस्फारसत्ताकारलेदतः स्वप्रत्ययपवमो तोदर्शितः सु
धुनाविकल्पनिर्ह्रासाभावे विनिदर्शयति सर्वो ममायं विभवश्येवं परिजानतः विश्वात्मनो विकल्पानां प्रसरेपि महेशता नहि प्रस्य तत्तानामपशुः कश्चिदस्यो यो द्रुमविलपरिग्रहस्ति तयापाश्च
हकप्रकाशैकवतः परो यस्य एवाहं सर्वाहमेवन तेऽन्यः कश्चिन यस्तो विकल्पसाहि रधिमस्तानेस्त्वलदतो विभवरतिः एवं विमर्शे हृदि भवसन्न परिहीनाविकल्पोपिजीवनेन मुक्तः यथोक्ते
शंकापि न विशन्तेन निःशंकत्वमिदं स्फुरतिम् १२ ननु वं वंद्यक्योः प्रमेयं प्रतिक्रियोऽभेदस्यते मेयं साधारणोऽमुक्तः स्वात्मभेदेन मन्यते महेश्वरोयथाबद्धः पुनरेषु तदेवत् श्रीमत्सदाशिवेश्वरपदाद
रम्य क्षितिपर्यंतप्रमात्र वर्गाधिष्ठातृपदहलिति रूपं तदेवात्मतया विलिविपाते अपरः तनस्य विश्वस्यापि प्रमेयं समायि ममप्रमेयं विश्वस्यापि प्रमेयं च दसमेवांग्रतं प्रमेयान्तरमपि नयो मनेन क्रमे
णप्रमेयं परस्परतश्च प्रमातृत्वं भिन्नानाद्रूपमिलोकरसात् भेदविश्रान्तितस्य मयसर्वं तरामर्शपदस्यपोलि च दस्यात सर्वमेत द्विपरीतमिमे करसभेदविश्रान्तवासो १३ ननु सदा शिवेश्वरस्य विज्ञानस्य क्षिप
दे वदरूपत्वश्रमात विप्रयेच प्रमेयहत्यानः परीहितः परमक्रिके तकपत्र सा हि त्याशंक्याह सर्वथात्वं तत्रातीनां तेन तत्त्वोहृतिर्भरः शिवशक्तिदानं रवतः परमात्र रविग्रहः नत्वसु भगवति सूचीप
रमक्रिवेप्रमेयकत्वाकाविदस्ति तत्रोहस्यसर्वं प्रत्यवविद्रूपतामात्रविश्रान्तत्वेन लीनत्वात ततस्त्वसाव स्वास्यविज्ञाभावेनस्तात्मविश्रान्त्यत्वेनेदंता कृत्रिमनेसमि कपरागशून्यकस्वात्सद्वमत्कारत्व
ह्यतेन च क्तनाद्य विविनेनेरूपापरमात्मस्वरूपता विश्रुवती भगवत्यो विश्वमयस्यान वहिः स्वातंत्र्यात्मनोपलिनं प्रमेयकत्वाससर्वमीलतामुपदिश्यते १४ एवमधिकारत्वत एवोक्त यत्स्वतत्त्वफलमाह एवमात्मा
नमेतस्य सम्यग्ज्ञानक्रियेतथा जानन्यथेप्सितानास्यपरनजानातिचकरोति च एवमितीश्वरस्वरूपमात्मानं तत्स्य च स्वात्मविष्टि स्वात्तत्त्वात्ररूपे ज्ञानक्रियेज्ञानं जैवं भूतो यस्मात्मानं तत्वेकालं हि देहदर्शितः
द्रष्टुर्वज्ञानक्रियेन तत्स्यथामितिक्रिके के च नेति परा स्वशानयदृ दिक्ष तितत्त्वजानाति करोति सर्वमा वेपव्याप्य सयरोऽनेनेव शरीरेण स्वतन्त्रस्तु सति देहे जीवन्मुक्तः स्यात्ते परमेश्वर एवेति १५ अस्यार्थस्य
स्वप्रत्ययसिद्धस्यापि गुरुपरंपरोपदेशाद्युपोद्बलकोपक्रमः शास्त्रहितहिंदर्शितमाः गमाधिकारेण एवं गुरुतः शास्त्रतः स्वतश्च हृदीकृतं भवती स्मृतिशास्त्रेत्यगुरुपारंपर्यं दर्शयति इति
कृतितो मयासहजसंयुक्तमाणोनवोमपदस्यस्य निरुपायाने समयिवहृहिप्रास्तै यथा तदत्र निरुपायदं भवतः कर्तृतामत्समेतो विभाव्य शिवतामयीम् निरामा विशाससिद्धाति श्रुतस्यत्र मेहि भट्टारकश्री
सोमानन्दपादैः शिवदृष्टिशास्त्रे यस्मिन्नवस्थे रसस्यशक्तौ तत्र नतः सम्यक् प्रसिद्धोयात्सोत्तरवर्यै प्रमाणत्वात् [illegible] सकलाविरहात्स्य नादृष्टावगृह्यकः सप्रवाच प्रकटताप
रवाद्कलनकपाकाव सारतोन नीतः यतः एवं शास्त्र गुरुस्य प्रत्यय सिद्धायम पीत स्निदिति [illegible] मेयेपदं परामर्श विश्रमयन्तिपक्ष कर्तृत्वलक्षणे मेश्वर्यं मात्मनो विभाव्य दार्ढ्येन यदा परास्
थानितर्हि तत्परामर्शमात्रा देवतावत्त्री वन्मुक्तो भगवान् शम्भव एव यथोक्तं परमेष्ठिपादैः ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं
भावना करणादिना । सर्वथापिसमाप्ता हित्वन्यद्दार्ढ्ये नसमन्तेस्यादि तावि भाव्य यद्य निरुपमा विशानिरुपाग्निस्थाने [illegible] देतेसवेवत्वाध्वेत नितमज्जयत्यनवरतंतत्तो तां विभूतिं परवि
मृतिपर्यंतां लभते १६ ननु यथात्मा स्वे वस्तु तदेवतहिं तस्य प्रत्यभिज्ञानाय प्रत्यभिज्ञान योर्विशेषः न द्वितीयमप्रत्यभिज्ञातेऽस्ति सहकारितासा कल्पो नांकुरं जनयति तत्क आत्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बंधः
स्यातेद्विविधार्थक्रिया हि बाह्यावांकुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा च श्रीमत्यादि तथा तत्रापि प्रत्यभिज्ञाने नापेक्षते हि तीया तत्र स्वेतत्रव रस्त्वे वं भूत चमत्कारसाप
परापरामिद्धिलक्षणा जीवन्मुक्तिविभूतियोग सप्रायोग्य कि येनी श्वर प्रत्यभिज्ञान मत्रापवतापेत्तात्री यम् । ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रियाप्रत्यभिज्ञानेन विना न हप्यासतितत्र हेतुंहि केनउ कन्याभिस्तानेः
पलब्धमित्याशंक्याह नैस्तोरूपवयाविते रूपन तत्स्वव्याः स्थितो ऽयातिके कांतो लोकसमानमेवं समपरिज्ञातो नरं तं यथा । लोकस्यैव तया नैव तिलगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवात्र निजा
मैभवायन्नदेयेन मृत्युविसात्तं दिना यतो नायक गुणसंस्मवलप्रस्तौ द्रस्तुतात्मका मिनी नहयतिमेव वरतुपादेयमाकांक्षेती दिवानिशामनुपातहस्याद्यथितोपयाचिलानिरुतीसंप्रेषणाति
महनले वेदमारकामावस्थातिवेद नाभिकुर्वाणावितरहशामीभवतूत्रलतिकातिषु तिलपतदुपमाचितवपाद शांकिलभैवसविधवन्निति स्थितनमेऽवलो कितेसैरुत्कर्ष विशेषैःपरा

मर्शपदवीमगच्छद्भिर्जनसाधारणतामापादिते संपन्नमणितत्प्रियतमावलोकनेन हृदयं द्रवीकरोति तथा स्वात्मनि निःशेषे रसतृप्तं निर्भासमाने चित्तन्निर्भासनं न हृदयस्य द्रवीभावमापद्यते यतस्तोपि स्वात्मा विश्वत
त्वकर्तृतायां प्रतिष्ठितस्य शक्तिलक्षणपारमैश्वर्योत्कर्षयोगेन तत्परामृष्ट इति भासमानं वस्तु हृदि तस्य तृप्तां मोक्षानः घटान्तरः तीव्रवचनाद्यानल्पलक्षणाभिज्ञानाद्यापाद्यानां रहानान्तकषं न हृदयंगमीकरणे ना
स्पृशति तदानन्दलक्षणमद्भुतफलमासाद्यैव नावलकामपि रत्नानामश्नोति परिभोगाभ्यासरसेन विश्रान्तेन रत्नपिलभते तद्वदात्मनि गूढवचनानन्दानक्रियालक्षणप्रकाशाभिज्ञानादेवी यदाकारमैश्वर्यो
त्कर्षहृदयंगमीभावो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णतानिकाजीवन्मुक्तिः समावेशाभ्यासरसेन विश्रान्तिलाभरतिनप्रत्यभिज्ञेव परापरसिद्धिप्रदायिनी भवति ९८ सर्वोपकारकं महाफलमिदं शास्त्र
प्रसिद्धान्वययोगेन नामपंचधा प्रसिद्धाच नउत्कर्षस्मरणद्वारजनितसंभावनाप्रत्ययलक्षणप्रवर्तकं संवेदनयाजनं प्रवर्तयितुं चितिचितिलीलास्वनाम्ना नेपसंहारेद्दर्शयति जनस्यायत्नसिद्ध्यर्थमुद्दधाके
रसत्वना ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयं प्रयत्नेनोपपादिता यस्य कस्यचिज्जंतोरितिमात्रजाम्याद्युपेताकादिरितिसर्वोपकारित्वमुक्तम् प्रयत्नेन सिद्धिः परापरफलप्राप्त्यादिरिति महाफलत्वम् उदया
करपुत्रः श्रीमानुत्पलदेवो मत्परमगुरुरिदं शास्त्रमकार्षीदिति तत्प्रसिद्धो जनः प्रवर्तितं शतिप्रवर्तनाद्वारेण सानुग्रहशीलो भवतीत्यभयतामनिर्देशः इयमिति हृदयंगमतास्वपरामर्शनेन सानीतानि
श्रितम् ९९ आदितः १९८ इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यश्रीमदभिनवगुप्तविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे तृतीयमाह्निकम् ३ एषाभिनवगुप्तेन समाप्तार्थ शविम
र्शिनी रचिता प्रत्यभिज्ञायां लघ्वी हरिरंभपुरा वीक्ष्य प्रमाणपदतत्त्वसदागमार्थाः स्वात्मोपयोगस्य पर्याप्तमतः स्वशास्त्रात् भोमानरसात्म तमयां शुनस्य ३ शोभक्ता के मेक मिहयोजयितल्मोस्तु:
स्वात्मानमनभिज्ञाय विवेक्तुर्योऽपदिश्यते तेन भोजनेन किं वा यः प्रश्नेऽभिज्ञो भवानिति ॥ गोपाल राम लि विनाश प्रत्यभिज्ञा सूद्रे विदाम येयैश्वर्यदर्शीभावं लभन्ते स्वात्मसंस्थितम् ॥ रामः ॥

मीमांसातर्क
व्याकरणसा
[illegible]
एषिवामि
[illegible]
मानः ३: ३मा२